

UNIVERSITAT
JAUME•I

M I L L A R S

ESPAI I HISTÒRIA

XXVIII

Al professor D. José Sánchez Adell
In Memoriam

ANY 2005

Departament d'Història, Geografia i Art

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogàfiques

MILLARS: Espai i Història. - T. 1 (1974). - Castelló de la Plana:
Publicacions de la Universitat Jaume I, [1974]-

v.; 24 cm

Anual

Es continuació de: Millars

Descripció basada en: n. 17 (1994)

ISSN 1132-9823.

I. Universitat Jaume I (Castelló). Publicacions de la Universitat
Jaume I

05

Director: Dr. En Carles Rabassa Vaquer.

Secretari: Dr. En Joan Feliu Franch.

Consell de redacció:

Dr. D. Manuel Chust Calero.

Dra. Dña. Carmen Corona Marzol.

Dr. D. José Escrig Barberá.

Dr. D. Juan José Ferrer Maestro.

Dra. Na Ivana Frasquet Miguel.

Dr. D. Diego López Olivares.

Dra. Na Verónica Marsá González.

Dr. D. Víctor Mínguez Cornelles.

Dra. Dña. Rosa Monlleó Peris.

Dr. D. Enrique Montón Chiva.

Dra. Na Carme Olària Puyoles.

Dr. En Vicent Ortells Chabrera.

Dr. D. José Antonio Piqueras Arenas.

Dr. En Josep Maria Pons Altes.

Dr. D. José Quereda Sala.

Dr. D. Wenceslao Rambla Zaragoza.

† Dr. D. José Sánchez Adell.

Dr. En Vicent Sanz Rosalén.

Dr. En Javier Soriano Martí.

Dr. Dña. Rosalia Torrent Esclapés.

Dr. En Vicent Zuriaga Senent.

Consell Assessor:

Dra. Dña. Carmen Alfaro Giner (Universitat de València).

Dr. D. Manuel Ardit Lucas (Universitat de València).

Dr. En Josep María Fulbla Pericot (Universitat de Barcelona).

Dr. D. Antonio Gil Olcina (Universitat de Alicante).

Dr. En Enric Guinot Rodríguez (Universitat de València).

Dra. Dña. Mary Nash (Universitat de Barcelona).

Dr. En Joan Vilà Valentí (Universitat de Barcelona).

Dr. D. Rafael García Mahiques (Universitat de València).

MILLARS. Espai i Història no s'identifica necessàriament amb els continguts dels articles publicats. Prohibida la reproducció total o parcial dels articles sense l'autorització prèvia.

Depòsit legal CS-84-96

GRAFICAS CASTAÑ, S.L. – Ingeniero Echegaray, 12 – ONDA (Castellón) España

SUMARI

José Sánchez Adell. <i>In Memoriam</i>	7
--	---

ESTUDIS

VERÓNICA MARSÁ GONZÁLEZ	
Una inscripción griega-funerari-poética en Sagunto	25
RUBÉN J. MONTAÑÉS GÓMEZ	
Dona, literatura i societat: l'humor a costa de l'hetera als "fragments de costums" de la comèdia àtica	33
J. QUEREDA, A. B. RUESCAS, E. MONTÓN, J. ESCRIG Y B. MOLLÁ	
Cambio climático y situaciones de sequía en la región mediterránea.....	55
RAÛL PONS CHUST	
Aproximació geogràfica a la problemàtica de la N-340 al seu pas per la província de Castelló.....	69
JOAN DAMIÀ BAUTISTA I GARCIA	
Algunes obres a la recerca d'autor.....	101
JOAN FELIU FRANCH	
Significados alquímicos de la iconografía cristiana	115

DOSSIER: LES ÀREES RURALS A L'INICI DEL SEGLE XXI

Presentación.....	135
JAVIER SORIANO MARTÍ	
El patrimonio rural iletrado. Nuevos recursos el desarrollo en áreas de montaña	para 137
JOSÉ LUIS ALONSO SANTOS	
Desarrollo y procesos de innovación económica en espacios rurales. Valoración de experiencias en Castilla y León	151
VICENT ORTELLS CABRERA	
Neorurals a la muntanya mediterrània	177
SANTIAGO ROQUER, JORDI BLAY, RUBEN CABISTANY I ÀLEX GARCÍA	
Els programes Leader a les zones de muntanya de Catalunya	191
Curricula	213
Abstracts.....	217

José Sánchez Adell

In memoriam

El passat mes d'abril ens va deixar el professor D. José Sánchez Adell, vinculat als estudis universitaris de Castelló i a la revista *Millars* des dels temps de l'antic Col·legi Universitari de Castelló, fa ara més de trenta anys, i darrerament professor emèrit de la nostra Universitat.

Aquest volum de la revista *Millars* vol ser un homenatge a la seua figura i a la seua memòria. Ho fem presentant un llistat de la seua àmplia producció historiogràfica, que abasta més de mig segle d'intensa dedicació als temes més diversos de la història local de les comarques de Castelló, particularment durant el període medieval. Deixem de banda la seua publicació en premsa diària, igualment abundosa, que ens parla de les múltiples inquietuds culturals que animaren el seu itinerari intel·lectual.

Des del seu primer article en 1948 s'hi pot anar resseguint la diversitat de temes i enfocaments que marquen les seues preocupacions historiogràfiques. Tot plegat i vist en perspectiva una aportació de primer ordre al coneixement del passat medieval de les nostres terres, una base ferma sobre la qual continuar aprofundint, que els investigadors que venim a continuació agraïm i reconeixem.

PUBLICACIONS:

1948

“Señores de Castellón. La reina doña Leonor”. Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura (en endavant BSCC), XXIV, 1948, pp. 267-294.

1949

“Colección de Cartas Pueblas. LXXVII: Carta puebla de Borriol, por Pedro Ximénez, señor de la misma villa, en 4 de julio de 1307”. BSCC, XXV, 1949, pp. 153-154.

“El señorío de Borriol”. BSCC, XXV, 1949, pp. 155-156.

“Señores de Castellón. El Conde de Trastámara (Enrique II de Castilla”. BSCC, XXV, 1949, pp. 692-707.

El gobernador Bermúdez de Castro: Notas para el estudio de una época en Castellón. 1791-1807. Castellón. SCC, 1949.

Nota bibliográfica: Grandeza y miseria de la prehistoria. por Luis PERICOT, BSCC, XXV, 1949, p.164-165.

Nota bibliográfica: Jaime II de Aragón. Su vida familiar. por Ernesto J. MARTÍNEZ FERRANDO, BSCC, XXV, 1949, p. 80.

Nota bibliográfica: Jesucristo según los Evangelios. por José Mª GUINOT GALAN, BSCC, XXV, 1949, p.163.

1950

“Notas de historia local. Orígenes de la artillería en Castellón”. BSCC, XXVI, 1950, pp. 242-247.

Nota bibliográfica: Bibliografía de la literatura hispánica. por José SIMÓN DÍAZ, BSCC, T. XXVI, 1950, p. 326-327.

Nota bibliográfica: Enrique Gaspar and the social drama in Spain. por Leo KIRSCHENBAUM, BSCC, XXVI, 1950, p.143.

Nota bibliográfica: La Virgen del Pilar, patrona del Consejo Superior de Misiones. por Manuel CARCELLER, BSCC, XXVI, 1950, p. 144.

1951

Catálogo de pergaminos del Archivo Municipal de Castellón. Castellón. SCC, 1951.

Nota bibliográfica: Algunas notas sobre D. Francisco Pérez Bayer, por Eduardo JULIÁ MARTÍNEZ, BSCC, T. XXVII, 1951, p. 40.

Nota bibliográfica: Bibliografía de la literatura hispánica, por José SIMÓN DÍAZ, BSCC, XXVII, 1951, p. 202.

Nota bibliográfica: IX Exposición del libro leridano. Bibliografía de imprentas varias del siglo XIX. por Ramón ARENY BATLE, BSCC, XXVII, 1951, p. 88.

Nota bibliográfica: Misterios y autos de Teatro misionero en Méjico durante el siglo XVI y sus relaciones con los de Valencia. por Hermenegildo CORBATÓ, BSCC, XXVII, 1951, p. 87.

1952

“Las murallas medievales de Castellón”. BSCC, XXVIII, 1952, pp. 44-77.

“Castellón en el VII centenario: Colección de documentos para la historia de Castellón”. BSCC, XXVIII, 1952, pp. 405-410.

“Castellón en el VIIº Centenario: Josep Llorens de Clavell, primer cronista de Castellón”. BSCC, XXVIII, 1952, pp. 533-569.

1953

Nota bibliográfica: El antijovio. / per Gonzalo JIMÉNEZ DE QUESADA, BSCC, XXIX, 1953, p. 276.

Nota bibliográfica: Bibliografía de historias locales relativas al Reino de Valencia. por Francisco ALMELA Y VIVES. BSCC, XXIX, 1953, p.76.

1954

“Establiments de Morella y sus aldeas, de 1370”. BSCC, XXX, 1954, pp. 249-260.

Nota bibliográfica: Colección diplomática de Pedro I de Aragón y Navarra. por Antonio UBIETO ARTETA, BSCC, XXX, 1954, p. 87.

Nota bibliográfica: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Memoria de la Delegación de Valencia, BSCC, XXX, 1954, p. 174.

1955

“Establiments de Morella y sus aldeas, de 1370”. BSCC, XXXI, 1955, pp. 144-148.

Nota bibliográfica: Obra de Isabel la Católica. por Manuel BALLESTEROS, BSCC, XXXI, 1955, p. 87.

“La real cartuja de Valdecristo” en Peyagolosa. Revista de la Diputación Provincial de Castellón. núm 1, 1955.

1957

“La pesca en el Castellón medieval”. BSCC, XXXIII, 1957, pp. 264-271.

“Jaime I y Castellón”. BSCC, XXXIII, 1957, pp. 143-152.

“Playas castellonenses” en Penyagolosa Revista de la Diputación Provincial de Castellón. núm 3, 1957.

1958

“Establiments de Morella y sus aldeas, de 1370”. BSCC, XXXIV, 1958, pp. 88-100.

“Señores de Castellón. Un nuevo documento sobre el señorío de doña Leonor”. BSCC, XXXIV, 1958, pp. 149-151.

Nota bibliográfica: El colegio del Sagrado Corazón de Jesús de Manlleu. por Esteban GAJA MOLIST, BSCC, XXXIV, 1958, p. 145.

Nota bibliográfica: Manual de educación de adultos. por Juan NAVARRO HIGUERA, BSCC, XXXIV, 1958, p. 76.

1959

“Población de Castellón de la Plana en 1769”. BSCC, XXXV, 1959, pp. 45-70.

1960

Nota bibliográfica: El Archivo de la Corona de Aragón: Guía abreviada. BSCC, XXXVI, 1960, p. 168.

1961

“Pedro el Grande y Castellón”. BSCC, XXXVII, 1961, pp. 13-16.

“Notas sobre pesas y medidas en el Castellón medieval”. BSCC, XXXVII, 1961, pp. 93-105.

Nota bibliográfica: Gandia. por José CAMARENA, BSCC, XXXVII, 1961, p. 89.

Nota bibliográfica: Els immigrants francesos a Barcelona (segles XVI al XVIII). per Enric MOREU-REY, BSCC, XXXVII, 1961, p. 249-250.

Nota bibliográfica: La població catalana al primer quart del segle XVIII. por Josep IGLESIAS, BSCC, T. XXXVII, 1961, p. 88.

1962

“Colección de documentos para la historia de Castellón”. BSCC, XXXVIII, 1962, pp. 404-408.

1963

Nota bibliográfica: Algo sobre Nuestra Señora la Virgen de la Cueva Santa. por Ernesto BONET AGUILAR. BSCC, XXXIX, 1963, p. 278.

1964

Nota bibliográfica: Los amantes de Teruel. per J. CARUANA, BSCC, XL, 1964, p. 236.

1965

“Cognoms castellonencs de 1588 i 1769”. BSCC, XLI, 1965, pp. 305-320.

Guía de la provincia de Castellón. Castellón. SCC, 1965.

1966

“Aportación a la bibliografía de don Luis Revest Corzo”. BSCC, XLII, 1966, pp. 186-191.

“Montornés: pequeña historia de un castillo” en Torres y castillos en tierras de Castellón (cuatro conferencias), Castellón, 1966, pp. 25-44.

1967

Nota bibliográfica: Riegos romanos del Mijares. por José Mª DOÑATE SEBASTIÁ, BSCC, XLIII, 1967, p. 152.

1968

“Colección de Cartas Pueblas. LXXXIX: Carta de población de Viver, dada por don Juan Alfonso de Xérica, a 12 de abril de 1367”. BSCC, XLIV, 1968, pp. 166-176.

Nota bibliográfica: La huerta de Castellón. por Antonio LÓPEZ GÓMEZ, BSCC, XLIV, 1968, p. 135.

1969

“Mensajeros municipales en el Castellón medieval”. en VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón, I, tom II, pag 273, Valencia 1969.

1970

“La gobernación de la Plana. Aportación al estudio de la gobernación foral del reino de Valencia”. IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Mallorca, 1955). Barcelona, 1970, pp. 251-269.

“Ramón Esquer (1932-1969)”, BSCC, XLVI, 1970, pp. 26-30.

1971

“Contribución de Castellón al matrimonio de infantes en 1392 y 1415”. Revista Ligarzas (Facultad de Filosofía y Letras de Valencia, núm. 2, 1971, pp. 97-110.

“Datos para la historia de la transhumancia ganadera castellonense en la Baja Edad Media”, en I Congreso de Historia del País Valenciano, 1971, II, pp. 821-826.

“Un patricio castellonense del Trescientos”, BSCC, XLVII, 1971, pp. 246-263.

Cronos. Didáctica de la historia. Vicens-Vives. Barcelona, 1971.

1972

“Noticias documentales para la historia de Lucena”, BSCC, XLVIII, 1972, pp. 18-27 y 80-93.

Prólogo al libro Morella y el Maestrazgo en la Edad Media, de Manuel Betí Bonfill. Castellón, 1972, pp. 7-10.

Nota bibliográfica: Archivo Municipal de Alicante. Índice general y de remisiones. por Augusto FRESNEAU SAORIN BSCC, XLVIII, 1972, n. p. 133.

Nota bibliográfica: Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón. por Antonio ARAGÓ, BSCC, XLVIII, 1972, p. 295-296.

Nota bibliográfica: Comercio medieval valenciano. Coses vedades en 1381. por Mª Desamparados CABANES, BSCC, XLVIII, 1972, p. 133-134.

Nota bibliográfica: Mariage et famille dans una communauté rurale du pays de Valence (Espagne). por Joan F. MIRA, BSCC, XLVIII, 1972, p. 296.

1973

Primeros años de la fábrica de cerámica de Alcora. Valencia Inst. Alfonso V el Magnánimo, 1973.

“Estructura agraria de Castellón de la Plana en 1398”. Saabi. Revista de la Facultat de Gegografia i Historia, Valencia, nº 23, 1973, pp 147-170 .

1975

“Notas para la historia de la sal en la Edad Media valenciana”, en Millars (revista del Colegio Universitario de Castellón), II, 1975, pp. 29-45.

Nota bibliográfica: Alcora y su industria azulejera.. por José QUEREDA SALA, en BSCC, LI, 1975, p. 364.

Nota bibliográfica: Comandas comerciales barceloneses de la Baja Edad Media. por José Mª MADURELL, BSCC, LI, 1975, p. 88.

Nota bibliográfica: La cultura de la caña de azúcar en el Levante español. por José PÉREZ VIDAL, BSCC, LI, 1975, p. 87-88.

Nota bibliográfica: Vinarragell (Burriana-Castellón). por Norberto MESADO. BSCC, LI, 1975, p. 277-278.

1976

“La inmigración en Castellón de la Plana durante los siglos XV, XVI y XVII” en Cuadernos de Geografía (Universidad de Valencia) num 19, 1976, pp 67-100.

“Noticias documentales sobre la villa de Castellón de la Plana a finales del siglo XVIII”, en Millars (revista del Colegio Universitario de Castellón), III, 1976.

Nota bibliográfica: Para el estudio de la arquitectura religiosa medieval castellonense. por Ramón RODRÍGUEZ CULEBRAS, BSCC, LII, 1976, p.80.

1977

Didáctica de la Historia. Anubar ediciones, Valencia, 1977.

“El mapa político medieval en el norte castellonense”, Penyalgosa, núm. 14, Castellón, 1977.

“Onomástica y movilidad de la población de la villa de Castellón de la Plana (ss. XIV-XV)”, Saitabi (revista de la Facultad de Geografía e Historia), Valencia, 28, 1978, pp. 33-87.

Nota bibliográfica: Datos para la historia de Villarreal. por José Mª DOÑATE SEBASTIÁ, BSCC, LIII, 1977, p. 345.

Nota bibliográfica: El poblado ibérico del Puig de Benicarló. por Vicente GINER, BSCC, LIII, 1977, p. 446.

Nota bibliográfica: El turismo de invierno y el asentamiento de extranjeros en la provincia de Alicante. por Mario GAVIRIA, BSCC, LIII, 1978, p. 94.

1979

“Benicarló y su carta puebla” en Cega i raïls de Benicarló, 1979, pp. 67-74.

Nota bibliográfica: El castillo de Mora de Rubielos, solar de los Fernández de Heredia. por Martín ALMAGRO GORBEA, BSCC, LV, 1979, p. 206-207.

Nota bibliográfica: Un siglo de teatro valenciano. por Severino GUSTAVINO, BSCC, LV, 1979, p. 418.

1980

“Anexión de la parroquia de Castellón de la Plana a la Cartuja de Vall de Crist”, BSCC, LVI, 1980, pp. 242-289.

Nota bibliográfica: Datos para la historia de Villarreal. por José Mª DOÑATE SEBASTIÁ, BSCC, LVI, 1980, p.190.

Nota bibliográfica: Valencia en la época de Juan I. por Eliseo VIDAL BELTRAN. BSCC, LVI, 1980, p.99.

1981

“Dos notas para la historia de madona Sancta María del Lledó (Castellón de la Plana)”, Millars, (revista del Colegio Universitario de Castellón), VII, 1981.

“Una antiga activitat econòmica”, Albocàsser, Programa de Festes, 1981, 1 p.

Nota bibliográfica: Santiago de Compostela in the age of the great pilgrimages por Marilyn STOKSTAD. BSCC, LVII, 1981, p. 156.

Prólogo al libro La gabela de la sal de Burriana en el quinquenio 1375-1379, de Jose Ramon Magdalena Nomdedeu. Borriana. 1981.

1982

Castellón de la Plana en la Baja Edad Media, Castellón de la Plana, 1982.

“La artesanía castellonense”, Guía de la artesanía de Castellón, Castellón, 1982, pp. 13-48.

“Orgullo y responsabilidad”, Albocàsser, Programa de Festes, 1982, 2 pp.

1983

Castellón.—Everest S.A., León, 1983.

“La comunidad de Morella y sus aldeas durante la Baja Edad Media

(Notas y documentos)", *Estudis Castellonencs*, 1983, núm. 1, Castellón, pp. 73-181.

Las tierras castellonenses. Materiales de trabajo para ciencias sociales, en colaboración con Fernando Ferrús Camillero. Anaya, Madrid, 1983.

"Dos investigadores del pasado, de Albocácer", *Albocàsser*, Programa de Festes, 1983, 1 p.

1984

"Colección de Cartas Pueblas CVII. La Carta-Puebla de Benimahomet y el poblamiento de Castellón en el siglo XIII", en colaboración con J. Guichárd, *BSCC*, LX, 1984, pp. 352-370.

"Repoblación de Castellón de la Plana con moros de Borriol en el siglo XV". *Actas del IX Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Nápoles, 1973), vol. IV, Zaragoza, 1984, pp. 173-187.

"Las raíces históricas de Castellón". Castelló. Festa Plena, 1984, Magdalena, pp. 2-5.

"Cabalgata del Pregó: color de la provincia en las calles de Castellón". Castelló. Festa Plena, 1984, Magdalena, pp. 47-49.

"Noticia breve de la provincia". Castelló. Festa Plena, 1984, Verano, pp. 2-9.

"Tierras del Maestrazgo". Castelló. Festa Plena, 1984, Verano, pp. 46-48.

Introducción a la reedición de la obra *Del Castellón viejo*, de V. Gimeno Michavila. Castellón, 1926. Reedición de la *Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón*. Castellón, 1984.

Prólogo al libro *Borriol, en el umbral de la Plana*, de Salvador Babiloni Tena. Castelló, 1984.

"El Pla de la Font", *Albocàsser*, Programa de Festes, 1984, 1 p.

1985

"La villa de Castellón de la Plana y la Cartuja de Vall de Crist. Noticias documentales de sus relaciones según el Códice 1149-B del Archivo Histórico Nacional", *BSCC*, LXI, 1985, pp. 453-498.

"La Edad media cristiana" en *La provincia de Castellón. Tierras y gentes*. Castellón, 1985, pp. 207-340

"Aspectos urbanos del más antiguo Castellón de La Plana". Castelló. Festa Plena, 1985, Magdalena, pp. 4-9.

“La ruta de Vinaròs a la comarca de Morella”. Castelló. Festa Plena, 1985, Verano, pp. 4-17.

“Perfiles y entornos urbanos de Castellón”. Castelló. Festa Plena, 1985, Verano, pp. 60-62.

Prólogo al libro G. Puig Roda. Su vida, su obra. De A. J. Gascó Sidro. Castelló. 1985, pp 11-13.

“De ayer a hoy”, Albocàsser, Programa de Festes, 1985, 1 p.

1986.

“Aportaciones a la historia de la ganadería medieval castellonense. La sentencia de Villahermosa entre Castellón y las aldeas de Teruel, sobre pastos, de 1390”, *Estudis Castellonencs*, 3, 1986, pp. 311-336.

“Delimitación y reajuste de términos en la Edad Media. La disputa de Benadressa entre Castellón y Borriol (1315)”, *BSCC*, LXIV, 1986, pp. 251-267.

“Estampas de la vida en el Castellón medieval”. Castelló. Festa Plena, 1986, Magdalena, pp. 4-10.

La ruta de los ríos. Castelló. Festa Plena 1986, Verano, pp. 4-15.

Nota bibliográfica: El espacio rural de Atzaneta, por José ESCRIG BARBERÁ, *BSCC*, LXII, 1986, p. 144.

Nota bibliográfica: La peregrinación de les Useres a Sant Joan de Penyagolosa, por Álvaro MONFERRER MONFORT, *BSCC*, LXII, 1986, p. 144.

Prólogo al libro Estructura y crisis de las finanzas municipales en el Castellón del setecientos, de Fernando Andres Robres. Castelló. 1986.

1987

“Castellón de la Plana bajo Pedro el Ceremonioso (1335-1387). Aportación de documentos inéditos”, *BSCC*, LXIII, 1987, pp. 509-539.

Castellón. Everest. Madrid. 1987.

“Una antigua fidelidad al solar de los orígenes.(Nota para una historia de las Fiestas de la Magdalena)”. Castelló. Festa Plena, 1987, Magdalena, pp. 4-12.

“Propuesta para un paseo histórico por La Plana”. Castelló. Festa Plena, 1987, Verano, pp. 4-11.

“El sueño de “El Mercader”: el pueblo que no pudo llegar a ser”. Castelló.

Festa Plena, 1987, Verano, pp. 56-57.

Nota bibliográfica: Orígenes de la Generalidad Valenciana, por Mª Rosa MUÑOZ POMER, BSCC, LXIII, 1987, p. 443.

“La Carta Puebla de Albocácer y su próximo 750 aniversario”, Albocàsser, Programa de Festes, 1987, 1 p.

1988

“Delimitación y reajuste de términos en la Edad Media. La disputa de Benadresa entre Castellón y Borriol (1315)”, BSCC, LXIV, 1988, pp. 251-267.

“Escenas de la vida urbana en el Castellón medieval”. Castelló. Festa Plena, 1988, Magdalena, pp. 4-9.

“Del viajar por tierras de Castellón en otros tiempos”. Castelló. Festa Plena, 1988, Verano, pp. 4-16.

Nota bibliográfica: Notas históricas de Benicarló. ‘BSCC, LXIV, 1988, pp. 528-529.

Prólogo al libro Noticias históricas de la villa de Cabanes, de Guillermo Andreu Valls. Sagunto, 1988, pp 7-9.

“La oferta cultural de Albocácer”, Albocàsser, Programa de Festes, 1988, 1 p.

1989

“Las Cartas Pueblas de Castellón”. En Torno al 750 Aniversario. Antecedentes y consecuencias de la Conquista de Valencia. Tomo II. Monografías del Consell Valencià de Cultura, Valencia 1989, pp 191-206.

“La Carta Puebla de Castellón”. Castelló. Festa Plena, 1989, Magdalena, pp. 4-9.

“Comer y beber en el Castellón medieval”. Castelló. Festa Plena, 1989, Verano, pp. 4-11.

1990

Sánchez Adell, J., Rodríguez Culebras, R.; Olucha Montins, F. (1990): Castellón de la Plana y su Provincia, Castellón.

“Paisaje urbano de una villa valenciana bajomedieval. (Notas y datos para una topografía de Castellón de la Plana, s. XIII-XV)”, BSCC, LXVI, 1990, pp. 291-332.

“De molinería medieval castellanense”. Castelló. Festa Plena, 1990, Magdalena, pp. 4-9.

1991

“Nuevos datos para la demografía de Castellón de la Plana en el siglo XV”, BSCC, LXVII, 1991, pp. 431-445.

“Sobre el “Sas” de Castellón”, BSCC, LXVII, 1991, pp. 1-23.

“La caza en la Edad Media castellanense”. Castelló. Festa Plena, 1991, Magdalena, pp. 4-9.

“La ganadería medieval en las comarcas de Castellón”. Castelló. Festa Plena, 1991, Verano, pp. 4-10.

Nota bibliográfica: Noticias históricas de Torreblanca, por Francisco ROCA TRAVER, BSCC, LXVII, 1991, p. 373.

1992

“Ganadería porcina medieval en Castellón”, Millars. Espai Història (Universitat Jaume I), 15, 1992, pp. 71-80.

“Algunos aspectos de la práctica ganadera medieval en tierras castellanenses”, Estudis Castellonencs, 5, 1992-1993, pp. 349-394.

“Almazaras medievales en tierras de Castellón”, BSCC, LXVIII, 1992, pp. 131-145.

“Toponimia del Castellón medieval”, XVI Col·loqui General de la Societat d’Onomàstica, Castelló, 1992, pp. 21-31.

“Historias de Santa María”. Castelló. Festa Plena, 1992, Magdalena, pp. 4-9.

“Cambios urbanos en el Castellón del siglo XVIII” Castelló. Festa Plena, 1992, Verano, pp. 4-10.

“Un documento de 1375 sobre las murallas medievales de Albocácer”, Albocàsser, Programa de Festes, 1992, 2 pp.

Prólogo a la obra A colps d’espardenya, de Toni de Cuc. Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón, 1992.

1993

El Llibre de Privilegis de Castelló de la Plana (1245-1470). Castellón, 1993.

Introducción al libro Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII. Castelló, 1993, pp 11-12.

“Evolución urbana de Castellón en el siglo XVIII” en Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII. Castelló, 1993, pp 59-76.

“Del Portal de la Fira al Paseo de Morella”. Castelló. Festa Plena, 1993, Magdalena, pp. 4-7.

“El puerto y el Grao de Castellón. Una historia con viejas raíces”. Castelló. Festa Plena, 1993, Verano, pp. 4-20.

“La ganadería medieval castellonense” en Historia de Castellón. Valencia, 1993, Tom. I, pp. 241-245.

Prólogo a la obra La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana, de Lluís Gimeno Betí i Ferran Arasa Gil. Castellón, 1993.

1994

SANCHEZ ADELL, J, OLUCHA MONTINS, E, SANCHEZ ALMELA, E.: Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón. Castellón, 1994.

“Toponimia rural de Castellón de la Plana en la Edad Media (s. XIV-XV)”, BSCC, LXX, 1994, pp. 517-600.

“El regadío medieval de la Huerta de Castellón de la Plana” Castelló. Festa Plena, 1994, pp. 4-8.

Prologo a la obra La moreria de Castelló de la Plana (1462-1527), de Carmen Díaz de Rabago. Castellón, 1994.

1995

Aportación a la historia de la ganadería medieval en las comarcas del norte castellonense (Ports de Morella, Benifaçá y Maestrazgo de Montesa)», BSCC, LXXI, 1995, pp. 445-487.

“Antigua villa amurallada”. Castelló. Festa Plena, 1995, pp. 4-9.

Prologo al libro Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527) de P. Iradiel, D. Igual, G. Navarro, J. Aparici. Castellón, 1995.

1996

El reloj público en Castellón, Castellón, Ayuntamiento, 1996.

“Estatutos de la Serratella, de finales del siglo XVIII”. Boletín Centro de Estudios del Maestrazgo, XIV, núms. 53-54, 1996, pp. 33-62.

SANCHEZ ALMELA, Elena/SANCHEZ ADELL, José: “El señorío de Castellón de la Plana en los siglos XIII y XIV (Documentos para su estudio)”. BSCC, LXXII, 1996, pp. 507-532.

“Un variado paisaje de trabajo en el ambiente urbano”. Castelló. Festa Plena, 1996, pp. 4-10.

“Del Toll al primer Moli”. Castelló. Festa Plena, 1996, pp. 76-77.

Prologo a la obra El campanar de Castelló. Les campanes del Fadri, de Joan Andres Sorribes y Vicent Marza Duch. Castellón, 1996.

Prólogo al libro Castellón, ciudad episcopal, de Manuel Cervera Notari. Castellón, 1996, p. 7.

1997

Personajes ilustres castellonenses. Diccionario biográfico de la provincia de Castellón. SÁNCHEZ ADELL, J; DIAZ MANTECA, E; OLUCHA MONTINS, F, PASCUAL MAS, F. Castellón, 1997.

“Diez claves para la historia del desarrollo urbano de Castellón de la Plana”, Castelló Festa Plena, 1997, pp. 4-9.

“Honorio García y la Sociedad Castellonense de Cultura” en Honorio García. El personatge, l'època, el centre. Vall d'Uixó, 1997, pp. 31-34.

1998

“Hospitales medievales en las comarcas castellonenses”. Castelló. Festa Plena, 1998, pp. 4-9.

“El Castell Vell, Tombatossals i els orígens de Castelló” en Tombatossals. Contalles de la terra. de Josep Pasqual i Tirado, Edició facsímil. Castelló, 1998, pp. XI-XIII.

1999

“Unes notes sobre el Pinar de la mar” en El pinar del Grau. Art i Costumisme. Castelló, 1999, pp. 10-13.

“La ganadería medieval en Castellón de la Plana. Materiales para su estudio”. BSCC, LXXV, 1999, pp. 721-781.

“Cintorres: testimonis d'una vida ramadera”. En Cintorres, vol. I, Tortosa, 1999, pp. 139-155.

“Aportaciones a la historia del comercio”. Castelló. Festa Plena, 1999, pp. 4-9.

2000

“El Obispo Climent y una pieza valiosa de nuestro patrimonio bibliográfico” en Centro Cultural Provincial “Las Aulas”. Castellón, 2000, pp. 11-27.

“Fadrell: un nombre mítico en la historia”. Castelló. Festa Plena, 2000, pp. 4-9.

2001

Magdalena. Historia y leyenda de un pueblo. SÁNCHEZ ADELL, J y MONFERRER MONFORT, A., Valencia, 2002.

“Industria, comercio y navegación en el Castellón medieval”. Castelló. Festa Plena, 2001, pp. 4-8.

2002

“Una fecha, un pergamino y un rey”. Castelló. Festa Plena, 2002, pp. 4-8.

“Una oportuna reedición” introducción a la reedición de Familia de los Viciano de Vicent Forner Tichell, Borriana, 2002, pp. V-LV.

Crónicas mínimas. Castellón, 2002.

“Unes notícies sobre l’origen de la dolçaina a Castelló” en 1981-2000. Vint anys de dolçaina i tabal a Castelló. Castelló, 2002, pp. 6-7.

Prólogo al libro Les Coves de Vinromà. Una vila del Maestrat històric, de Eugeni Diaz Manteca. Castellón, 2002, pp. 15-16.

“La historia y la memoria”, en Catálogo exposición 750 años, 30 documentos. Nacimiento y desarrollo de Castellón de la Plana. Castellón, 2002, p. 7.

“El arrabal de 1272”, en Catálogo exposición 750 años, 30 documentos. Nacimiento y desarrollo de Castellón de la Plana. Castellón, 2002, pp. 20-23.

“Sentencia sobre el incendio de la iglesia de Santa María”, en Catálogo exposición 750 años, 30 documentos. Nacimiento y desarrollo de Castellón de la Plana. Castellón, 2002, pp. 26-27.

“Capítulos para el régimen de la acequia de Coscollosa”, en Catálogo exposición 750 años, 30 documentos. Nacimiento y desarrollo de Castellón de la Plana. Castellón, 2002, pp. 30-31.

2003

SÁNCHEZ ADELL, J. y SÁNCHEZ ALMELA E. Defensa y seguridad de una villa medieval: Castellón de la Plana. Castellón, S.C.C, 2004.

“Autores que escribieron de los orígenes”. Castelló. Festa Plena, 1993, pp. 4-9.

ESTUDIS

UNA INSCRIPCIÓN GRIEGA - FUNERARIA - POÉTICA EN SAGUNTO

Verónica Marsá González

Universitat Jaume I

Una pequeña losa inscrita con caracteres griegos fue hallada en Sagunto hace más de cincuenta años. Durante una conversación mantenida con D. Facundo Roca tuve conocimiento de la trayectoria de la misma, desde que la vió por primera vez hasta ser ubicada en el Museo Arqueológico de Sagunto. Los recuerdos de D. Facundo nos llevan a 1958, cuando vió por primera vez la losa, en el corral de una casa en proceso de reconstrucción, cuya ubicación y propietario ya no vienen al caso. El albañil responsable de la reforma del inmueble recogió, además del fragmento con

las inscripciones, azulejos y varias antigüedades del emplazamiento para proceder a su posterior venta. Cuando D. Facundo se percató de que el fragmento había desaparecido, se interesó, temiendo que se perdiera, por recuperar la losa con la intención de trasladarla al museo. Su propietario se negó a venderla, probablemente pensando en un posible aumento del valor de la pieza.¹ Cinco o seis meses más tarde, un amigo del mundo heleno, conocido de Roca, se interesó por el estudio de la pieza. Teniendo en cuenta la época, en que cada saguntino, según sus posibilidades, se procuraba el tramo de acera que correspondía a su vivienda, cuando llegaron al domicilio del propietario del fragmento, se encontraron con que éste lo había recortado unos «dos dedos» por la parte izquierda, para ubicarlo en un hueco de la parte exterior del bordillo.² Dado que el material de la pieza es de piedra caliza azul, propia de la zona, ésta corría grave peligro si era golpeada por la rueda de hierro de algún carro. Avisando D. Facundo del riesgo y de la rareza de la pieza al Comisario de Excavaciones Pío Beltrán, ésta fue, tras

1. J. DE HOZ EN VERA, (1991: 108) comete dos errores en su artículo; primero, atribuye la recuperación de la pieza «al celo del guarda del museo, don Mariano» y, segundo, cita la calle Alorco. ELST copia de J. de Hoz el mismo nombre de calle.

2. Según J. DE HOZ, (1965: 78) la pieza sólo mantiene su forma original por la derecha, el resto del perímetro fue recortado para su ubicación en la acera.

una compensación económica, extraída cuidadosamente por el autor de la labor y llevada al museo por D. Facundo. Desde aquí, mi agradecimiento a D. Facundo Roca por su atención e información.

Otras lecturas propuestas han sido las de F. Beltrán Lloris (1980): *ELST (Epigrafía Latina de Saguntum y su Territorio)*, 288 bis, Valencia; HAE (*Hispania Antiqua Epigráfica*) (1966): 2341, Madrid; M. P. de Hoz (1967): «Epigrafía griega en Hispania», *Epigraphica* 59, 29-96; J. de Hoz (1965): «Una inscripción griega de Sagunto», *AEA* 38, 78-79; J. Redondo (2001): «Assaig d'interpretació d'una inscripció poètica de Sagunt», *SPhV* 5, n.s. 2, 161-167; Josep Corell (2002): Ib, *Inscripcions romanes del País Valencià (Saguntum i el seu territori)*, 376-378, Valencia; M. Vera Aleixandre (1966): «Hallazgo de una inscripción funeraria romana», *Arse* nº 8, 7. - (1976): 4-5 y (1991): *Apuntes para la historia. Memorias de las más destacadas actividades del Centro Arqueológico Saguntino*, 28.

Más datos y distintas fechas ofrece Vera (en Corell, 2002: 376-377), quien afirma que la pieza fue encontrada en 1951 por Facundo «en una casa que se hallaba en periodo de reconstrucción en la calle Saguntino Alcón, núm. 8, propiedad de Manuel Llesma Mundo», y llevada al museo en 1958; hoy día se conserva en Hort d'Ais, núm. inv. S. 1.215 (Caixa 721).

TIPOLOGÍA

La losa tiene un tamaño de 18 cm de altura, 14 cm de ancho en la parte superior, 14,5 cm de ancha en la parte inferior y 10 cm de grosor. Las letras mantienen una dimensión de 1,5 a 1,8 cm.

Además de haber sido recortada, se encuentra en mal estado, sobre todo, por la parte inferior. La parte posterior de la losa presenta una superficie muy irregular. En cuanto a su datación, Corell opina que podría datarse la pieza entre los siglos I

– II d.C. por la estructura redonda de los caracteres, frecuentes ya en uso durante estos siglos. J. de Hoz (1965: 78) afirma que este tipo redondo de letra se utilizó a partir de la época romana, siendo ajeno en las inscripciones de piedra de épocas anteriores.

Del fragmento se conservan tan sólo ocho líneas fragmentadas sin que se observe ninguna interrupción, pero es la palabra MOIRAI de la quinta línea la que nos permite hipotetizar una inscripción funeraria y, en esta función, probablemente se trate de un poema (J. de Hoz, 1965: 78). Otros términos, tal como analizo a continuación, igualmente ofrecen más datos para concluir sobre esta conjetura. Corell habla de una evidente inscripción poética confirmada por el ritmo dactílico sugerido en las líneas 1 y 6.

La realidad de la losa es exactamente ésta:

- 1 [...]ΑΣΠΡΟΦΑΣ[...]
- 2 [...]ΣΡΕΥΣΑΣΠΙ[...]
- 3 [...]ΜΑΡΤΥΝΧΗ[...]
- 4 [...]ΤΑCΑΓΝΟΤ[...]
- 5 [...]ΜΟΙΡΑΙ ΚΛΩ[...]
- 6 [...]ΤΑΤΟΝΕΞ[...]
- 7 [...]ΟΜΑΙ ΚΝΟΥΝ[...]
- 8 [...]ΕΓΕΝΕΤΑΙ[...]

Si completamos y concretamos las letras que no se ven correctamente ampliamos las posibilidades de la siguiente forma, aunque la interpretación poética no es posible.

- 1 [...]ΑΣ-ΠΡΟΦΑΣ[...]
- 2 [...]Σ-ΡΕΥΣΑΣ-ΠΙ[...]
- 3 [...]ΜΑΡΤΥΝ-ΣΗ[...]
- 4 [...]ΟΤΑΣ-ΑΓΝΟ(Τ-Γ)[...]
- 5 [...]ΜΟΙΡΑΙ-ΚΛΩ[...]
- 6 [...]Τ-Γ)ΑΤΟΝΕΞ[...]
- 7 [...]ΟΜΑΙ-ΚΝΟΥ(Μ-Ν)[...]
- 8 [...]Ο-Σ)ΘΕΣ-Μ ΥΣ(Α-Μ-Λ)[...]

ΑΝÁLISIS POR LÍNEAS Y PROPUESTA DE RESTITUCIÓN

Línea 1.- ΑΣΠΡΟΦΑΣ

Los caracteres presentes nos permiten conjeturar dos términos: Προφασίζομαι, verbo que significa buscar, dar excusas o excusarse. Πρόφασι, sustantivo con tres significados posibles: pretexto legítimo, pretexto simulado o el uso que le da Platón (*República* 474E), «poner por delante toda clase de pretextos»: πάσα" προφάσει" προφασίζεσθαι.

Corell opina que sea verbo o sustantivo, el término alude a un tópico según el cual la muerte no admite excusas. Los demás autores optan por πρόφασιν[ιν - - -]. ELST ve confusas ΑΣΠΡΟΦΑΣ, Corell (2002: 377) πρόφασι[ιν - - -].

Línea 2.- ΣΡΕΥΣΑΣΠ(I)

Πέω probablemente metaforiza el trayecto del espíritu en el momento de la muerte, que fluye al abandonar la materia. No es la forma usual del aoristo ático, aunque aparece en Pausanías (5, 7, 4).

En Aeliano el sofista (*Sobre la Naturaleza de los animales* 9, 17, 26) aparece la palabra εσρεύσει [...], y dos líneas más adelante (9, 17, 28) utiliza los vocablos ὦ φασιν que podrían unirse a la línea anterior [...]. ΑΣ ΠΠΟ ΦΑΣΙΝ); συνεσρεύσαντε" derivado del verbo συνεισρέω (Aeliano, *Sobre la Naturaleza de los animales* 1, 2, 27) implica «hacer juntos armónicamente, al unísono o en colaboración, una irrupción, entrada, desbordamiento».

La primera Σ de la línea ΣΡΕΥΣΑΣΠ podría formar parte de la partícula εἰ" (por) que acompaña a los verbos de movimiento cuando llevan un acusativo de lugar (*Ilíada* 14, 76; *Odisea* 8, 34).

Platón (*Crátilo* 420), cita el verbo ἐσρέω para explicar la etimología de eros.

J. de Hoz, HAE y ELST confirman π[- - -], M. P. de Hoz π[- - -] y Corell π[- - -].

Línea 3.- ΜΑΡΤΥΝΣΗ

Μάρτυν, en lugar de μάρτυρα, Plutarco lo utiliza con el significado de testigo (*Numa* 16, 1, 9; *Comparación entre Solón y Poplicola* 1, 1, 4; *Foción*. 10, 1, 3; *Cómo distinguir un adulator de un amigo* 49A, 3; *Charlas de sobremesa* 731A, 7; *Sobre la mala intención de Heródoto* 872E, 1). Igualmente utiliza el término Clemente de Alejandría (*Stromata* 2, 10, 116, col. 5. 197).

Todos los demás autores coinciden con ση[- - -]. ELST ve confusa la primera letra; Corell ση+[- - -] cree ver una línea vertical en el último carácter y J. de Hoz hipotetiza, con excesiva fantasía tal vez, que quizá el probable testigo fuese el sepulcro o la inscripción, «personificados como testimonios del interés que al muerto mostraron sus parientes».

Línea 4.- ΟΤΑΣΑΓΝΟ(TΓ)

Probablemente se trate del término ἄγνό" que alude a la pureza y sacralidad de las cosas divinas como el éter (Esquilo, *Prometeo* 281), la luz (Sófocles, *Electra* 86), el oráculo (Eurípides, *Ión* 243, etc.), lugares u objetos consagrados por los dioses, como los templos (Píndaro, *Píticas* 4, 204), los sacrificios (Sófocles, *Traquinianas* 287, etc.); puede referirse a los mismos dioses (Artemisa en *Odisea* 5, 123; 18, 202. Zeus en Esquilo, *Suplicantes* 652. Apolo en Píndaro, *Píticas* 9, 112) o también a los hombres (Esquilo, *Agamenón* 244), la sangre (Platón, *Leyes* 759C) o los animales (Esquilo, *Persas* 611).

Seguramente el vocablo utilizado en superlativo, ἀγνότατο, del mismo modo utilizado en Píndaro para referirse al fuego muy sagrado (*Píticas* 1, 21). Vocablo empleado por Jenofonte (*Banquete* 8, 10), Píndaro (*Píticas* 1, 21), Diodoro Sículo refiriéndose a los dioses y a los misterios (*Biblioteca Histórica* 13, 27; 29, 25), el lírico Timoteo (*Fragmentos* 15) e Hipócrates (*Sobre la enfermedad sagrada* 1, 106), Diodoro de Halicarnaso en cuanto a las divinidades (*N. B.* 2, 66, 2); Plutarco hacia los sacerdotes helenos (*Sobre la mala intención de Heródoto* 857E, 2), el historiador Josefo (*Antigüedades Judaicas* 18, 85, 4), Cornuto (*Sobre la naturaleza de los dioses* 67, 2).

Corell (2002) encuentra una alusión a la sacralidad del sepulcro con el término ἀγνότ[η], aunque este término es más bien utilizado para hacer referencia a la pureza o castidad (*N. T.* 2, *Cor.* 6, 6).

En cuanto a las primeras letras, Corell [- - -]ρτα, los otros autores coinciden en [- - -]τα. Según mi opinión puede distinguirse con claridad [- - -]ρτα, aunque sería un término de infinitas posibilidades.

Línea 5.- ΜΟΙΡΑΙΚΛΩ

Las Moiras (*Ilíada* 24, 49; Esquilo, *Prometeo* 516) forman una trinidad. Hesíodo (*Teogonía* 904) las denomina hijas de Zeus y Temis, llamándolas Cloto, Laquésis y Átropos, o hijas de la noche (*Teogonía* 217). El comienzo de la palabra ΚΛΩ, podría completarse de dos formas: si lo hacemos como Κλωθώ, el nombre de una de las tres Parcas (Hesíodo, *Teogonía* 218, 905; *Scoto* 258; Platón, *República* 617C; Luciano de Samosata, *Cómo debe escribirse la historia* 38), podríamos hipotetizar que el poeta las nombrase a las tres en el epitafio; si entendemos la palabra como κλώω, verbo que significa hilar, haría referencia a «hilar la trama de la vida», expresión referida concretamente a las Moiras (Aristóteles, *Del Mundo* 6, 7). Platón (*Leyes* 960C) habla del destino hilado o tejido para los hombres.

J. de Hoz (1991: 109) encuentra dos paralelismos en las siguientes inscripciones: μοῖραι λωστὸν ἔθεντο μίτον (IG III 1.344, 5); μοῖρίδιοι κλωστήρε' (IG III 1.339, 4), pero parece no haber encontrado la inscripción hallada en Egipto en la que aparece una expresión idéntica: Μοῖραι κλωστεύων (Seg 7, I, Metr 14).

J. de Hoz, HAE y ELST ven [- - μ]οῖραι. Corell [- - -]μοῖραι.

Línea 6.- ΤΑΤΟΝΕΞ

La unión de estas dos palabras, el final de la primera ΤΑΤΟΝ y el principio de la otra ΕΞ, aparece igual configurada en Teognis (*Elegía* 1, 1037: χαλεπώτατον ἔξαπατῆσαι), Isócrates (*Evag.* 81, 3: δ' ὑπογυιότατον ἐξ ἀνδρὸς τοιούτου τὴν ἀρετὴν), Heródoto (1, 171, 7: μακρότατον ἐξικέσθαι ἀκοῇ). Misma expresión aunque indicando un superlativo no propio para este caso, en Platón (*Filebo* 13D, 5), Oenópides (*Testimonios* 11, 6), Empédocles (*Fragmentos* 154, 9).

Probablemente se trata de un superlativo referido a alguien, a la manera en que suele aparecer en las inscripciones (Lakonike Sparta init lip IG V,1 Pel 468.1: εὐγενέστατον ὑ ἐπιφαν[έστατον...]).

J. de Hoz, HAE y ELST determinan [- - -]τατον ἐξ[- - -], M. P. de Hoz [- - -]τατον ἐξ[- - -]; Corell [- - -]+τατον ἐξ+[- - -] vacila en último carácter entre sigma u ómicron.

Línea 7.- OMAI-HKNOY(M-N)

Volvemos a encontrarnos con la posibilidad de restaurar la laguna con dos términos que se encuentran tanto en textos como en inscripciones, el adjetivo *ἱκνούμενος* (Eurípides, *Hipólito* 330; Sófocles, *Edipo en Colona* 1011, 1566; Rodos, Nysiros Limni datación? AbhL Rhodes, Peraia 62:I 33, 81a. 1. 1) con el significado de conveniente, o con el verbo *ἱκνέομαι* o *ἱκνούμαι* (Eurípides, *Ifigenia en Tauride* 1069; *Orestes* 671, 680; Sófocles, «*yax* 588; *Edipo Rey* 798; *Electra* 136; *Filoctetes* 470; Macedonia IG X 2, 1 C. 11). Su significado interpretativo: venir o llegar suplicando, expandirse como el humo o la voz. La coincidencia más interesante la ofrece la inscripción de Mysia (Mysia and Troas [Munich] Olympene 15) que refiere el verbo *ἱκνούμαι* relacionado directamente con el mundo de los muertos: θρήνος, lamentaciones fúnebres cantadas y νεκροίς.

No obstante, la palabra anterior que finaliza a modo de verbo -OMAI, elimina la probabilidad de que el poeta utilizase dos verbos contiguos.

J. de Hoz en Vera (1991: 108) ve una doble ípsilon ΥΥ en lugar de ΟΥ:]MAI IKNYYM[. Corell (2002) observa *ἱκνοῦμαι*..., deduciendo que el difunto se dirige en primera persona al lector de la anotación sepulcral, expresión habitual en epitafios poéticos.

ELST [- - -]μαι; Corell [- - -]ομαι; los demás autores [- - -]μαι.

Línea 8.- [...](Ο-Σ)ΘΕΣ-Μ ΥΣ(Α-Μ-Α)[...], la primera y la última letras de esta línea no están claras.

La primera palabra incompleta podría ser - ΟΘΕΣ o - ΣΘΕΣ. Πρόσθε" vocablo que significa, a modo de advverbio o preposición, precedente, anterior, quien o lo que está situado delante en el sentido de proteger (Hipócrates, *De la naturaleza de la mujer* 32, 196; Eurípides, *Ifigenia en Tauride* 1204; Sófocles, *Traquinianas* 1253; Menandro, *Sicionio* 354); de la misma forma aparece unido a μέγιστο" en la frase μέγιστο" και πρόσθεν γεγονῶ" τῶν πολιτῶν para referirse a «estando delante el más grande y superior de los ciudadanos» (Plutarco, *Pericles* 11), y que nos ofrece la posibilidad de confirmar el posible superlativo de la línea 6.

La segunda palabra de la línea podría hacer referencia a las Musas, hijas de Zeus y de la titánida Mnemosine (Hesíodo, *Teogonía* 53), particularmente veneradas en Beocia, al sur del Helicón, por lo que se les denominaba Heliconianas (Hesíodo, *Teogonía* 1) y en la Pieria, región de Olimpia, se

las llamaba Piérides (Hesíodo, *Scoto* 206) y Olimpiadas (Hesíodo, *Teogonía* 25).

O podría en último término tratarse de la palabra θεσμός en lugar de Musas, entendido como una institución sagrada establecida por los dioses, rito o antigua costumbre (*Odisea* 23, 296; Heródoto 3, 31), ley divina en contraposición a la ley escrita (Esquilo, *Euménides* 391; Jenofonte, *Ciro* 1, 6; Plutarco 111D). No se conoce otra invocación a las Musas en Hispania, únicamente y sólo en Sagunto hay otra dedicada a las Parcas.

Esta línea la omiten J. de Hoz y HAE; ELST confirma [- - -]EC[- - -]C[- - -] y M. P. de Hoz sostiene [- - -]ΕΣΗ[- - -]ΥΣ[- - -]. Corell [- - -]σθε M[o]ύσα[- - -].

MILLARS XXIV

ESTUDIS

Aníbal y los griegos, per *Pedro Barceló*

Botines e indemnizaciones, la economía romana de guerra entre Cartagena y Pidna, per *Juan José Ferrer Maestro*

La via romana de Saguntum a Caesaraugusta en la comarca del Alto Palancia: estudio arqueológico, per *Ramón Járrega Domínguez*

La concentració industrial taulellera de la plana: factors de localització i de desenvolupament, Per *Joan Carles Membrado i Tena*

DOSSIER: LAS PINTURAS PREHISTÓRICAS POSTPALEOLÍTICAS AL AIRE LIBRE

Presentació, per *Carme Olària Puyoles*

Acerca del estudio del Arte Levantino, per *Alexandre Grimal i Anna Alonso Tejada*

Arte Levantino en Castellón, per *Anna Alonso Tejada i Alexandre Grimal*

El arte esquemático del Levante peninsular: una aproximación a su dimensión temporal, per *Palmira Torregrosa Giménez i María-Francia Galiana Botella*

La interpretación del arte rupestre, per *Ramón Viñas, Roberto Martínez i Ernesto Deciga*

Exploracions i exploradors de l'art rupestre llewantí. Uns breus apunts sobre pioners i di-buixants. per *Àngels Casanovas i Romeu i Jordi Rovira i Port*

DONA, LITERATURA I SOCIETAT: L'HUMOR A COSTA DE L'HETERA ALS «FRAGMENTS DE COSTUMS» DE LA COMÈDIA ÀTICA.*

Rubén J. Montañés Gómez

Universitat Jaume I

Per al propòsit d'obtenir una imatge, com més propera millor a la realitat –allò que en diem «veritat històrica»– de qualsevol aspecte concret d'un període determinat, no és nova, ni mancada d'èxits, la utilització de fonts literàries. Aquesta, és clar, ha de fer-se amb l'escaient prudència; en el cas de la història moderna i contemporània, les esmentades fonts –novel·la, essencialment (Serna, 2003: 228, 231)– han de ser contrastades amb documentació i dades d'una altra mena, i això per la senzilla raó, de què l'historiador és ben conscient, que la literatura és, fonamentalment i definitòria, ficció.

Quan aquesta utilització de fonts literàries ateny al món antic, la prudència ha de ser encara més gran. D'una banda, perquè el filòleg –i ací caldria dir-ne: *Philologia ancilla Historiae*– compta amb un *corpus* finit i limitat de documentació escrita, rarament ampliable; d'una altra banda, perquè precisament aquesta distinció entre fonts literàries i històriques no és fàcil, i a la mateixa Antiguitat ja hi havia plena consciència d'això i reflexions al respecte, com ara les jocosos de Lucià (*Històries verídiques*, I 1-4). L'èpica era sentida com a història; la historiografia conté, de bon principi, nombrosos elements de l'èpica i del mite.

Quan l'objecte d'estudi és la dona al món antic, en línies generals podem dir que la investigació al respecte a través de les fonts historiogràfiques ens ofereix la imatge d'una marginació, que pren sovint la forma de la ignorància: la dona existeix, però no es parla d'ella, o es parla poc, amb embuts, amb tot de pudors i prejudicis, i essencialment des d'una òptica masculina.

Cal dedicar una especial atenció, doncs, a les fonts d'índole literària, que en gran part ens proporcionen els elements d'una inveterada misogínia. Aquesta és especialment evident a la comèdia àtica, però els seus testimoniatges ens resulten especialment valuosos. La tragèdia presenta un món d'herois i, de retop, d'heroïnes «salvades» del vituperi en llur dignitat tràgica; en tant que la comèdia, gènere de masses per excel·lència, presenta o pretèn presentar a l'engrós homes i dones reals –o a déus i deesses comportant-se com a homes i dones, que per al cas és el mateix–.

* Aquest article ha estat possible gràcies al projecte d'investigació *Recursos de comicitat en la literatura grega* (BFF2001-3143), finançat pel MEC.

Poc importa que la realitat quotidiana de les dones i de la relació d'aquestes amb els homes no fos ben bé tal com la mostra la comèdia. Aquesta és populista, i doncs conservadora. Diu a la gent –hi llegirem: als barons– allò que vol sentir. D'una manera o d'una altra, per descripció o per transgressió, ens proporciona un ideari; potser no ens exposa directament com era una societat, però sí com aquesta societat es pensava i es concebia a ella mateixa. La comèdia no és una imitació absoluta de la realitat; si ho fos, n'obtindríem un mimetisme gens atractiu que deixaria el teatre desprovist de la seua raó essencial. Entre literatura i referent hi ha sempre una distància; també, per tant, n'hi ha entre món escènic i món real. Pel que fa a la comèdia, emperò, aquesta franja de separació experimenta un deliberat torcement, més encara, una distorsió. D'aquesta distorsió, que té la finalitat específica i deliberada de fer riure, en deiem comicitat, o si es vol, més genèricament, humor. La seua interpretació implica el coneixement dels codis que la fan possible, tot partint del fet que l'humor, la rialla, són fenòmens col·lectius i socials; hom riu acompanyat, primer element amb que es van trobar els estudis al respecte (Bergson, 1900). Per això un sentit de l'humor concret ens palesa una societat concreta.

Al llarg de les següents pàgines ens proposem analitzar una de les manifestacions femenines més productives a la comèdia, la prostituta –hetera, com veurem, no és sinó un eufemisme– i posar-la en relació amb el seu referent real, tant com ens siga possible. Advertim que només de manera incidental farem servir textos d'Aristòfanes, tot i ser aquest sens dubte l'autor còmic més conegut, i únic del qual conservem obres senceres. La producció còmica àtica, òbviament, és molt més gran que l'aristofànica.

Hom hi distingeix, convencionalment, tres grans períodes cronològics: la Comèdia Antiga, que arribaria fins a les comèdies conservades de l'esmentat autor, a excepció de *L'assemblea de les dones* i *Plutus*, que pertanyen ja al següent període; la Comèdia Mitjana seria precisament la producció còmica des dels primers anys del s. IV aC fins a l'any 321/20 aC, o si així ho preferim, entre *L'assemblea de les dones* i *La ira* de Menandre, obra que convencionalment marca el principi del tercer i darrer període, la Comèdia Nova. Vora la meitat dels comediògrafs que tractarem pertanyen a la Comèdia Mitjana, on trobem una decidida preferència per allò que podríem dir «comèdia de costums», la qual cosa justifica el títol –potser conceptualment poc ortodox– del present article. El motiu, en gran part, rau al fet que la font de la major part de fragments de comèdia és l'obra d'Ateneu *El sopar dels erudits*, d'ambient convivial i desenfadat. Aquest caràcter fragmentari dels textos, que sovint queden reduïts a petites unitats de comicitat focalitzada, properes a l'acudit, ens facilita el seu tractament global, però ens imposa una cautela extrema a l'hora de traure'n conclusions.

MISOGÍNIA PER IGUAL: HONESTES I HETERES

La tradició misògina, tan evident a la comèdia àtica, enfonsa les seues

arrels, si més no, al mite sobre la creació de la dona d'Hesíode (*Teogonia* 570-612), i un dels seus representants més coneguts el constitueix el *Catàleg de les dones* de Semònides (1 D) (Cantarella, 1981: 39-62). Com hem dit, els poemes homèrics, i els tràgics, dignifiquen en gran mesura els personatges femenins, però Aristòfanes es manté en la línia de presentar la dona amb els tons més negatius. Lisístrata o Praxàgora, protagonistes, respectivament, de la comèdia homònima i de *L'assemblea de les dones* eixen una mica millor parades; però només en aparença. Lisístrata és intel·ligent i triomfadora, però els seus coneixements els va aprendre escoltant seu pare i altres homes majors: «Jo certament sóc dona, però tinc seny; per mi mateixa tinc bastant de prudència, i atès que he sentit molts discursos del meu pare i d'altres més grans que jo, no tinc pas una instrucció dolenta» (vv. 1124-27);¹ val a notar especialment l'adversativa del primer vers. En realitat Lisístrata és l'«anti-dona»: vehicula totes les burxades del poeta –i de l'espectador mitjà– contra la dona, i els confereix carta d'autenticitat pel fet de ser, ella mateixa, una dona.² Praxàgora és un personatge menys definit, però també va aprendre allò que sap escoltant els homes: «En el temps de les proscripcions vaig viure amb el meu home a la Pnix; hi escoltava els oradors i en vaig aprendre» (*L'assemblea de les dones*, vv. 243-44).

Però a banda d'aquestes dues figures utòpiques, ja les respectives col·laboradores més immediates són un bon mostrari dels vicis femenins. Les dones són golafres, embriagues, vicioses; Lisístrata, i sobretot Praxàgora es mostren molt crítiques amb les altres dones. A les tragèdies d'Eurípides, les dones tenen «solidaritat de gènere»; a Aristòfanes, tot el contrari (Pomeroy, 1975: 133). Per al dibuix d'aquest quadre, és prou la lectura de les anomenades «comèdies femenines» d'Aristòfanes, i en especial *Les dones a les Tesmofòries* (en tota la seua extensió) i *L'assemblea de les dones* (vv. 224-28³ i 466-518). Aquestes qualitats, i sobretot la lascívia, s'accentuen amb els anys: vegeu sinó la vella de *Plutus* (vv. 975 ss).

En línies generals, podem dir que la Comèdia Mitjana conserva la visió aristofànica, amb una important variació: les qualitats negatives que Aristòfanes adjudicava al conjunt de les dones –i per tant, de les dones lliures– són transferides, o si volem dir-ne així, restringides pels comediògrafs a les heteres; en tant que les aparicions a l'escena còmica de les dones lliures minven fins al punt de resultar rares. Excepció feta de les esclaves

1. Quant a les comèdies completes d'Aristòfanes, les traduccions emprades en aquest article són les de Manuel Balasch, publicades per la Fundació Bernat Metge. Les traduccions dels fragments de comèdia –fetes sobre el text de l'edició de Kassel i Austin si no indiquem el contrari– són nostres, fruit d'anys d'investigació sobre comèdia, juntament amb els drs. Jordi Sanchis Llopis i Jordi Pérez Asensio, que en gran part inclou la traducció dels textos, tant al català com a l'espanyol.

2. Un bon resum de la visió actual d'aquest personatge és el de Rodríguez Monescillo (2004).

3. Aristòfanes hi és especialment punyent: «[Les dones] fan la punyeta a llurs marits com abans, amaguen els adúlter a dins de casa seva com abans, es fan d'amagat menges exquisides com abans, els agrada beure vi pur com abans, i fornir les engresca, com abans».

—de papers sempre molt circumstancials i poc importants, almenys si els comparem amb els dels esclaus—, i d'alguna altra aparició que mereix, per excepcional, un detingut comentari, seguir la figura de la dona a la comèdia equival a seguir el personatge de l'hetera.

L'HETERA OMNIPRESENT

En proporció al total de mencions o aparicions de la dona als fragments de comèdia, aquelles que fan referència a prostitució o a metàfores relacionades representen una quarta part; es concentren, especialment, als autors de la Comèdia Mitjana. Vegem les característiques fonamentals del personatge, tant a la vida real com a l'escena còmica ateneses.

Per oposició a l'honesta dona casada, reclosa al gineceu, mancada de formació i dedicada quasibé en exclusiva a engendrar i criar fills i a les tasques de la llar, l'hetera, des de certes visions modernes poc crítiques, es troba envoltada d'una aura de seducció, de refinament, de vida cultural. Fins i tot hom ha pretès diferenciar absolutament la professió d'hetera i la prostitució, comparant aquella a institucions semblants a la que a la cultura japonesa representa la *geisha*.

La realitat no és tan atractiva, i els textos antics no fan bona de cap manera aquesta errònia visió moderna a què ens hem referit. Considerem, d'entrada, que el mot *ἑταῖρα* no és sinó un eufemisme per *πόρνη*, de manera semblant al llatí *amica*; com ho trobem ben clar a Ateneu (XIII 571 A): «D'aquelles que treballen per un sou, en diuen companyeres, i de rebre un sou pel tracte carnal, fer de companyeres, i ja no en fan referència a l'ètim, sinó per a expressar-se de forma més decorosa; també per això, Menandre, a *El depòsit*, distingint els companys de les companyes, afirma (fr. 287):

Perquè heu fet una obra no de companys ~ ~ ~
 ~ ~ ~ ~ ~ ; que tot i ser les mateixes lletres
 no fan la salutació massa decorosa.

Que a banda de l'eufemisme ens presenta un exemple dels jocs de paraules possibles sobre el mot, per semblança entre *ἑταῖρα*, el seu masculí *ἑταῖρος* i/o l'adjectiu *ἑτερος* α ο ν, «altre». Pretendre, doncs, traduir *ἑταῖρα* afegint al substantiu «prostituta» el complement «de luxe» és capciós i no se sosté. A la Comèdia Antiga el substantiu habitualment utilitzat és *πόρνη* i altres obscenitats (Henry, 1988: 17); *ἑταῖρα* apareix utilitzat per primera vegada per Aristòfanes (*La pau*, v. 440). Potser en alguna ocasió pareix que a l'eufemisme s'associa una consideració positiva, vegem el poeta Anàxilas, de la Comèdia Mitjana (fr. 21):

I si una, mesurada † i que en resposta
 a aquells que quelcom li demanen, s'ofereix a donar-los gust,
 per la seua «companyonia» el nom de «companya»
 se li atribueix. I tu ara, tal com dius, és això

- 5 que no d'una prostituta, sinó d'una «companya»
t'has ben enamorat. És, almenys,
una dona sense falsia.
(B.) Una dama sens dubte, per Zeus.

Per a utilitzar, a la mateixa comèdia, tots dos mots com a sinònims en una virulenta diatriba contra les heteres, on cita pel nom algunes de molt conegudes (fr. 22):

- Dels homes que una vegada van estimar una hetera,
Àqui podria anomenar una nissaga més criminal que aquesta?
ÀQuin ésser, doncs, malcarada dragona, o Quimera que foc rebufa,
o Caribdis, o Escilála de tres caps, gossa marina,
5 Esfinx, Hidra, lleona, escur«ó i alats llinatges d'Harpies,
ha arribat a l'extrem d'aquesta execrable ra«a?
No n'hi ha: aquestes, totes les calamitats ultrapassen.
Cal passar-hi revista des de bon principi, la primera Plangó,
que, com la Quimera, amb el foc els bàrbars anorrea.
10 un sol genet, emperò, s'apoderà dels seus recursos:
en efecte, arrabassant tots els seus estris marxava de casa seua.
I a més, aquells que s'ajuntaven amb Sinope, que no ho fan ara amb Hi-
dra?
Aqueixa és una vella, però ha brostat Gnatena a vora seu,
de manera que els que escapen de aquella tenen una doble calamitat.
15 Nanni, ara, en què sembla diferenciar-se d'Escilála?
Què no ha escanyat ja dos companys i va encara a ca«a
de un tercer? Però la barca † tocà terra † amb un rem d'avet.
Frine, fa de Caribdis en un lloc no llunyà,
i ha pres el timoner i se l'ha cruspit amb nau i tot?
20 ¿Y no es Teano una sirena depilada?
Cara i veu de dona, però les cames d'una merla.
Esfinx tebana totes las prostitutes poden anomenar-se,
que res no xerren clar i net, sinó en certs enigmes,
sobre cóm estimen i besen i s'ajunten amb plaer.
25 Llavors diu: «Tant de bo tingués de quatre peus un † sofà † o una poltrona!»,
llavors «Un de tres peus», llavors «Una xicota de dos peus».
I aleshores qui això comprèn s'allunya tot seguit, com <Edip>,
decideix que no l'ha vista, i tot i a contracor, només ell se salva.
Perè aquells que aspiren a ser estimats, a l'acte anulàlats queden
30 i són transportats amunt, a l'èter. Ras i curt, ni una sola
bèstia n'hi ha que siga més abominable que una hetera.

Tornarem més endavant a les esmentades heteres; potser la de més anomenada fou Sinope, esmentada per Demòstenes: «Sinope... i Fanòstrata, prostitutes» (*Contra Androció*, XXII 56), i del qual nom va derivar Alexis, un dels autors més prolífics de la Comèdia Mitjana, el verb *συνωπίζω*, «sino-pejar» (fr. 109).

Tot plegat, doncs, tant *ἑταίρα* com *πόρνη* s'oposen a *γαμετή*, «dona casada», que val per «honesta», segons que empra els mots el comediògraf Fileter (fr. 5; el fr. 8 és idèntic, a manca del v. 1):

Que n'és de tendre, Zeus, i complaent el seu esguard!
No en va hi ha un temple d'Hetera⁴ onsevulla,
pero no d'Esposa en cap lloc de l'Hèl·lada.

En canvi, l'hetera surt perdent per comparació, no amb la dona casada, sinó amb la jove honesta amb la qual és necessari el joc de la seducció; vegem Timocles, poeta de la Comèdia Mitjana (fr. 24), que expressa idees semblants a aquelles que trobem a Ovidi (*Art d'estimar*, II 233-236):

Quina diferència tan gran hi ha entre passar la nit
amb una joveneta o amb una meuca. Caram,
la fermesa, la color, l'alè... déus!
Que no estiga tot molt disposat, que calga
5 travar combat i rebre galdades i fins i tot
 colps de suaus mans; quin plaer,
 per Zeus el més gran!

El caràcter estable de la relació entre hetera i client, emperò, pot unir tots dos mots, com mostra Amfis (fr. 1), poeta de la Comèdia Mitjana com l'anterior:

Que potser una hetera, com a esposa, no es més
afectuosa que una dona legítima? Molt més i amb raó de sobra.
Aquesta, en efecte, per llei resta amb desdeny a casa,
pero aquella sap que con les seues maneres ha de guanyar-se
5 un home o cal anar a la recerca d'un altre.

L'expressió que apareix al v. 1 és *γαμετή*^{sc} *ἑταίρα*. Un exemple, ja en Comèdia Nova, el trobem a *La dona de Samos* de Menandre (v. 130): la protagonista és una hetera que conviu amb Dèmeas, l'«espòs», i fins i tot li dóna un fill. També a la comèdia del mateix autor *La tosquirada* (v. 489) la xica que al capdavant resulta ser lliure – paradigma de la «falsa hetera» és considerada per Polemó com a *γαμετή*^{sc}.

Aquest caràcter estable i durador de les relacions entre hetera i client, tant com la residència conjunta, fan pensar en la institució del concubinat contemplada pel dret romà, basada en la desigualtat social: una forma conjugal legal, de rang inferior al matrimoni, consistent en la cohabitació d'un ciutadà amb una dona de baixa condició, esclava o lliberta. El concubinat, emperò, suposa alguna mena de contracte, genera alguna mena de drets

4. Els atenesos es referien al temple d'Afrodita com «el temple d'Hetera» (Hesiqui ε 6481, Foci 24.23).

i obligacions i no és immediatament anul·lable; però no és això el que es desprèn del lament d'una hetera a Fenícides, autor de la Comèdia Nova (fr. 4):

- Per Afrodita, ja no em ve de gust viure,
Pítias, fent d'hetera. Adéu; no em parles;
he fracassat; res no m'ha anat bé; vull descansar.
Només posar-me a l'ofici vaig tenir un amic
- 5 militar; aquest tothora em contava
les batalles, i mentre parlava m'ensenyava les ferides,
però res no aportava. Afirmava haver rebut
una gratificació de part del rei, i això sempre
deia; per aquesta gratificació que dic,
- 10 el malhaurat em va tenir un any... gratis.
El vaig deixar, prenc un altre,
metge. Aquest portava molts a casa:
tallava, cremava, era pobre i vulgar.
Aquest se'm va mostrar més funest que l'altre:
- 15 aquell em contava històries, però aquest feia morts.
La fortuna m'aparellà amb un tercer, filòsof,
amb barba, mantell sorrut i discurs.
Hi vaig anar a caure en una calamitat palesa;
perquè res no em donava. † A qui li'n demanava, † deia
- 20 que no són bons els diners. «Que siguin dolents,
dona-me'ls, doncs, deixa'ls anar!». No feia cas.

Al respecte, un passatge de Demòstenes, precisament d'un discurs per un cas de prostitució, és sovint indicat com a criteri diferenciador: τὰ μὲν γὰρ ἑταίρα ἥδονῃ ἔνεκ' ἔχομεν, τὰ δὲ παλλακὰ τῇ καθ' ἡμέραν θεραπείᾳ τοῦ σώματος, τὰ δὲ γυναῖκα τοῦ παιδοποιεῖσθαι γινησίῳ καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν «Perquè tenim les heteres [ἑταίρα] per plaer, les concubines [παλλακὰ] per al servei quotidià del cos, i les dones [γυναῖκα] per tal d'engendrar fills legítims i tenir guardiana fidel dels afers domèstics» (*Contra Neera*, LIX 122, 4-7). Lluny de clarificar, al nostre entendre més aviat produeix l'efecte contrari. D'una banda, no fa cap distinció entre πόρνη i ἑταίρα, i aquest mot pareix emprat com a simple eufemisme d'aquell; però a més a més introdueix un element de confusió amb el mot παλλακή, la traducció del qual, sancionada pel costum, és «concubina»; tanmateix, literalment significa «xica jove» i Pòl·lux (IV 143 ss.) situa la màscara de la παλλάκη entre les d'hetera. Podem interpretar que es tracta de l'hetera retirada per un client per a la seua relació en exclusiva, i entendre la traducció «concubina» en un sentit genèric d'«amistan«ada» (Herter, 1900: 66; menys clarament, Cantarella, 1981: 78-82; tamé Mossé, 1995: 38-40). Els límits entre una i altra mai no van estar massa clars. En qualsevol cas, els restants personatges de *La dona de Samos* de Menandre miren la παλλακή Crisis com a hetera (Henry, 1988: 4-5).

És clar que, aleshores com ara, hi havia diversos nivells de prostitució; sens dubte, existiren heteres d'alta volada. Però, pressumptament, no van ser massa, i no val a idealitzar l'ofici a partir de la seua imatge. Quant als orígens, a Atenes la prostitució se'ns presenta en estreta connexió amb l'esclavitud; la tradició atribuïa a Soló haver instituït bordells, on haurien treballat esclaves. Vegem novament Ateneu (XIII 569 DE): «[...] Que Soló va ser el primer que, pel vigor dels joves, va establir en locals meques que havia comprat [...] que va ser el primer a erigir un temple d'Afrodita Pandemos finan«at amb els guanys recaptats per les dones que s'oferien públicament als locals». Atribuir a Soló aquesta institució pot emmarcar-se al tòpic grec d'invocar un $\pi\rho\omega\tau\omicron\varsigma$ $\epsilon\upsilon\rho\omega\nu$, un inventor, de qualsevol activitat; però no és gens inversemblant que copiàs en part algun culte oriental de prostitució sagrada (Herter, 1900: 61). Se'n fa ressó, entre altres, Filemó, autor de la Comèdia Nova (fr. 3):

- Tu ho vas trobar per a tots els homes, Soló;
perquè diuen que fores el primer a veure, per Zeus,
aquest afer, únic popular i salvador
(i m'escau, Soló, dir-te a«ò),
5 en veure la ciutat plena de joves
i que aquests, per urgir-los llur natura
erraven cap a allò que convenient no era,
va comprar i ubicar per diversos llocs dones
d'accés públic per a tothom i amanides.
10 Estan nues, no t'enganyes; mira-ho tot.
És això que no et trobes bé, tens
= - ~ - † Cóm? † La porta és oberta.
Un òbol; fes el salt cap endins. No hi ha ni un sol
escarafall, ni ximpleria, ni es fa enrere,
15 sinó de seguida, la que tu vols i la manera que vols.
Te'n vas; digues que ho laments, t'és aliena.

Aquestes dones, doncs, atreïen els clients al carrer, davant dels bordells on exercien el seu ofici; recordem que el verb llatí *prostituo* vol dir exactament això, «estar davant», és a dir, «exposar, oferir». En la pràctica, els carrers en general, i especialment determinades cruïlles, eren transitats d'habitud per les prostitutes, fins a tal punt que un fragment còmic *adéspoton* (223), de font lexicogràfica, fa: $\sigma\pi\omicron\delta\eta\sigma\iota\lambda\alpha\upsilon\rho\alpha$... η πόρνη ... $\pi\alpha\rho\alpha$ τὸ διατρίβειν τὰ πολλὰ ἐν ταῖς ὁδοῖς, «Follacamins ... la prostituta ... per passar la major part del temps als carrers». L'accessibilitat d'aquesta mena de prostitutes, i la seua manifesta presència a les vies públiques, pren a Eubul trets de parada militar (fr. 67, repetit quasi per complet al fr. 82):

- Qui, en efecte, maridatges furtius celebra enmig la foscor,
 cóm no ha de ser de tots el més miserable?,
 Quan li és possible a qui contempla les xicotes al sol
 nues, una rere l'altra, en ordre de batalla formades,
 5 en vestits de fina elaboració disposades, com
 aquelles que l'Eridan amb les seues aigues pures atèn,
 comprar por una monedeta el plaer,
 i no perseguir una Cipris furtiva, el més vergonyós
 de tots els desgavells, per vanitat que no per desig.
 10 Jo almenys per la desgraciada Hèlálada m'entristisc,
 la que a Cídias rebutjà com a cap de flota.

Potser es tracta del parlament d'un proxeneta, publicitant els bons serveis del seu ofici. La mateixa idea, és a dir, la inconveniència de cometre adulteri amb una dona lliure, front als avantatges d'acudir als bordells barats, la trobem expressada amb moltes confluències per Xenarc, també poeta de la Comèdia Mitjana (fr. 4):

- Coses terribles, terribles i intolerables
 a la ciutat fan els més joves.
 Perquè hi ha joves molt belles
 als bordells, que hom pot veure
 5 escalfant-se al sol, descobertes de pit,
 nues i una rere l'altra formades en columna;
 hom en pot escollir aquella que li plaga,
 prima, grossa, rodona, alta, arronsada,
 jove, vella, de mitjana edat, més granada,
 10 sense plantar una escala per a entrar-hi d'amagat,
 ni per un forat del sostre esmunyir-se cap avall
 ni introduir-se amb artificio entre munts de palla.
 Perquè elles mateixes s'apressen a arrossegat cap endins
 aquells que són ancians tot anomenant-los
 15 «papanets», i «tetets» els altres més joves.
 I pots aconseguir cadascuna d'aquestes sense por, barata,
 de dia, cap al tard, de totes les maneres;
 però les altres, ni pots veure-les ni, si les veus, fer-ho clarament,
 sempre tremolant i amb por
 20 {mort d'esgarripan«a, amb l'ai al cor}
 < >
 Aquestes, doncs, senyora marina Cipris, cóm
 se les poden follar, quan en moure's cap a elles
 recorden les lleis de Dracó?

Aquest va continuar sent el nivell més baix de prostitució; per bé que hi havia una certa diversitat de preus, en línies generals pareix que no eren elevats (Herter, 1900-71-72). Tanmateix, una esclava podia aconseguir la llibertat comprant la manumissió amb diners manllevats —per exemple, a

un client o clients habituals— que tornaria després amb els seus guanys com a prostituta lliure (Blundell, 1995: 147-148).⁵ Aquesta sembla haver estat una situació normal, però no sabem com n'era, d'abundant. El cert és que, malgrat els orígens relacionats amb l'esclavitud, les fonts antigues ens presenten d'habitud l'hetera com a lliure. Més difícil és discernir quina era exactament la seua condició. Una esclava lliberta quedava en un nivell jurídicament semblant al dels metecs. D'aquesta manera pot haver-se produït la impressió que una gran part de les heteres eren estrangeres; però això ens pareix discutible. Figures cimeres de l'ofici, en realitat prou anecdòtiques, com ara Aspàsia,⁶ nascuda a l'estranger, pareixen projectar-se sobre tota la categoria.

Atenes, com a gran ciutat, atraïa molts estrangers que hi acudien a la recerca de treball; i entre aquests, hi hauria dones que exercirien la prostitució, bé per haver-hi arribat amb aquest deliberat propòsit, o bé perquè la misèria i les dissorts els hi havien portat; un exemple en podria ser el model grec de l'hetera Crisis, personatge central de *La dona d'Andros* de Terenci.

També és cert que la vida de reclusió que els ciutadans atenesos imposaven a les seues dones no afavoria que aquestes s'hi dedicassen. Però, al capdavant, ens resulta difícil de creure que la major part de les prostitutes fossen estrangeres, per molt que els atenesos afavoriren aquesta versió. Seria tan inversemblant com ara prendre literalment Ateneu (XIII 569 E), quan diu que Aspàsia importava dones per a dedicar-les a la prostitució, i que Grècia en va quedar plena; hi ha un ressó del passatge de *Els acarnesos* d'Aristòfanes que li atribueix la causa de la guerra del Peloponnès (vv. 527 ss.). En la pràctica, un remanent de població femenina «ciutadana»⁷ pot haver-se vist abocat a la prostitució: les casades repudiades pels marits, per alguna acusació de seducció o violació, i fins i tot les solteres en aquest tràngol. Totes aquestes dones quedaven convertides en proscrites que mai no trobarien un —altre— marit (Pomeroy, 1975: 105; Lefkowitz, 1996: 75). Un exemple que s'adiu perfectament a aquesta possibilitat ens l'ofereix Llucià en Corina, la qual, havent mort el seu pare, un artesà del Pireu, és dedicada a la prostitució per la seua mare Cròbila en arribar a l'edat escaient, per tal d'eixir de la misèria (*Diàlegs de les meretrus*, VI, 1).

Així mateix, uns pocs noms d'heteres que es van moure amb desimboltura entre estadistes, filòsofs i artistes, pareix conferir a totes les heteres una bellesa, una sofisticació i un conreu intel·lectual que mai no va ser un fet ni de bon tros generalitzat. Aspàsia i el seu tracte amb Pèricles i Sòcrates; Timandra amb Alcibiades; Tais amb Alexandre; Lais amb Aristip;

5. S'hi fa una bona exposició dels diversos nivells de prostitució, per bé que manté l'equivoc d'adjudicar a ἑταίρα el significat de prostituta de luxe: «These were sophisticated beauties...»

6. El cert és que Aspàsia resulta una personalitat seductora a tots els nivells, un bon i actualitzat estudi sobre la qual el proporciona Plácido (2004).

7. Per dir-ne d'alguna manera. No hi ha «ciutadanes ateneses»; hi ha esposes, filles, germanes... dones, al capdavant, de ciutadans atenesos (Sommerstein, 1980: 395).

Lagisca amb Isòcrates; Glícera amb Menandre; Gnatena amb Dífil; Frine amb Praxíteles, i Leòncion amb Epicur, són casos de molta fama però que es poden comptar amb pocs dits. Probablement els fragments de comèdia ens presenten unes heteres prou properes a la realitat. Pretendre el contrari fóra enlairar a vasta cultura allò que no eren sinó artificis propis de l'ofici, o aparellats a aquest.

En efecte, les heteres més abundants als fragments còmics pertanyen al grup que posseïa alguna habilitat artística, les ὀρχηστρίδες, ballarines, les instrumentistes de tota mena: αὐλητρίδες, flautistes, κιθαρίστριαι, citaristes, ψάλτριαι, harpistes, σαμβυκίστριαι, tocadores de σαμβύκη. Les més nombroses són les flautistes; αὐλητρίς és sovint una metàfora per *fellatrix* (Henderson, 1975: 167-68, 184-85). En la línia ja esmentada de la prostitució al carrer, el fr. 1025 *adéspoton* comença: ἐν ταῖς τριόδοις σοι προσγεῶσ' αὐλητρίδες, «per les cruïlles et somriuen les flautistes» (v. 1). Potser, entre molts d'altres, l'exemple més explícit en siga un de Metàgenes, autor de la Comèdia Antiga (fr. 4):

Us he dit abans belles
ballarines heteres, però ara us parle
de flautistes, que tot just els ix el borrisol, i que ben apressa
han afluixat, previ pagament, els genolls dels camàlics.

Sobre la música d'aquestes heteres, emperò, bona o dolenta, no tenim cap notícia; es coneix que no era el que més importava. Solien ser propietat d'un proxeneta que les llogava per a l'ocasió; així ho veiem de nou en un passatge de Llucià (*Diàlegs de les meretrius*, XV 2), en que l'hetera Pàrtenis, després de narrar tot l'aldarull, diu: «I ara còrrec a contar-ho a l'amo». Heus ací un tòpic més a desmentir: el de la «llibertat» de les heteres, que si bé concorrien a llocs i situacions que una dona honesta no hauria ni somniat, no sempre ho feien ni de grat, ni per compte propi; de fet, als fragments de comèdia és anomenat el πορνιοβοσκό, el proxeneta, i fins i tot aquest mot és el títol d'una comèdia d'Eubul i una altra de Posidip.

Quant a les heteres lliures —d'origen ciutadà o metequés— i establertes per compte propi, el caràcter «hereditari» de l'ofici —comú, d'altra banda, a altres llocs i altres cultures— pareix obtenir el suport dels textos. Les prostitutes preferien filles a fills, i compraven joves esclaves o recollien recent nascudes abandonades pels seus pares, i les criaven per a dedicar-les-hi, a tall d'inversió de futur en ocasions considerable, però d'habitud fructífera. Segons Demòstenes (*Contra Neera*, LIX 18 ss), Nicàreta, «mare» de Neera, havia adoptat a tal fi set xiquetes. El cert és que la Comèdia Mitjana i Nova passa de la prostituta de bordell a l'hetera independent. Això calia per al desenvolupament de la «falsa hetera», que finalment resulta ser d'origen lliure i honorable i tants arguments amb final feliç proporciona; la seua primera aparició pot haver estat a la comèdia Αὐλητρίς ἢ Δίδυμαι, *La flautista o Les*

bessones, d'Antífanes (Henry, 1988: 33-36). La situació en que es basen aquests arguments és versemblant, cert, però sens dubte no tan freqüent en la realitat com a l'escenari.

Per la freqüència amb què apareixen les heteres a la comèdia, hom podria argumentar que el seu nombre era considerable, i el tracte amb elles, habitual fins a la quotidianitat. Hi ha for«a comèdies que en duen noms per títol (Sommerstein, 1980: 398). No ens pareix aventurat suposar que el s. IV aC coneix una veritable crisi del matrimoni, ni es fa difícil entendre que la rígida regulació social del contacte entre els sexes imperant a Atenes (Blundell, 1995: 125 i 147) i les poques afinitats, més enllà dels fills i del patrimoni, que unien la parella casada, fan explicable, per no dir inevitable, que un percentatge bastant elevat de barons –tant solters com casats– tingués contacte amb prostitutes, cadascú amb la classe que li permetís el seu poder adquisitiu.

L'hetera de la Comèdia Mitjana i Nova, tanmateix, és una «exigència del guió», o si ho preferim, del gènere. Permet alhora satiritzar un tipus humà real, i propiciar moltes escenes divertides; i, sobretot, fa possible presentar en escena la dona, com no ho permetia la dona honesta, que en la vida real existia en un nombre molt més abundant, però que les convencions socials –no sols les del teatre– convertien en un caràcter difícil i poc productiu per a pujar-lo a un escenari, i fins i tot per a anomenar-lo pel seu nom (Sommerstein, 1980: 393).⁸ L'hetera tenia l'avantatge, per a la comèdia, de la pura i simple llibertat de desplaçament per pròpia voluntat, que segons hem vist tenien algunes heteres –no totes– però que no tenia cap dona honesta; el mateix podem dir sobre la no dependència econòmica. Però, en la realitat, no hi devia haver molt d'espai per a la idealització: sabem d'heteres que abandonaren l'ofici i es van convertir en esposes respectables, però no sabem de cap dona casada que volgués esdevenir hetera (Pomeroy, 1975: 110-111).⁹ A *Lisístrata*, els homes poden recórrer, a manca de les seues dones, als efebs o a les prostitutes (vv. 957-958), que no han estat cridades a la revolta, com si la redempció no les pogués incloure; i a *L'assemblea de les dones*, la prostitució és eliminada (716-719) (Pomeroy, 1975: 134 i 137).

Finalment, direm que Pòl·lux (IV 143), en tractar les màscares còmiques i sobre disset de femenines, en distingeix les següents d'hetera: τὸ γράδιον ἰσχνον, ἢ λυκαίνιον, probablement la *lena*; ἢ σπαρτοπόλιον ἢ λεκτική, hetera retirada; ἢ παλλακή, hetera esdevinguda concubina; τὸ τέλειον ἑταιρικόν,

8. La reticència al fet que un ciutadà anomenàs públicament una «ciudadana» pel seu nom –si no n'era parent– va ser general a Atenes almenys fins al 260 aC. Excepcions: *La pau*, vv. 992 i *Lisístrata*, vv. 1086, 1103, 1147. Escapaven a la convenció les dones que ostentaven alts sacerdocis, càrrecs que implicaven que la dona fos coneguda per tots. En el primer cas, la dona és Lisímaca, sacerdotessa d'Atena Pòlias; en els altres, Lisístrata s'identifica amb aquella.

9. La visió que l'autora té de la prostitució conserva alguns serrells d'idealització. Altrament, Cameranesi (1987) insisteix a fer veure que la dona, a Atenes, no queda rigidament subjecta a la dicotomia hetera / esposa legítima i mare.

hetera madura; τὸ ὥραϊον ἑταιρίδιον, a la flor de l'edat; ἡ διάχρυσο' ἑταίρα, carregada de joieria; ἡ διάμιτρο' ἑταίρα, pentinada amb una diadema característica i τὸ λαμπάδιον, amb un pentinat en punta semblant a la metxa d'un llum. Val a afegir-hi ἡ ψευδοκόρη, «falsa verge», probablement la donzella víctima d'una violació, o potser també la falsa hetera que resultarà al capdavant d'origen honorable. A banda, hi ha τὸ οἰκουρὸν γράδιον, la serventa de bordell, vella esdentegada; τὸ παράψεστον θεραπαινίδιον, serventa personal de l'hetera, de cabells llisos i nas camús; i ἡ ἄβρα περίκουρο', serventa joveneta.

Les heteres com a categoria

És molt possible que hi haja al·lusions a l'hetera en molts fragments còmics dels quals ens manquen elements per a la interpretació. En altres, hi ha referències desprovistes de matís; però la menció de l'hetera sol anar unida a un cert to de menyspreu, o pitjor. Vegem-ne una de les més punyents mostres, d'Alexis (fr. 103):

- Primer, quant al seu guany i el despull del proïsme
tota altra cosa els és secundària, i tramen
plans contra tothom. I quan tenen un bon passar,
prenen heteres novelles, primerenques en l'ofici;
- 5 de seguida les remodelen, talment que ni en maneres
ni en aparences continuen essent ja les mateixes.
És això que una és baixeta: hom li empaloma suro
als escarpins. Que és alta: vist xinell-la fina
i compareix bo i abatent el cap contra el muscle;
- 10 això li minva al«ada. Una no té malucs:
li'ls vesteix cosits sota la roba, de manera que les anques
li aclamen els que la veuen. Té el ventre gros:
per a aquestes hi ha uns pits dels que duen els còmics;
talment afegint-se'ls ben erts, com si fossen puntals
- 15 separen el vestit del ventre, cap al davant.
Una té les celles roges: li les pinta de sutja.
S'esdevé que és negra: s'empastifa de cerussa.
Una és molt blanca de color: s'unta amb coloret.
Que té bellesa de cos: el mostra nu.
- 20 Té les dents ben conformades: per for«a li cal riure,
per a què contemplen els presents com n'és d'elegant, la seua boca.
I si no li plau riure, es passa el dia dins
amb una branqueta fina de murta dins dels llavis,
dreta, talment com exposen els carnisers
- 25 les cabe«oles de cabra, sempre que en venen;
així tothora fan ganyota, tant si volen com si no.
[Mitjan«ant tals arts es fabriquen les màscares.]

A la comèdia aristofànica no són les heteres les que reben atacs

directament, sinó els seus clients; la relació d'un home –especialment un polític– amb una hetera, mostra la immoralitat del polític; la Comèdia Mitjana fustiga especialment la codícia i golafreria de l'hetera, per bé que comencen a aparèixer encara algunes valoracions favorables a l'hetera. Entre això i la *bona meretrix*, que d'altra banda apareix als textos en proporció reduïda, ací ens trobem amb la caracterització negativa. Potser aquesta era necessària, atès que a la Comèdia Nova, més que no a la humanització de l'hetera, assitim a la «salvació» de la «falsa hetera» (Henry, 1988: 3, 29, 37, 42).

Aquesta exposició còmica dels artificis de la bellesa – no exclusius de l'hetera, però sí molt exagerats en aquesta – arriba a semblar repugnant, com ara a Eubul, poeta de la Comèdia Mitjana (fr. 97); no es fa referència expressa a les heteres, però podem suposar-la:

- Per Zeus!, ni empastifades con cerusses
ni, com vosaltres, que amb móra les galtes
us pinteu. I si eixiu en estiu,
dels vostres ulls dos devesalls
5 ragen de tinta negra, i des de les galtes la suor
cap al coll tra«a un solc vermell,
i quan us pentineu els cabells sobre el rostre,
infecte de cerussa, blancs pareixen.

En realitat, ni aquests tòpics eren exclusius de la comèdia ni de la figura de l'hetera; recordem aquell passatge de Xenofont (*Econòmic*, X 2, 1) en què Iscòmac descriu els afaits de la seua muller en to rialler i punyent (Cameranesi, 1987: 39).

Tot plegat, les heteres existeixen i això és un fet socialment assumit, sense els pudors que en èpoques posteriors suscitarà la prostitució, de luxe o no. Un fragment d'Alexis (255) fins i tot els adjudica les seues pròpies festivitats, amb sanció religiosa: i heus ací possibilitat –atractiva però inde-mostrable, per manca, al capdavant, de marcadors de gènere– que aquestes festes fossen una ocasió de contacte entre heteres i dones honestes:

La ciutat celebrava les Afrodísies de les heteres;
les lliures tenen altres festes distintes.
En aquests dies és costum seu fer revetla
i és † llei que les heteres [siguen] a casa amb nosaltres.†

Les festes Afrodísies existien també a Atenes, i a altres llocs, però la font, Ateneu (XIII 574b), ens situa l'acció de la comèdia a Corint, on l'abundància d'heteres era proverbial. El cert és que a Corint el culte a Afrodita presentava trets més orientalitzants que en cap altre lloc; aspecte explicat pel tradicional i intens comer« amb Àsia Menor. El més curiós, a ulls grecs, n'era la prosti-tució sagrada; perquè amb una altra única excepció, a Epizèfir de Lòcrida, el culte a Afrodita era tan auster i respectable com qualsevol altre (Farnell,

1977 II: 635-636). Fos com fos, sobre Corint com a lloc de plaers i residència d'heteres, vegeu Aristòfanes: κορινθιάζομαι· τὸ ἑταιρεῖν (fr. 370), Hesiqui (o 1799); Foci (360.18 = *Suda* o 924) i Zenobi (*Antologia grega*, I 27).

Finalment, i si hem relacionat les heteres amb el menjar, recordem que no menys són associades –com les dones en general, però encara més insistentment– amb el vi, la qual cosa veurem més clarament tot seguit, en referir-nos a les heteres pel seu nom, i que permet acudits com ara aquest d'Alexis (fr. 284), idèntic quasi mot per mot a un d'Eubul (fr. 122); hi ha abundants exemples de versos comuns a dos o més poetes còmics, sense que siga possible dir si un va copiar l'altre, o tots dos van beure de la mateixa font (Arnott, 1996: 779):

És ben característic, entre les heteres,
preferir for«a el vi anyenc, però l'home
no pas l'anyenc, sinó el més jove.

L'ETERA AMB NOM

Tot i escaure's l'advertiment previ que pocs noms de dona són privatis o exclusius de les heteres (Herter, 1900: 67); Gomme-Sandbach, 1973: 631), el fet que determinats noms d'hetera són recurrents i els trobem en molts fragments d'autors diversos ens suggeriria que es tracta de *nomina ficta* especialment productius, és a dir, una mena d'especificacions del tipus còmic de l'hetera, però tan tòpiques com el genèric. Altrament, alguns d'aquests noms els trobem ben testimoniats com a personatges reals. Es dedicaven, doncs, els autors còmics a seguir de ben a prop les indústries de les heteres cèlebres? O això només s'esdevenia en funció dels seus clients, quan aquests eren ciutadans coneguts per la seua activitat política, o per la seua fortuna, o per alguna altra circumstància? Un exemple d'aquesta darrera possibilitat el trobaríem a les al·lusions d'Aristòfanes a Aspàsia. La nostra opinió, tanmateix, és que podem aplicar a l'hetera el mateix que a una altra figura còmica recurrent, el paràsit: un personatge real és transferit, per caricaturització, a la categoria de tipus còmic, i feta aquesta transferència hom el fa servir com a subjecte d'arguments que requereixen aquest tipus còmic.

Vegem, emperò, algunes heteres famoses amb referent real que trobem a la comèdia. Com hem vist, a Anàxilas (fr. 22) apareixia Sinope, inspiradora del verb «sinopejar», troballa d'Alexis (fr. 109). Probablement fou l'hetera més mencionada, però els esments que en trobem als fragments són molt breus. Una relativa excepció ens l'ofereix Antífanes, però tot plegat és de difícil interpretació per comparar heteres amb diversos peixos i mariscs (fr. 27, vv. 12-14):

I el congre de Sinope, que ja espines
molt grosses té, aquest d'ací, qui s'acostarà
el primer a comprar-lo?

Probablement al·ludeix al fet que Sinope ja tenia més anys que atractius; procedia de Tràcia (Teopomp, 115 F 253 Jacoby; Ateneu, XIII 595 A) i es va establir a Atenes on va exercir la prostitució fins a la vellesa (Heròdic *apud* Ateneu XIII 586 A).

A l'anterior fragment també es fa esment de Pitionice (v. 20), i el fr. 143 d'Alexis es redueix a la menció d'aquesta hetera, però al mateix passatge la font, Ateneu (XIII 595 D) ens tramet un fragment de Filemó (15):

Reina seràs de Babilònia, si així la sort ho disposa;
has sentit parlar de Pitionice i d'Hàrpal.

Ateneu hi cita diversos altres testimoniatges d'historiadors tant sobre Pitionice com sobre l'afer Hàrpal; aquest noble macedoni (c. 355-323 aC), home de confiança d'Alexandre el Gran, va fugir a Atenes amb soldats i molts diners, amb el qual va subornar tot de polítics atenesos, fins i tot Demòstenes. Pitó de Catània, o de Bizanci, poeta tràgic de finals del s. IV aC, va representar *Àgen*, interessant acostament entre comèdia i drama satíric (Rossi, 1970: 295-296); *Àgen* era Alexandre el Gran, Hàrpal apareixia amb el seu nom autèntic i hi figuraven també Pitionice i altres heteres famoses. Tot plegat, Pitionice va inspirar els comediògrafs perquè la seua vida fou realment extraordinària, fins al punt que, quan va morir, Hàrpal la va enterrar amb gran pompa en un luxós mausoleu vora la Via Sacra, cap a Eleusis. Apareix també a Timocles (frs. 15 i 16), per les seues relacions amb un polític i amb els fills de Querèfil, conegut salaonaire al qual fou concedida la ciutadania atenesa.

A Alexis (fr. 225) trobem una altra hetera de renom:

Nanni enfolleix
per Dionís.

Aquest apel·latiu amb prou versemblança es troba relacionat amb mots del llenguatge infantil com ara *νάνα* o *νάνη*, sense oblidar el substantiu *νάνα*, «nan»; *Νάνιον* podria ser el sobrenom, en diminutiu afectuós, d'una dona de curta al·luda; recordem que també Nanni apareixia a Anàxilas (fr. 22). Ateneu (XIII 576 C) en fa esment, per una anècdota d'Amfícrates (Jacoby 338 F 4) sobre Temístocles, que aquest hauria entrat a l'àgora, a hora de molta gent, en un carro arrossegat per les heteres Làmia, Escióne, Sàtira i Nanni. D'altra banda, en cap altre lloc s'al·ludeix a una especial afecció de Nanni per la beguda. Eubul va representar una comèdia anomenada *Nanni*; també la menciona Amfis (fr. 23):

- Cec em pareix que és Plutus¹⁰
 que a casa d'aquesta no entra,
 però a la de Sinope, Lica, Nanni
 i en altres semblants paranyes de la vida
 5 es queda assegut i, enfavat, no se'n va.

I tornem a trobar-la al llistat d'heteres pressumptament velles de la comèdia *Orestautoclides* de Timocles (fr. 27), que pareix comparar-les amb les Eumènides.

Al voltant del dissortadíssim
 dormen las velles, Nanni, Plangó, Lica,
 Gnatena, Frine, Pitionice, Mírrina,
 Crísis, † Conals †, Hieroclia, Lopadi.

L'hetera vella pareix haver estat la ridiculització extrema del tipus còmic, o del personatge real, pels comediògrafs. Vegem-ho a través d'una de ben coneguda, recordada en la seua joventesa, juntament amb altres del mateix ofici, a Anaxàndrides (fr. 9):

- (A.) Que coneixes Lais la de Corint?
 (B.) I com no?
 La nostra paisana.
 (A.) Una amiga seua
 era Àntia.
 (B.) També aquesta era la nostra joguina.
 (A.) Per Zeus, en flor es trobava llavors Lagisca, i era aleshores
 5 també Teòlita molt bonica de cara i formosa,
 i deixava entreveure Alfàbega com n'havia de ser, de radiant.

Quant a Àntia, sabem per Ateneu (XIII 586 E) que cixà de prostituir-se encara jove; que Lagisca va conviure i tingué un fill amb Isòcrates (XIII 392 D); Teolita apareix en sengles fragments dels poetes còmics Teopomp (33) i Fileter (9 K.-A.), com veurem tot seguit; Ἰ'Ωκλειμὼν, «Alfàbega», en altres d'Eubul (53), Nicòstrat (20) o de l'orador Hiperides (13 Jacoby). Però amb diferència la carrera més brillant fou la de Lais, que segons Ateneu (XIII 588 C) fou amant d'Aristip, de Demòstenes i del cínic Diògenes; celebrada entre altres pintors per Apel·l·les, la seua bellesa havia d'acabar marcint-se, per for«a, i el seu *caché* minvant, com s'encarrega d'assenyalar Epícrates, autor de la Comèdia Mitjana (fr. 3):

La mateixa Lais és malfainera i bevedora,
 i cada dia tan sols mira per beure i menjar;

10. Personificació de la Riquesa, como a la comèdia homònima d'Aristòfanes.

- em sembla que el mateix passa
a le àguiles; en efecte, aquestes, de joves,
5 de les muntanyes caps de bestiar mengen i llebres,
que des de l'aire arrabassen per la for«a;
però quan ja envelleixen, aleshores ~ -
a vora els temples es posen amb una fam atro«,
i llavors això és considerat un prodigi.
10 També Lais podria considerar-se <ara> amb raó un prodigi.
I és que ella, quan era una mosseta i jove,
per les estateres estava enfereïda
i haguesses vist Farnabazos abans que a ella;
en canvi, des que duu ja en anys una llarga carrera
15 i relaxa els perfils de la seua figura,
veure-la a ella és més fàcil que escopir;
i ja ix volant cap a qualsevol lloc,
i agafa igual moneda gran que petita,
i tant li fa un vell que un jove.
20 Tan dòcil se ha tornat, amic meu,
que ja els diners et pren de la ma.

Lamentable *sic transit gloria... meretricis* en el qual insisteix Fileter (fr. 9):

- Cèrcope, que no té ja tres-mil anys,
i la de l'odiós Diopites, Tèlesis, uns altres deu-mil?
I de Teòlita, ningú sap per primera vegada quan va nèixer.
Que Lais, en arribar al seu final, no va morir follada
5 i Istimíada i Neera i Fila no estan podrides?
De Còssifes, Galenes i Corones, no en faig esment.
De Nais, calle: perquè de queixals, no en té.

Frine, finalment, és potser l'hetera que va arribar a altes cotes professionals i socials, tot i haver partit d'orígens ben humils, segons posa Timocles (fr. 25) en boca d'un amant rebutjat, de la comèdia *Neera*:

- Pero a mi, infeliç
enamorat de Frine, quan ella encara
collia tàperes i no tenia tot allò que ara té,
per bé que m'hi gastava moltíssim cada vegada, em tancava
5 la porta als nassos.

Collir tàperes és feina desagradada – és un arbust espinós – i això ens indica la precària situació econòmica d'aquesta dona; tanmateix, Ateneu, font del fragment (XIII 590 D - 591 F) ens hi informa de la celebritat assolida després per Frine, així com de la defensa que en feu l'orador Hiperides. Timocles, com Amfis a *La pentinadora* mencionava en aquesta comèdia la seua riquesa, que esdevingué enorme, fins al punt que s'oferí a finançar la

reconstrucció de les muralles de Tebes després que Filip les destruís en 335 aC. Frine fou molt respectada i a la seua mort hom n'erigí estàtues; Posidip, poeta de la Comèdia Nova, la defineix com la més il·lustre de les heteres i recorda el seu (fr. 13):

- Frine ha estat, abans de la nostra època, la més il·lustre
de les heteres, amb molt; i en efecte, ni que sigues més
jove que aquells temps, hauràs sentit parlar del seu procés.
Pareixia haver causat greus danys a les hisendes,
5 però va captivar l'Heliea valent-se del seu cos
i prenent la mà dreta dels jutges un per un
amb llàgrimes va salvar amb prou feines la vida.

A TALL D'INCERTES CONCLUSIONS

Com hem advertit al principi, la brevetat dels fragments i la manca dels arguments en què s'inserien no ens permeten traure'n més certeses que, si de cas, les de freqüència, i encara molt minvades. Una d'elles podria ser la desmitificació d'aquella ideal prostitució de luxe, duta a terme per dones de sofisticada aparença i elevada cultura, que es movien en un cercle d'artistes i intel·lectuals amb els quals mantenien relacions estables. Creiem haver aportat ja prous testimoniatges còmics que mostren clarament com les coses eren d'una altra manera, bastant més sòrdida.

Ara bé, també val a destacar que no hi ha massa fragments moralitzadors; el següent, d'Antífanos (fr. 2), més aviat constitueix una excepció pel to sentenciós:

Una hetera és, per a qui la manté, una desgràcia;
perquè se'n gauba, tot i tenir a casa un mal, i gran.

El sexe obtingut comercialment no mereix especial reprovació. Els retrets, si n'hi ha, no s'adrecen contra aquells barons que tenen contacte amb prostitutes, sinó contra aquells que s'hi arruïnen; tot plegat, respon a la coneguda màxima dèlfica μηδὲν ἄγαν, «res en excès» (Dover, 1973: 118-119). L'hetera no és un element negatiu com a tal; si de cas, concentra els defectes i els vicis que en general tenen les dones: l'afecció al vi, l'avarícia, la gal·leria... La diferència és que l'hetera té sexe, almenys en té de més explícit que la dona casada, de la qual no s'espera ni tan sols que tinga bellesa; així ho enuncia Eurípides: «No és la bellesa, dona, sinó les virtuts que complauen els marits» (*Andròmaca*, vv. 207-208). La conseqüència còmica és evident: tornant a Antífanos, podem veure com, quant a atractiu i plaer, dona i hetera són termes equivalents (fr. 101):

- Aleshores, que no tinc jo dret a ser amant de les dones
i posseir gratament les heteres totes?
Sentir, doncs, abans que res, això mateix que tu fas,
que els meus peus siguin fregats per mans suaus i belles,
5 cóm no ha de ser cosa divina?

Creiem preferible, doncs, quedar-nos amb aquesta imatge i amb aquest valor positiu del concepte, i il·lustrar-la per a finalitzar amb tres aspectes: la de l'amor joïós a Efip (fr. 6).

- Després, en entrar, en cas que es trobe entristit
algú de nosaltres, l'afalaga amb plaer.
Besa, no prement la boca
5 com a un enemic, sinó com dos ocellets
mig obrint-la, † ella et † conhorta
i et posa alegre i de seguida et despulla de tot
pesar a l'acte, i content et deixa.

La del refinament a Eubul (fr. 41; la font ens clarifica que es refereix a una hetersa):

Y amb quina correcció sopava,
no com les altres que fent boles
de porros s'omplen les galtes i la carn
arranquen a bocins sense pudor, sinó que, de cada cosa,
en tastava un poc com una donzella milèsia.

I potser la més versemblant i la que més posa, sense truculències, l'ofici de l'hetera a la seua correcta dimensió, de nou a Antífanos (fr. 210):

- Aquest que dic
va veure una hetera que habitava a casa
d'uns veïns i es va enamorar d'ella.
Natural de la ciutat, però privada de tutor i de parents,
5 posseïdora d'un caràcter d'or inclinat a la virtut,
una veritable hetera; perquè les altres aquest nom,
que és de debó bonic, solien amb llurs maneres.

BIBLIOGRAFIA

Edicions dels principals textos antics emprats:

KAIBEL, G. *Athenaei Naucratis Dipnosopistarum*. 3 vol. 1887-1890 (reimp. 1985).

KASSEL, R. i AUSTIN, C. *Poetae Comici Graeci*. Berlin - Nova York.

III 2. *Aristophanes, Testimonia et Fragmenta*, 1984.

IV. *Aristophan - Crobylus*, 1983.

V. *Damoxenus - Magnes*, 1986.

VIII. *Menecrates - Xenophon*, 1989.

II. *Agathenor - Aristonymus*, 1991.

VIII. *Adespota*, 1995.

VI 2. *Menander*, 1998.

General (quan una obra ha estat consultada a través d'una traducció, o d'una publicació distinta de l'original, la paginació referenciada correspon a aquesta):

ARNOTT, W. G. (1996): *Alexis: The Fragments. A Commentary*. Cambridge.

BERGSON, H. (1900): *Le rire*. París, 1936 (42a ed.).

BLUNDELL, S. (1995): *Women in Ancient Greece*. Harvard.

CAMERANESI, R. (1987): «L'attrazione sessuale nella comedia atica antica», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, 55, pp. 37-47.

CANTARELLA, E. (1981): *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*, Roma = *La calamidad ambigua*, Madrid, 1996².

DOVER, K. J. (1973): «Classical Greek attitudes to sexual behaviour», *Arethusa*, 6, pp. 59-73 = *idem* a Golden, M. i Toohey, P. (eds.), *Sex and difference in ancient Greece and Rome*, Edimburg, 2003, pp. 114-128.

GOMME, A. W. i SANDBACH, F. H. (1973): *Menander. A Commentary*. Oxford.

HENDERSON, J. (1975): *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy*. New Haven, 1991 (2a ed.).

HENRY, M. (1988): *Menander's Courtesans and the Greek Comic Tradition*. Frankfurt.

HERTER, H. (1900): «Die Soziologie der antiken Prostitution im Lichte des heidnischen und christlichen Schrifttums», *Jahrbuch für antike und Christentum*, 3, pp. 70-111 = «The sociology of prostitution in antiquity in the context of pagan and christian writings», a Golden, M. i Toohey, P. (eds.), pp. 57-113.

LEFKOWITZ, M. R. (1996): «Wives and husbands», *Women in Antiquity*. Oxford.

MOSSÉ, C. (1995): «La sexualidad de la mujer griega: época arcaica y clásica», a Pérez, A. i Cruz, G. (eds.),

Hijas de Afrodita: la sexualidad femenina en los pueblos mediterráneos, Madrid, pp. 35-46.

PLÁCIDO, D. (2004): «Aspasia, la otra cara de la Atenas de Pericles», a de la Villa, J. (ed.), *Mujeres de la Antigüedad*, Madrid, pp. 85-98.

POMEROY, S. (1975): *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York. = *Diosas, ramerías, esposas y esclavas. Mujeres en la Antigüedad Clásica*. Madrid, 1990.

RODRÍGUEZ MONESCILLO, E. (2004): «Lisístrata, una mujer de Grecia», a de la Villa, J. (ed.), pp. 99-122.

ROSSI, L. E. (1972): «Il dramma satiresco attico», *Dialoghi de Archeologia*, VI, pp. 248-302.

SERNA, J. (2003): «El pasado que no cesa. Historia, novela y agnición», *Ayer*, 51, pp. 227-264.

SOMMERSTEIN, A. H. (1980): «The naming of women in Greek and Roman comedy», *Quaderni di storia*, VI, 11, pp. 393 - 418.

CAMBIO CLIMÁTICO Y SITUACIONES DE SEQUÍA EN LA REGIÓN MEDITERRÁNEA

J. Quereda Sala, E. Montón Chiva, J. Escrig Barberá,
A. B. Ruescas Orient, B. Moyá Cantavella
Laboratorio de Clima. Universitat Jaume I

Introducción

El objetivo del presente trabajo es el de proyectar alguno de los impactos que un cambio climático podría tener sobre las precipitaciones de la región mediterránea española. Un objetivo de gran trascendencia a tenor de las actuales predicciones que los modelos desarrollados establecen sobre esta región. La búsqueda de un modelo climático para el siglo XXI que integre todas las anomalías observadas, se ha convertido en uno de los mayores retos científicos actuales. No es para menos por cuanto que *el mayor impacto ambiental previsto para los próximos cincuenta o cien años viene constituido por el cambio climático global básicamente atribuido a la actividad humana*. En este orden de conocimientos, las bases científicas del último informe IPCC (*Panel Intergubernamental para el Cambio Climático*), Climate Change 2001 de las Naciones Unidas, basadas en los modelos del Hadley Centre, establecen que el incremento global de la temperatura durante el siglo XX ha sido de $0.6\text{ }^{\circ}\text{C} \pm 0.2\text{ }^{\circ}\text{C}$. Un incremento térmico que para el rango de escenarios desarrollado en el IPCC, Special Report on Emission Scenarios

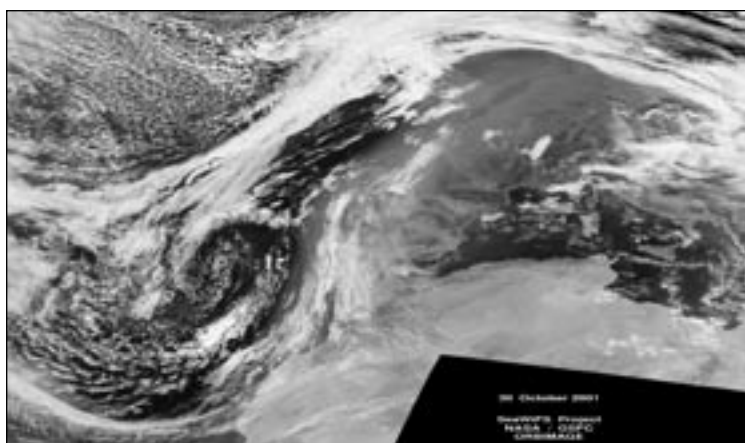

Figura. 1. Espectacular transporte de polvo africano sobre toda la Europa Occidental. La frecuencia de estos aerosoles podría monitorizar un eventual desplazamiento de la zona desértica sobre ámbitos ibéricos.

(SRES), va a suponer un calentamiento global entre 1.4 °C y 5.8 °C hacia el año 2100 (fig. 1). Incrementos energéticos sobre los que los modelos desarrollados establecen un gradual aumento del nivel del mar entre 0.09 y 0.88 metros para el mismo año.

Estos mismos modelos proyectados por el Hadley Centre, para un escenario de un incremento anual del 1 % en la concentración atmosférica del CO₂, predicen que nuestra región mediterránea

será la más vulnerable de Europa a los efectos del cambio climático. Vulnerabilidad basada en que simultáneamente al aumento térmico de 2 ó 3 °C, se produciría una reducción de recursos hídricos. El valor de la misma, en el modelo de tercera generación (HadCM3) podría alcanzar hasta un 33 % de las actuales magnitudes de escorrentía mediterráneas, ya de por sí escasas con valores medios anuales de 75 mm en las tierras valencianas y tan sólo 50 mm en la Región de Murcia. Un escenario previsto en la reciente planificación hidráulica en España (fig. 2).

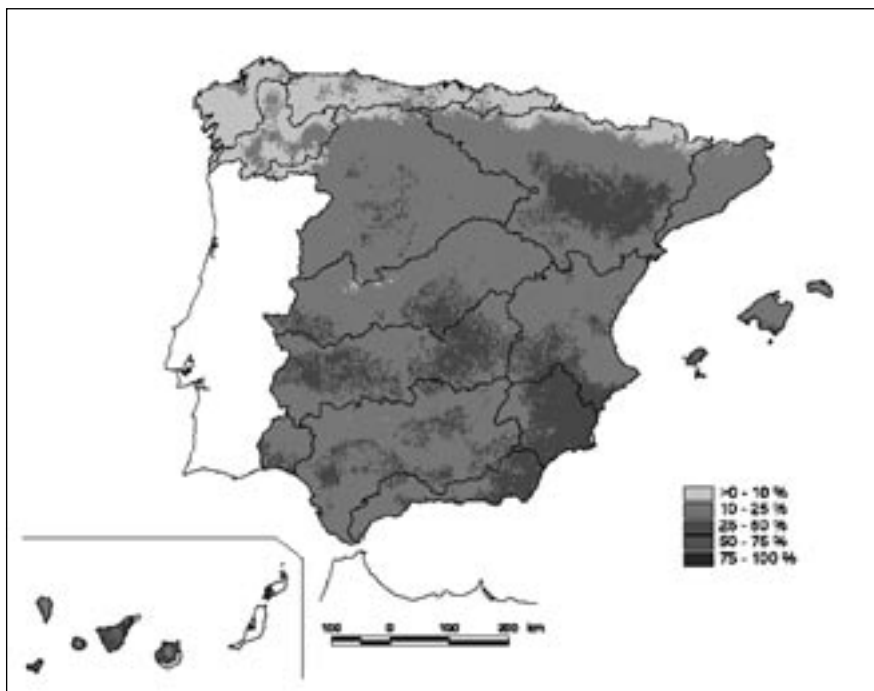

Figura 2. Libro Blanco del Agua. Escenario n° 2. Impacto sobre los recursos hídricos a través de la reducción de la escorrentía. La Región mediterránea podría sufrir una grave reducción de hasta el 50% en sus escorrentías.

LOS MODELOS CLIMÁTICOS GLOBALES Y SUS PROYECCIONES MEDITERRÁNEAS

Consecuentemente, y dentro de ese escenario global o planetario, la cuestión es: ¿Qué clima cabe esperar a nuestra región mediterránea a lo largo de la primera mitad del siglo XXI? Una cuestión a la que el desarrollo de los modelos globales de la circulación (CGMs) ha venido aportando aproximaciones interesantes aunque muy inseguras. La principal debilidad de los mismos reside en nuestra insuficiente comprensión del Sistema Climático y de sus ingredientes claves: agua y energía. No obstante, el estudio llevado a cabo sobre el comportamiento de algunas estructuras de la Circulación General así como sobre las interacciones atmósfera-mar permite aventurar alguna hipótesis.

Las situaciones de sequía han sido interpretadas como una consecuencia de las largas fases de estabilidad anticiclónica que caracterizan la dinámica atmosférica regional. Una dinámica atmosférica regida por la presencia casi constante de un anticiclón subtropical, el de Azores, cubriendo como un escudo el ámbito de la Península Ibérica y alejando toda la influencia pluviométrica del denominado “frente polar”. Sin embargo y sin menoscabo de esa persistencia anticiclónica sobre nuestro ámbito hoy existen serias dudas sobre la naturaleza de estas estructuras atmosféricas e incluso sobre la misma validez de estos esquemas (fig. 3).

La presencia de este cinturón de altas presiones sobre las latitudes subtropicales ha sido atribuida a la existencia de vastos movimientos de vientos subsidentes en el borde de la célula intertropical de Hadley. Estos

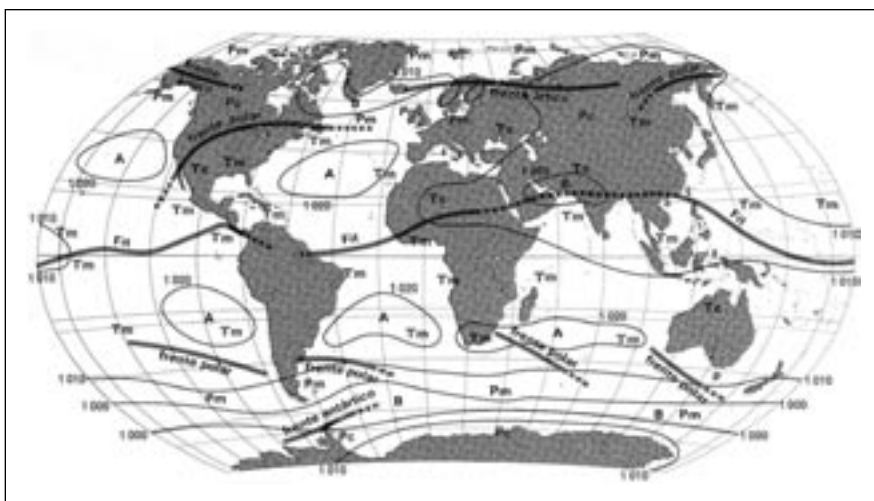

Figura 3. Las grandes estructuras atmosféricas de la Circulación General con el Anticiclón de Azores como rector de las situaciones de tiempo estable y de sequía.

vientos descendentes comprimirían el aire determinando las altas presiones subtropicales con calentamiento del aire y estabilización atmosférica. Sin embargo, la subsidencia observada es de tan débil potencia y velocidad que no puede explicar bien la enorme compresión necesaria a un volumen tan extraordinario de aire. De la misma manera no es posible explicar los valores de humedad elevada, temperaturas frescas y cambios bruscos de tiempo que imperan en esas zonas. Asimismo el carácter individualizado de estas células anticiclónicas y su ubicación espaciotemporal extraordinariamente irregular no se corresponden con la regularidad de los mecanismos invocados. Unas incertidumbres que, sin embargo, no impiden mantener el juego de esas grandes estructuras atmosféricas como el pilar básico de la Circulación General de la Atmósfera.

Actualmente se piensa que el origen de estas enormes células anticiclónicas subtropicales, entre ellas la de Azores, capaces de proyectar sequía y desertificación en los territorios que cubren, de modo permanente o estacional, viene asociado a nuevos esquemas de la circulación atmosférica general. El *esquema tricelular* de la circulación (ROSSBY, C. 1941), por cómodo que sea, nunca estuvo exento de reproches y lagunas. Estos se han centrado muy especialmente sobre la artificiosidad de esa importante barrera de altas presiones subtropicales situada sobre la región más cálida del globo,

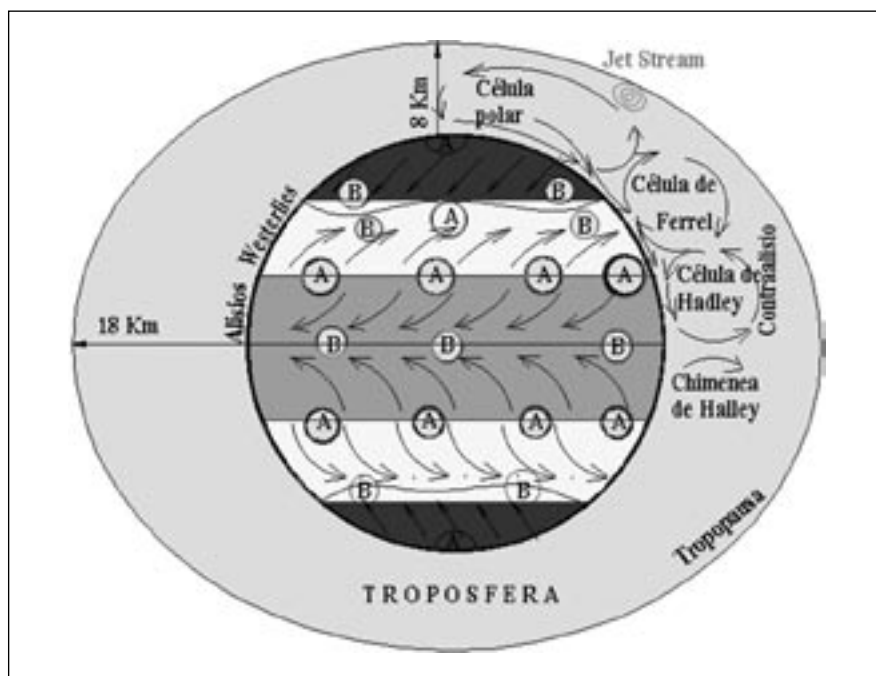

Figura 4. El esquema tricelular de la circulación atmosférica con las columnas ciclónicas y anticiclónicas de la célula de Ferrel.

así como sobre el carácter indirecto que el esquema presta a esa célula de las latitudes medias 30-60° o Célula de Ferrel que permanece aislada de la célula polar. Por ello, incluso el mismo Rossby y sus colaboradores sintieron la necesidad de revisar sus concepciones y completarlas (fig.4).

La principal de estas revisiones descansa sobre la observación de que las temperaturas permanecen constantes sobre el mismo paralelo, independientemente de los déficits o excesos de la radiación. Es decir que los tres anillos de Rossby (1941) no pueden permanecer independientes y sin intercambios. Estos intercambios se explican, en la *revisión moderna*, por la acción de núcleos isobáricos considerados hasta ahora como secundarios o simples perturbaciones de la circulación general. Estas células o columnas atmosféricas transportan hacia el polo la mayor parte del calor y de la cantidad de movimiento necesarios al equilibrio hemisférico.

Sin embargo, en las latitudes bajas, dominadas por una masa aérea cálida y homogénea, ese mecanismo puede resultar insuficiente por sí mismo para llevar a cabo todo el transporte de energía que se estima necesario para un equilibrio energético de esa faja excedentaria. En esa célula de Hadley el principal transporte vertical de calor se produce en los cumulonimbos asociados a perturbaciones organizadas en la vaguada ecuatorial de bajas presiones. Este drenaje del exceso de calor que termodinámicamente se opera sobre la faja de máxima acumulación energética explicaría esta gran homogeneidad así como la naturaleza anticiclónica de esta extensa zona planetaria. La actual imaginería de satélite es bien expresiva de esta dinámica

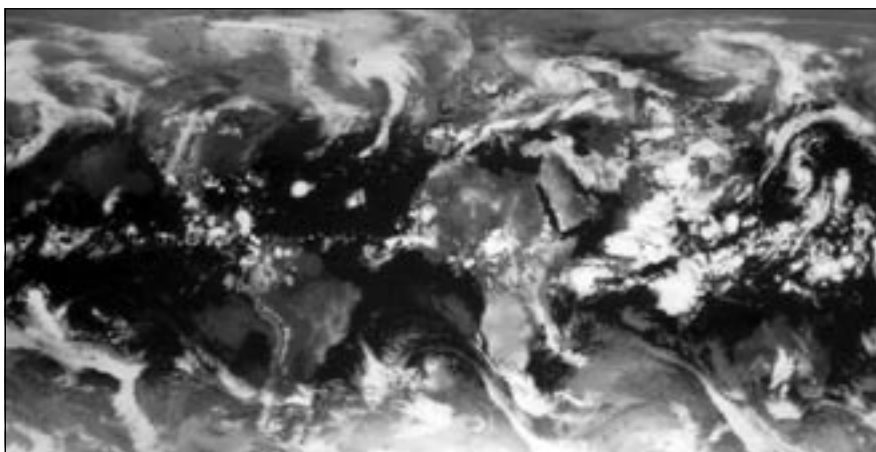

Figura 5. La imagen global multisatélite del día 20 de septiembre de 1993, permite ilustrar el juego de las estructuras atmosféricas. Resultan expresivas las células de Hadley, al norte y sur de la zona de convergencia intertropical (ITCZ), las áreas anticiclónicas subsidentes así como las zonas neurálgicas de interacción entre el fluido intertropical y el polar.

característica de la célula de Hadley, así como de las interacciones que se operan en sus bordes y en el contacto con la célula polar (fig. 5).

Estos procesos de transferencias energéticas que se desarrollan en los límites de la célula de Hadley van a hacer de la célula de Ferrel una zona intermedia de naturaleza esencialmente interactiva entre las masas de aire tropical y polar. Interacciones potenciadas por la influencia de factores geográficos y que son la causa de las perturbaciones ciclónicas y anticiclónicas extratropicales. Estas verdaderas columnas atmosféricas están regidas en su desplazamiento por la dinámica rotacional con alternancia de crestas y senos englobados en el flujo general del oeste “westerlies”. A través de esas columnas turbulentas se operan las transferencias energéticas entre las masas de aire tropical y polar. Incluso recientemente se ha tratado de ver en la aglutinación de los anticiclones móviles polares la causa de esas vastas áreas de alta presión subtropicales (LEROUX, M, 2001). La célula de Ferrel, en el contacto de las masas de aire tropical y polar, vendría así caracterizada por ser la zona con mayores variaciones térmicas y pluviométricas del planeta, extraordinariamente baroclínica y con rápidos hundimientos de la tropopausa (fig. 6).

Allí donde este hundimiento es más acusado, entre los 65° de latitud y el polo, sobre la zona de mayor déficit energético, se extiende la célula polar. La masa aérea muestra temperaturas frías si bien aparece dotada de una notable homogeneidad. Las temperaturas registran un notable descenso hacia los 65-70° de latitud y desde aquí apenas descienden ya hasta el polo a través de más de 2000 Km. Esta acusada homogeneidad, especialmente en la troposfera media y alta, está causada por la subsidencia de los flujos superiores del oeste elevados en las columnas ciclogénicas de la célula de Ferrel que transportan hacia el polo la energía sacada de las latitudes bajas y medias, especialmente de los reservorios oceánicos (fig.7).

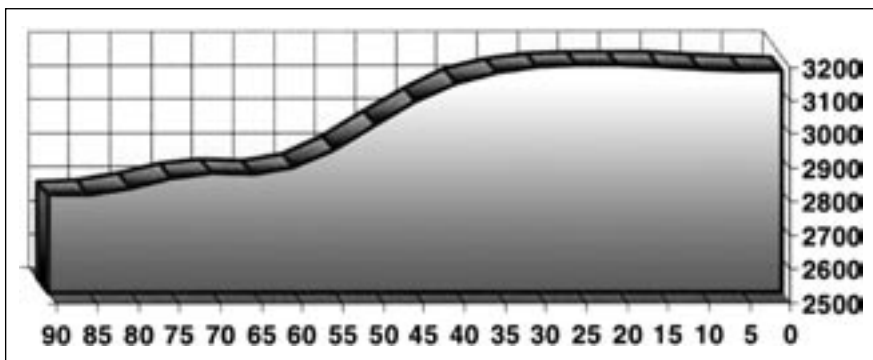

Figura 6. Topografía hemisférica de la superficie de presión de 700 hPa en mdp (1980-2004) (Dattore, B. and Spangler, W., 2005). El gradiente hemisférico de presión es fiel reflejo de las dos masas de aire o fluidos que interaccionan sobre la zona de las latitudes medias.

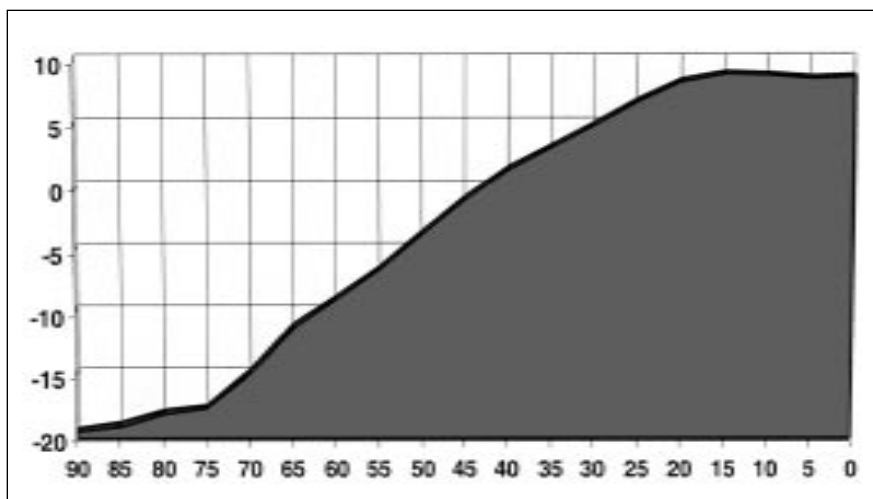

Figura 7. Gradiente térmico hemisférico a nivel de 700 hPa (1980-2004) (Dattore, B. and Spangler, W., 2005), reflejando las dos fuentes energéticas, cálida y fría, que impulsan la circulación atmosférica general.

En síntesis, los datos actuales y la imaginería de satélites muestran que la incesante variabilidad del tiempo en las regiones templadas viene asociada a las interacciones que se operan entre los dos fluidos atmosféricos que componen nuestra troposfera. Entre ambos fluidos se inserta una zona de convergencia termodinámica constantemente barrida por dorsales anticiclónicas y senos ciclónicos. Un conjunto de estructuras atmosféricas que integrantes del sistema climático responden a esa gigantesca máquina térmica funcionando entre una fuente cálida intertropical y una fuente fría polar.

LA ALTERACIÓN DE LAS GRANDES ESTRUCTURAS ATMOSFÉRICAS Y SU REPERCUSIÓN SOBRE LOS PROCESOS CICLOGENÉTICOS DE LA REGIÓN MEDITERRÁNEA ESPAÑOLA

Consecuentemente es aquí donde los procesos inherentes al cambio climático podrían determinar una gran alteración. En este sentido, la disminución del gradiente energético entre ambas fuentes por una gran reducción del albedo polar y aumento térmico, implicaría menores necesidades de transferencias energéticas. En este orden de procesos resulta muy verosímil la fusión progresiva de una gran parte de la “*banquise*” ártica. Se estima, por los datos mareográficos existentes, que el nivel general de los océanos se ha elevado 9 cm en el presente siglo y ascendería 33 cm más a finales del siglo XXI. De este modo, la zona de convergencia termodinámica podría migrar igualmente cuatro o cinco grados latitudinales hacia el norte (figura

8). Su situación se dispondría sobre la faja de máximo contraste térmico, algo al sur de los inlandsis ártico y antártico y donde se originaría una mayor frecuencia de depresiones. Concomitantemente con este desplazamiento, se produciría la dilatación y desplazamiento de la otra gran estructura atmosférica vinculada a la célula anticiclónica de Hadley.

Consecuentemente con estos procesos la Península Ibérica y especialmente la Región de Valencia se hallarían sensiblemente afectadas en estas modificaciones de la Circulación General de la Atmósfera. Así un calentamiento general de la zona entre 1'5 °C y 3° C, como el previsto en la mayor parte de los modelos para el año 2050, podría suponer que la célula subtropical de altas presiones de Azores se desplazase latitudinalmente desde los 37° N de su posición media actual hasta los 41-42° N. Ello podría implicar una reducción considerable del régimen pluviométrico asociado a las borrascas del frente polar o zona polar de convergencia termodinámica, así como de las irrupciones de aire frío. Simultáneamente, la elevación de las temperaturas podría provocar un aumento de las evaporaciones y un menor rendimiento de los recursos hídricos, fruto de las advecciones de masas aéreas africanas. Incluso algunos modelos llegan a cifrar la disminución en valores del 20-25 % en el transcurso de los próximos 50 años (M. L. PARRY et al., 1999) y en la reciente planificación hidrológica en España.

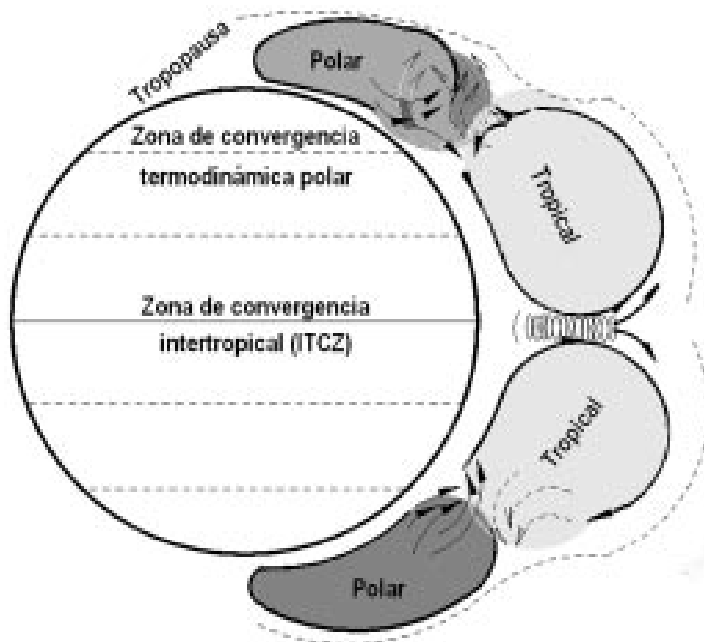

Figura 8. Uno de los mayores efectos del cambio climático sería la alteración de las grandes estructuras atmosféricas con una dilatación de la célula tropical y contracción latitudinal de la célula polar.

Esta alteración de las grandes estructuras atmosféricas sería la consecuencia directa de las modificaciones experimentadas por el sistema climático que integrado por los subsistemas conjuntos de la atmósfera, la hidrosfera y la litosfera-cryosfera, constituye una gigantesca máquina térmica funcionando entre las fuentes cálida y fría asociadas respectivamente a la radiación solar y a la irradiación de la tierra hacia el espacio. Como consecuencia reactiva de estas interacciones resulta una necesidad básica de transferencia térmica meridiana que juega un papel esencial en la máquina climática (T. H. VONDER HAAR and A. H. OORT, 1973). Ciertamente que ello no es otra cosa que el teorema fundamental de la circulación descubierto por V. Bjerknes en 1897. En un campo baroclínico, la intensidad de una circulación térmica depende solamente del número de solenoides, es decir de la variación o gradiente de temperatura a lo largo de una superficie isopícnica o isentrópica. Es decir de la diferencia térmica meridiana entre el ecuador y el polo. Este índice de ciclo de la circulación atmosférica puede ser expresado por diversas fórmulas matemáticas (H. LEJENAS et H. OKLAND, 1983, J. W. KIDSON, 1985). Todas estas fórmulas vienen a reflejar el valor de los intercambios térmicos entre el aire polar y el aire tropical. Intercambios que constituyen la fuerza motriz y básica de la circulación general que, en la troposfera media, oscila entre un movimiento predominantemente zonal ó de alto índice y un movimiento meridiano o de bajo índice (fig.9).

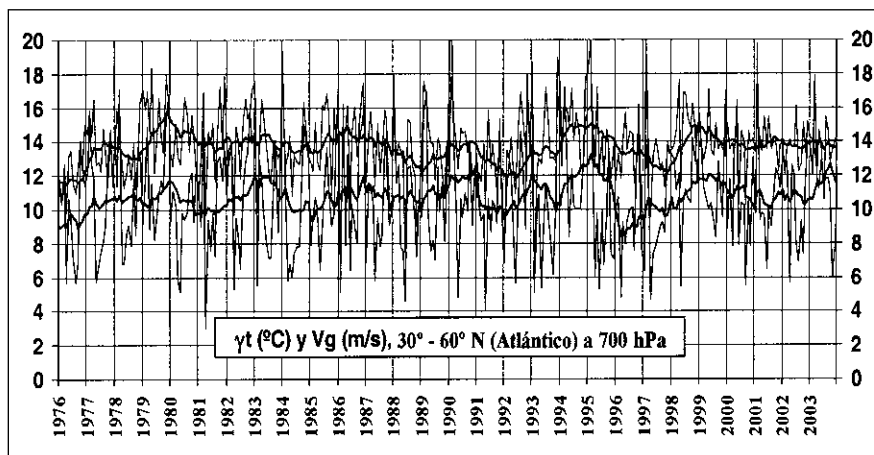

Figura 9. Promedios mensuales de la velocidad del viento en m/s y del gradiente térmico 30°-60°N a 700 mb sobre el Atlántico. La figura muestra, en promedios mensuales y móviles, que las situaciones de II (índice de ciclo) elevado no son favorables para la distribución hemisférica de la energía, sino que, por el contrario, parecen exagerar los gradientes térmicos (Dattore, B. and Spangler, W., 2005).

De este modo, cuando la acumulación de aire frío en las latitudes polares ó de aire cálido en la zona tropical o en la misma cuenca mediterránea son excesivas, la atmósfera se comporta como un gigantesco condensador que se descarga bien con erupciones de aire frío o bien con dorsales cálidas activadoras de los bloqueos. Son precisamente éstos los mecanismos que, *durante las situaciones con índice de circulación zonal bajo*, provocan la alteración de las típicas situaciones de estabilidad por las situaciones de inestabilidad y precipitaciones sobre la fachada oriental de España.

Consecuentemente, en estas situaciones de vientos débiles, *desde la célula ecuatorial de Hadley, el calor va a transmitirse bien bajo forma sensible o en modo latente*. En el primero de los casos, las latitudes templadas y subpolares son afectadas por torbellinos o núcleos de calor y más notablemente por dorsales de aire cálido y situaciones de bloqueo. Su irrupción supone la instauración de circulaciones onduladas y tiempo muy variable que difunden el calor latente a través de la difusión de las borrascas que parece el mecanismo principal y en el que el estado energético oceánico-marino juega un papel esencial.

Este decisivo papel del campo térmico marino parece responder a uno de los principales hechos o rasgos físicos del océano, su alta capacidad calorífica, muy superior a la del aire. La energía térmica contenida en un litro de agua corresponde a la contenida en un volumen de tres metros cúbicos de aire a la misma temperatura. El mar constituye así el más formidable de los reservorios de calorías. Ello unido a su gran capacidad conductiva determina asimismo su alta inercia térmica. Esta es 1200 veces mayor que la de la atmósfera, de modo que si ésta última no estuviese realimentada por el sol, podría perder un 64% de su calor hacia el espacio en unos 100 días. Sin embargo, con los océanos unidos a la atmósfera se tardaría 330 años para que el sistema combinado pudiese perder una fracción equivalente de su calor (N.WELLS, 1982,37,4,p.117).

En consecuencia, el amortiguamiento o regulación termostática de nuestro clima a cargo del océano es de gran importancia en el mantenimiento de la estabilidad climática. Todo ello obedeciendo a la diferente manera con que atmósfera y océano se calientan y enfrían. Así, la atmósfera es calentada desde la base en las latitudes inferiores y enfriada desde arriba en las latitudes polares. Ello genera una atmósfera favorable a la inestabilidad convectiva y que fácilmente reacciona y mezcla. Consecuentemente una gran proporción de la masa atmosférica está implicada en la transferencia de calor hacia el polo. Por el contrario, las dos fuentes de calor y subsidencia por enfriamiento del océano se hallan en su superficie. De ello resulta una estructura térmica vertical muy estable en las zonas oceánicas ecuatoriales y tropicales, inhibidora de la convección. Solamente en unas pequeñas regiones oceánicas polares toda la columna de agua está afectada de inestabilidad convectiva. A mayor abundancia, en el Ártico, donde existe un fuerte enfriamiento, la convección está inhibida a causa de un amplio gra-

diente de salinidad ó haloclina a una profundidad de 200 m. Esta haloclina es el resultado de la influencia del agua dulce de los glaciares que cubre la relativamente más cálida pero más salada agua oceánica.

Por todos estos procesos, las transferencias del océano son mucho más lentas que la de la atmósfera. La gran estabilidad oceánica determina que las transferencias de calor entre los niveles superficiales agitados y el océano profundo estén fuertemente obstaculizadas y que durante mucho tiempo los niveles profundos tengan poca influencia en la atmósfera. Es así como las aguas superficiales de los océanos pueden ser calentadas en verano y enfriadas en el siguiente invierno sin tener un efecto significativo sobre las capas más profundas.

Estas propiedades hacen de la Tsm, temperatura superficial del mar, un valor altamente significativo del estado energético global. La presencia de grandes anomalías traduce la acumulación de esos excesos o déficit latitudinales de calor que están en la base de las grandes alteraciones de la circulación general. A través de ellas las atmósfera parece comportarse como un gigantesco condensador que mediante las expulsiones de aire tropical ó polar trata de restablecer el equilibrio energético a gran escala. Sacando, precisamente la energía de sus reservorios oceánicos para redistribuirla atmosféricamente. Mecanismo capital en este proceso es la evaporación ya que cada gramo de agua evaporada hace pasar 2500 julios a la atmósfera, es decir, 600 calorías (fig. 10).

Conclusiones

La preocupación por el comportamiento de las precipitaciones mediterráneas viene actualmente aumentada por el posible agravamiento de las sequías, previsto en los principales modelos de cambio climático. Consecuentemente hoy más que nunca es preciso ahondar al máximo en la búsqueda de posibles escenarios climáticos que ayuden al hombre a prevenir esos fuertes condicionamientos naturales. ¿Cual sería el impacto de un cambio climático global sobre la precipitación de la región mediterránea española?. Este es el reto científico planteado en el presente trabajo.

Todo el astuto puzzle de situaciones atmosféricas se integra en un sistema climático que funciona entre las fuentes cálida y fría asociadas respectivamente a la radiación solar y a la irradiación de la tierra hacia el espacio. Como consecuencia reactiva de ambas fuentes los balances medios netos entre ambos procesos determinan que los *océanos* de las bajas latitudes reciban calor en exceso, pero que a partir de los 35-40 grados de latitud, comiencen a producirse balances negativos y pérdidas de calor. De ello resulta una necesidad básica de transferencia térmica meridiana que juega un papel esencial en la máquina climática. Consecuentemente es aquí donde los procesos inherentes al cambio climático podrían determinar una gran alteración. En este sentido, la disminución del gradiente energético

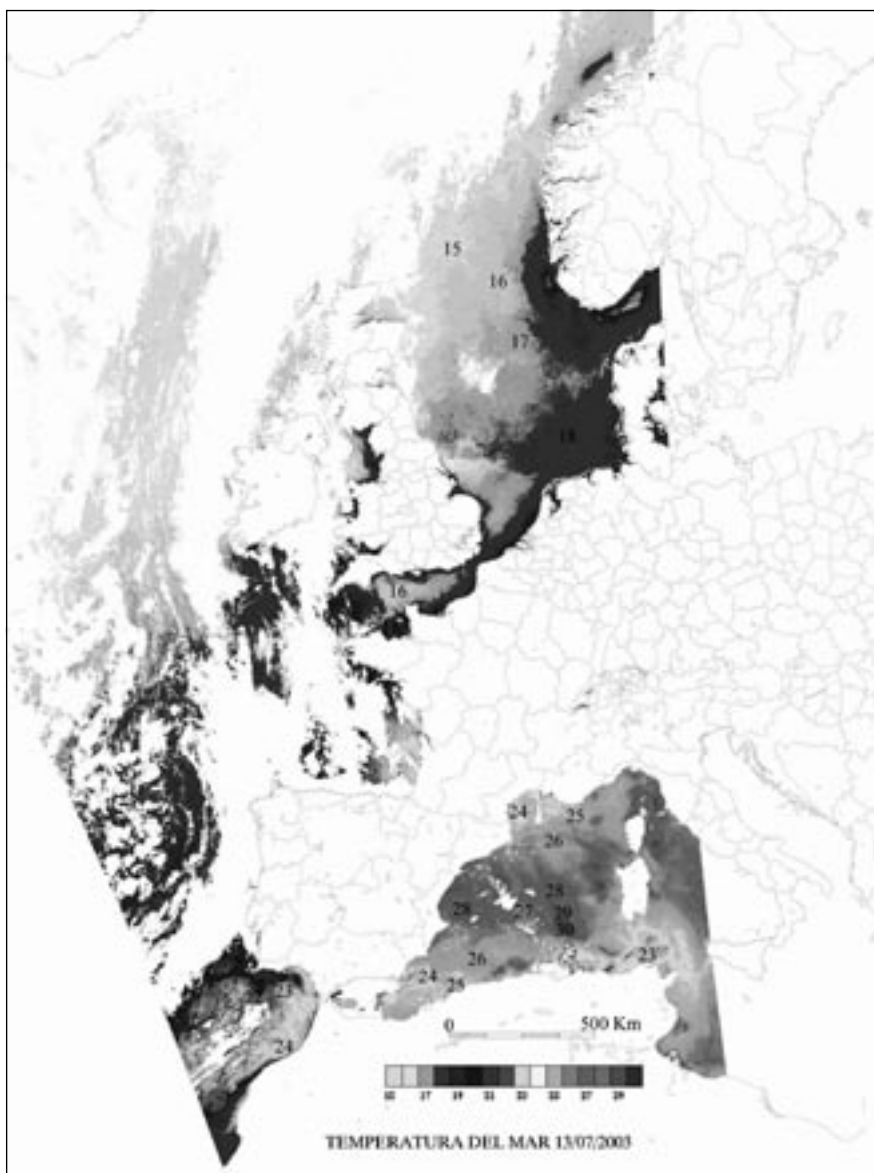

Figura 10. El notable gradiente térmico hemisférico existente a mediados de julio de 2003 (termografía obtenida sobre la imagen NOAA, 13/07/2003) fue precursor de la situación de índice zonal bajo con apreciables precipitaciones sobre el litoral mediterráneo a principios de septiembre (Laboratorio de Climatología, Univ. Jaume I).

entre ambas fuentes por una gran reducción del albedo polar y aumento térmico, implicaría menores necesidades de transferencias energéticas. De este modo, la zona de convergencia termodinámica podría migrar igualmente cuatro o cinco grados latitudinales hacia el norte. Ello equivaldría a que la región mediterránea quedara más alejada de esa zona neurálgica donde se gestasen las ciclogénesis.

BIBLIOGRAFIA

BJERKNES, J.(1972). "Large-scale atmospheric response to the 1964-65 Pacific equatorial warming". *J. Phys. Ocean.*,2,pp.212-217.

DATTORE, B. and SPANGLER, W. (2005). "N. Hemis. 72 x 19 Tropo Anals", Electronic Dataset N° DS085.1. Data Support Section, Scientific Computing Division, National Center for Atmospheric Research (NCAR).

IPCC Working Group I Third Assessment Report (2001). "Climate Change 2001: The Scientific Basis". Draft version in <http://www.gcric.org/online.html>. 18 pp.

KIDSON, J.W. (1985). "Index cycles in the Northern Hemisphere during the G.W.E.", *Mon. Weather Rev.*, 113, pp. 607-623.

LEJENAS, H. and OKLAND, H.(1983). "Characteristics of Northern Hemisphere blocking as determined from a long-time series of observational data". *Tellus*, 35, A, pp.350-362.

LEROUX, Marcel (2001). "Les climats subtropicaux dits «méditerranéens» et les climats de la Méditerranée", *L'information géographique*, 4, 305-320.

LEROUX, Marcel (2002). "Les climats subtropicaux dits «méditerranéens» et les climats de la Méditerranée", (2 partie), *L'information géographique*, 1, 34-52.

OLCINA CANTOS, J. (1993). "Episodios meteorológicos de consecuencias catastróficas en tierras alicantinas", Tesis doctoral, 3 vols.

PAN, H. Y. y OORT, A.H. (1983). "Global climate variations connected with sea surface temperature anomalies in the equatorial Pacific Ocean for the period 1958-1973". *Mon. Weather Rev.* 111, pp. 1244-1258.

PARRY et al. (1999) Informe ACACIA, (Projet: A Coordinated Action Towards a Comprehensive Climate Impacts and Adaptations Assessment for the European Union).

QUEREDA SALA, J. (1985). "Ciclogénese et convection dans le Levant Espagnol". *La Météorologie*, VII, 6, pp. 6-10.

QUEREDA SALA, J. (1989). "Blocage et goutte froide sur le Levant espagnol". *La Météorologie*, VII, 27, pp. 2-7.

QUEREDA SALA, J.(1990). "Intense Cyclones in the Spanish Mediterranean". *Weather*, 45, 7, pp. 278-279.

QUEREDA SALA, J.(1990). "Interactions mer-atmosphère et cyclogenèse en Méditerranée". *Météorologie Maritime*, 146, 1, pp. 26-30.

ROSSBY, C.G. (1941). "The scientific basis of modern meteorology", *Climate and Man*. Yearbook of A, Nueva York, Dep. Of Agr. griculture.

VONDER HAAR, T. H. and CORT, A. H. (1973). "New estimate of annual poleward energy transport by northern hemisphere oceans", *J. of Phys. Oceanogr.*, 3, pp. 169-172.

WELLS, N. (1982). "The ocean and climate-an Introduction". *Weather*, 37, 4, pp.116-121.

APROXIMACIÓ GEOGRÀFICA A LA PROBLEMÀTICA DE LA N-340 AL SEU PAS PER LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

Raül Pons Chust
Universitat Jaume I

EL PAPER DE LA GEOGRAFIA EN LA PLANIFICACIÓ D'INFRAESTRUCTURES

Si fem ressò d'algunes de les aportacions científiques que el Comité Espanyol de la Unió Geogràfica Internacional va emetre al XXX Congrés de la UGI, reunit a Glasgow el juliol de 2004,¹ i som capaços de discernir positivament el debat *intrínsec* existent entre els geògrafs sobre la conveniència d'una Geografia teòrica o d'una Geografia aplicada, podrem entendre millor els fonaments empírics del present article.

En concret, els objectius d'aquesta retrospectiva teoricopràctica són, grosso modo, reflexionar sobre la realitat de la N-340 i els efectes territorials derivats d'un possible desdoblament al seu pas per la província de Castelló, per a poder proposar algunes solucions alternatives coherents amb el desenvolupament sostenible de la zona. Abans, però, caldrà emmarcar el nostre estudi per poder assolir major rellevància teòrica i una major coherència de les conclusions.

Primerament, donarem significació a l'actuació dels geògrafs pel fet que, com a experts en la superfície terrestre, una formació multidisciplinar i una vocació clarament social, el canvi de segle els ha encimbellat al capdavant de les noves avantguardes científiques que ha provocat un viratge conceptual, ara més compromès amb la societat.²

En realitat, tractem de demostrar la capacitat del nostre col·lectiu per a intervenir directament en plans que afecten el territori (per ser un espai social), amb arguments que ens ajuden a superar definitivament el handicap social de la geografia davant altres ciències socials més especialitzades, dins d'una societat capitalista cada vegada més diversificada i competitiva. En altres paraules, hem d'esforçar-nos tothora per buscar proves que permeten desestigmatitzar la imatge del geògraf que, en general, s'associa només un professional de l'ensenyament quan, en realitat, pot desenvolupar altres capacitats menys conegudes.

-
1. TARROJA, A. i altres (2004): *Aportación Española al XXX Congreso (U.G.I. Glasgow 2004)*, Comité Español de la Unió Geogràfica Internacional, 349-446.
 2. ORTEGA VALCÁRCCEL, J. (2004): «La Geografía para el siglo XXI» dins ROMERO, J. (coord.) (2004): *Geografía humana. Procesos, riesgos e incertidumbres en un mundo globalizado*, Barcelona, Ariel, 25-53.

Per tant, és necessari vindicar (i reivindicar) la implicació decidida dels propis geògrafs en projectes reals de planificació territorial, amb la interpretació i disseny del territori abans que no pas únicament la seua narració, i anar més enllà (encara que siga ocasionalment) dels teoremes teòrics que ens allunya de la vida quotidiana mentre altres *científics socials* assumeixen àrees d'intervenció pròpies de la geografia.³

Així, si a més d'acceptar la geografia com una ciència integradora,⁴ capaç d'analitzar les interaccions entre els fenòmens físics i els humans, amb perspectiva històrica, i interpretar els efectes espacials que se'n deriven, trobem que els geògrafs també poden aplicar els seus coneixements de manera satisfactòria (si bé amb mesura perquè no podem oblidar que la discussió teòrica mai no acabarà), estarem davant l'oportunitat de superar, en part, el desprestigi social de la nostra professió amb la qual cosa s'obriran les portes al reconeixement de la tasca científica que desenvolupem.⁵

Amb tot, és important fer menció també a l'estratègia que cal seguir pels geògrafs quan hagen d'intervenir en plans concrets perquè l'acció no pot ser estèril o improvisada sinó que ha de tindre un horitzó causal perfectament identificat: la sostenibilitat.⁶

Aquesta màxima, avalada per les nombroses iniciatives legislatives aparegudes arran de la Conferència de Rio de Janeiro el 1992, significa que s'ha de fer compatible el desenvolupament sense comprometre les necessitats bàsiques per l'evolució de les generacions futures. És a dir, hem de transferir l'espai (el món) igual o en millors condicions que el vam trobar.

Per tant, els geògrafs han de vetllar per millorar la qualitat del territori i han d'esforçar-se per cedir-lo en òptimes condicions, opinant en aquelles accions (humanes/socials) que hi propicien una alteració perquè la nostra ampla aptitud teòrica ens capacita (i obliga) per a prevenir les agressions i proposar solucions.

A més, si reconeixem que una de les branques socials que més nítidament influencien en la configuració territorial (a banda de l'urbanisme) és el transport i, més concretament, la planificació d'infraestructures, tindrem ja una justificació teòrica del present article.

D'aquesta manera, cal apuntar que l'estudi del transport s'ha inserit dins la geografia econòmica, certament, una visió basada en una tendència hereitada dels primers geògrafs *moderns* al servei dels grans imperis burgesos del

3. SEGRELLES SERRANO, J.A. (2002): «Conceptualización y metodología de la Geografía Humana» dins SEGRELLES SERRANO, J.A. (2002): *Geografía Humana. Fundamentos, métodos y conceptos*, Universitat d'Alacant, 16.

4. CAPEL, H. (1998): «Una geografía para el siglo XXI», *Scripta Nova, revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 19, 15 d'abril, 1.

5. SEGRELLES SERRANO, 2002: 18-29.

6. ALEGRE NADAL, P. i altres (1996): *Enseñar geografía. De la teoría a la práctica*, Madrid, Síntesis, 34.

segle XIX. És per això que s'ha tendit a vincular el desenvolupament d'una regió amb el transport⁷ i s'han considerat vàlids criteris com ara la inversió en infraestructures viàries, la fabricació de cotxes, el grau de motorització de la població, etc. Aquesta pràctica ha arribat, fins i tot, als nostres dies quan encara molts autors consideren les infraestructures viàries una necessitat bàsica per al desenvolupament regional o comarcal.⁸

En realitat, considerar el transport com un bon indicador per a mesurar el grau de desenvolupament pot ser una interpretació parcial, basada únicament en preceptes capitalistes, els quals s'accepten sense oferir cap alternativa. Malgrat tot, aquesta il·lusió, acceptada amplament per la majoria de ciències socials, pot ser revisada segons els paràmetres propis del desenvolupament sostenible (amb paràmetres menys econòmics i més socials) que haurien d'obrir-se pas dins les avantguardes científiques del segle XXI.

En aquest sentit, amb el present article pretenem enriquir el debat a partir d'una polèmica real que afecta directament el territori: la problemàtica de la N-340 al seu pas per la província de Castelló. Certament, les solucions no són fàcils però, en tot cas, cal admetre també que l'opinió dels geògrafs és necessària i urgent perquè, fins aleshores, la Geografia no ha participat gaire en l'estat de la qüestió respecte de la situació actual del transport al País Valencià, pràcticament inèdit si exceptuem la tesi doctoral de la doctora Carme Sanchís el 1988.

És més, l'aportació d'idees noves preocupades per les repercussions territorials de la planificació d'infraestructures (públiques i privades) a Castelló, basat fonamentalment en criteris econòmics, esdevé imprescindible per reflexionar sobre un model de creixement que comença a ser insostenible, sobretot a les comarques costaneres on la saturació de l'espai (usos del sòl, activitats econòmiques, xarxa de transport, etc.) és ja un fet innegable.

ANTECEDENTS

Cal remuntar-se dues dècades per intuir l'origen del conflicte, agreujat durant els últims anys quan els accidents de trànsit en la N-340 s'han disparat, amb la qual cosa han saltat totes les alarmes socials. Aquest malestar s'ha intensificat durant els últims mesos, principalment després de la publicació de l'Estudi EuroRap, elaborat pel Reial Automòbil Club de Catalunya

7. SEGUÍ PONS, Joana M. (2005): *Las infraestructuras de transporte y el territorio en España* [en línia], darrera consulta: 16/06/2005, http://www.ieg.csic.es/age/temas/infraest_trans.htm; GÓMEZ LÓPEZ, J.D. (2002): «Geografía de los Transportes», dins Segrelles (2002); GÁMIR, A. i RAMOS, D. (2002): *Transporte aéreo y territorio*, Barcelona, Ariel, 15-22.

8. ROMERO, J. i altres (2001): *La periferia emergente. La Comunidad Valenciana en la Europa de las regiones*, Barcelona, Ariel, 95-103.

(RACC) l'octubre de 2004, en que s'assenyalen alguns punts del recorregut de la N-340 a Castelló com els més perillosos de l'estat.⁹

Així les coses, d'uns anys ençà, la majoria dels interlocutors socials que han intervingut reclamant una solució, han centrat les seues crítiques en els problemes de trànsit que ocasiona la carretera. És més, sempre que es produeix un accident de trànsit més o menys greu a la N-340 es tornen a demanar pertot actuacions que, de vegades, es podrien qualificar de desesperades perquè no aporten solucions estructurals..¹⁰

La reivindicació més reiterativa és aquella que reclama el desdoblament íntegre de la carretera des d'Almenara fins Vinaròs. El principal motiu que s'ha adduït és, entre altres, un anhel històric que mai no ha estat escoltat per l'administració central, amb apel·latius tant poc afectuosos com ara "*maldita carretera nacional*" o "*bomba de relojería*", comentaris que en res no ajuden a resoldre el debat. És tanta la insistència a demanar el desdoblament que podríem pensar en altre tipus d'interessos, diferents als generals.

Siga com siga, cal destacar que les propostes mai no aprofundeixen més enllà sense plantejar altres variables, com ara millorar les capacitats de la xarxa provincial, fer gratuïtes totes les vies, qualificar i dignificar el transport públic, controlar les emissions de fums del trànsit, etc., com més endavant exposarem.

Veritablement, les opinions indiscriminades de diferents agents socials, moltes sense cap mena de rubor estètic, no ajuden a trobar una eixida satisfactòria i esdevenen, en última instància, un embolic de conjetures poc sostenibles. Un exemple: la proposta de prorrogar la llicència d'exploació a l'empresa concessionària de l'AP-7 (més enllà del 2019), a canvi d'alliberar el peatge durant un cert període de temps.¹¹

A més a més, la descoordinació i la falta d'unanimitat de criteris de les diferents administracions implicades demostra la inexistència d'una planificació seriosa, fet que pot allargar el conflicte indefinidament. En aquest sentit, un dels últims episodis es va produir a principi de 2005 quan el Ministeri de Foment (d'acord amb les prerogatives del Pla Estratègic d'Infraestructures i Transport -PEIT) i la Conselleria de Territori i Habitatge van arribar a un principi d'acord, segons el qual es prescindiria d'un desdoblament total de la N-340, mentre la Diputació de Castelló i alguns ajuntaments continuaven exigint que la carretera es desdoblara íntegrament.

Per tant, apel·lant a la insatisfacció generalitzada i al malestar social existent per no haver trobat encara una solució definitiva, és necessari

9. RACC AUTOMOBIL CLUB (2004): [en línia], darrera consulta: 31/05/2005, <http://www.racc.es/index.racc/mod.actualidadHome>.

10. L'exemple de l'actuació d'aquest estiu sobre el desviament del trànsit pesat per l'AP-7 des d'Orpesa fins Moncofa.

11. *Mediterráneo*, 10 de juliol de 2004; *Heraldo de Castellón*, 6 de maig de 2005.

fer una anàlisi de la realitat de la N-340 al seu pas per Castelló i, amb els resultats, iniciar un període de reflexió comunitària que ens acoste a una solució sostenible de consens social, més enllà dels interessos particulars i/o partidistes.

EL MARC GEOGRÀFIC DE LA N-340 A CASTELLÓ. EL MÈTODE DAFO

Des de finals dels anys vuitanta, s'ha convertit en pràctica habitual a l'estat espanyol l'execució de grans obres públiques apel·lant a l'interès general per legitimar la inversió. Aquestes actuacions, de vegades mal justificades, impliquen una alteració espacial irreversible atenent a una planificació poc preventiva amb el territori, que el subconscient d'alguns grups de pressió social consideren il·limitat. Precisament, són aquests *lobbies* els responsables indirectes de moltes decisions dels governs que ostenten el poder sota el paraigües d'una democràcia representativa que els atorga carta blanca per fer i desfer segons el seu criteri.

Aquest determinisme, que sembla regnar en la planificació d'infraestructures dels darrers anys, provoca el desenvolupament d'una política de fets consumats, perillosa i del tot insostenible, perquè es donen com a bones premisses sectorials interessades sota un suposat beneplàcit de la majoria. Alhora, els avanços tecnològics es posen al servei dels interessos econòmics que, a més, engeguen la maquinària política corresponent per executar qualsevol tipus d'obra sense obstacle físic, natural o humà que pugui impedir-ho.

Amb açò, els anàlisis de la realitat del context geogràfic on s'ha de construir

Figura 1. Traçat de la N-340 i l'AP-7 per Castelló. Font: Mapa Oficial de Carreteres 2005. Ministeri de Foment. Elaboració pròpia.

una determinada obra (o estudi d'impacte ambiental) són molt criticats perquè no solen tindre gaire repercussió,¹² tot i que incorporen algunes mesures correctores o mitigadores dels efectes negatius, però no provoquen canvis substancials dels projectes inicials.¹³

En el nostre cas, l'exemple del desdoblament de la N-340 és una bona mostra d'aquesta política maximalista de grans infraestructures que s'ha imposat pertot i que mai no va més enllà de fer creure l'existència d'un únic camí perquè, senzillament, no s'han barallat altres perspectives diferents.

Per això, per a demostrar que hi ha altres possibilitats, proposem un anàlisi crític de la realitat que pretén inaugurar noves línies metodològiques, vàlides per a projeccions futures, sempre amb l'objectiu d'aproximar-nos a la sostenibilitat del transport a la província de Castelló.

En veritat, es tracta d'un anàlisi de la realitat que ens permetrà identificar tant els aspectes negatius com els positius d'aquesta carretera en el seu context i avaluar la necessitat, o no, d'una ampliació des del punt de vista de la planificació territorial, a mitjà i llarg termini.

El mètode elegit és la matriu DAFO, una tècnica avantguardista ideada als anys vuitanta per Kenneth Andrews i Roland Christensen que permet distingir allò positiu i allò negatiu, en el moment actual o internament (Fortaleses i Debilitats), de les Oportunitats i Amenaces futures o externes. En concret, l'objectiu final és dissenyar estratègies de futur a partir d'un exhaustiu coneixement de la realitat.¹⁴

Amb tot, cal admetre certa subjectivitat en la matriu DAFO que ara exposem perquè per a assolir una major potència dels resultats seria necessària la participació conjunta dels diferents actors implicats en solucionar el problema fet que, òbviament escapa a l'assoliment d'aquest article.

DEBILITATS (negatiu, intern)

Primerament, enumerarem totes aquelles febleses que presenta la N-340 al seu pas per la província de Castelló. Amb això, posteriorment, podrem discernir quines amenaces futures poden aparèixer si no es treballa en la

12. CLARIMÓN LARREY, Manuel S. (2001): «Les aportacions metodològiques de l'arquitectura» dins OLIVES PUIG, J. (coord.) (2001): *Antropologia viària: fonaments per a una disciplina científica*, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya, 154.

13. Normalment, el recurs legal d'al·legacions als estudis d'impacte ambiental que acompanyen tots els projectes d'infraestructures (Reial Decret Legislatiu 1302/1986, de 28 de juny, d'avaluació d'impacte ambiental; Llei 2/1989, de 3 de març de 1989, d'estudis d'impacte ambiental, DOGV 1021, de 01-03), que en teoria millorarien els documents finals d'actuació, esdevenen simples mecanismes de defensa per part de l'Administració que contesta a les propostes ciutadanes explicant i defensant la seua postura inicial quan haurien d'analitzar les reclamacions amb una actitud crítica i constructiva i amb una predisposició positiva per incorporar les propostes als projectes inicials.

14. GENERALITAT DE CATALUNYA: *Pla General de Política Forestal 2005-2014*, Departament de Medi Ambient i Habitatge.

millora de les debilitats; així, estarem en condicions d'identificar quines de les oportunitats externes poden contrarestar els efectes negatius del llanguiment intrínsec de la N-340.

D1. Intensitat Mitjana Diària (IMD)¹⁵ elevada, amb congestió de trànsit en diferents punts i moments de l'any

Un dels punts febles més palpables que la N-340 presenta al seu pas per la província de Castelló és, sense dubte, l'alt IMD enregistrat en els diferents mesuradors ubicats al seu traçat.¹⁶ En concret, l'any 2001 a Vinaròs l'IMD marcava 19.241 mentre que a la Plana oscil·lava entre 13.982 a la variant de Castelló, 42.671 a Almassora i 23.211 a Les Alqueries. En altres trams, l'IMD era elevat al sud (Nules: 21.510; Xilxes: 21.830) i més moderat al nord (Orpesa Sud: 16.506; Orpesa Nord: 13.409; Alcalà de Xivert: 11.701).¹⁷

Amb tot, per valorar la magnitud d'aquestes dades, cal observar els IMD de l'autopista AP-7, vertadera alternativa de llarg recorregut a la província. Els valors són, en general, majors que a la N-340, amb IMD moderats al nord (Vinaròs: 13.014; Benicarló: 16.774; Santa Magdalena de Polpís: 18.458; Torreblanca: 18.892) i molt més elevats a La Plana Alta i la Plana Baixa (Benicàssim: 19.778; Castelló: 25.990; Nules: 29.844; La Llosa: 30.632). Igualment, el nou tram de l'autovia A-7, entre Almenara i la Vilavella, obert al trànsit el setembre de 2004, enregistrava el pas d'entre 10.000 i 15.000 vehicles un mes després de la seua inauguració.¹⁸

Tanmateix, cal fer una ullada als IMD de la N-340 de la resta del País Valencià i ens n'adonarem que són majors a la província de València (Sagunt: 22.000; Puçol: 25.632; Llosa de Ranes: 41.789; Alginet: 47.055; Alginet – L'Alcúdia: 37.400) i similars a la província d'Alacant (Cocentaina: 26.495; Aeroport de l'Altet: 19.838; Elx: 22.952).

Tot i això, per poder deduir que existeix una considerable congestió de trànsit a la N-340 a Castelló, cal fer notar que els IMD d'aquesta fan referència a una carretera amb dos carrils de circulació mentre que la resta

15. La Intensitat Mitja Diària és el nombre de vehicles que transiten per un punt determinat de carretera. El càlcul d'aquesta xifra consisteix a dividir el total anual de vehicles pel nombre de dies de l'any.

16. Els IMD més alts de l'Estat espanyol es troben a Madrid i Barcelona amb xifres que oscil·len entre 119.914 i 175.138 durant el 2003, segons EURORAP (2004) [en línia], darrera consulta 17/06/2005, http://www.eurorap.org/pdf/EuroRAP_Spain_Results.pdf. Vegeu també MORALES GIL, A. (2001): «Sistema de comunicaciones y accesibilidad» dins ROMERO, J. i altres (2001): *La periferia emergente. La Comunidad Valenciana en la Europa de las regiones*, Barcelona, Ariel, 102.

17. CONSELLERIA D'INFRAESTRUCTURES I TRANSPORT, Generalitat Valenciana: *Mapa de trànsit de la Comunitat Valenciana per a l'any 2001* [en línia], darrera consulta 15/05/2005, <http://www.cop.gva.es/framesval.htm>.

18. *Heraldo de Castellón*, 28 d'octubre de 2004.

d'IMD pertanyen a vies amb quatre carrils que, per definició, poden absorbir més vehicles.

Algunes de les raons per les quals el trànsit és tan saturat a la N-340 ens les ofereix Carme Sanchís, que destaca la gran densitat de població existent al litoral valencià, la proliferació de zones industrials, l'existència d'importants centres turístics i la zona de pas per al trànsit internacional.¹⁹

En qualsevol cas, la concurrència d'usos de trànsit (desplaçaments internacionals, estatals, autonòmics, provincials, comarcals i, fins i tot, locals), provocada, per diferents factors, és una de les causes dels IMD tan elevats que suporta la N-340 en alguns dels seus trams a Castelló.

A més, cal tenir present l'elevat parc de vehicles de Castelló per entendre millor el grau de sobresaturació de trànsit. En concret, i al marge d'altres factors que hi participen, la nostra província se situava, amb 606 vehicles per cada 1.000 habitants, en l'octava posició d'un total de 52, l'any 2003.

D2. Existència de nombrosos punts negres d'accidents de trànsit

La seguretat viària no és, certament, un dels punts forts de la carretera; més aviat el contrari. Juntament amb la intensitat, els accidents de trànsit s'han erigit com una de les majors febleses que presenta la N-340 al seu pas per Castelló. De fet, l'Estudi EuroRap, la confirma com la via més perillosa de l'estat el 2003. Cal fer notar que, segons aquest estudi, a la província de Castelló, la N-340 presenta un alt risc d'accidentalitat²⁰ en 70 km d'un total de 117,55 km.²¹

Per al nostre estudi, l'aspecte més significatiu de l'EuroRap és descobrir que dos dels trams de carretera amb més risc d'accidentalitat de tota la xarxa espanyola es troben a la N-340 al seu pas per la província de Castelló. Concretament, 2,2 km entre l'accés a Vila-real i l'enllaç amb Almassora (punt negre situat en el primer lloc del rànquing estatal) i 11,7 km entre Peníscola i Vinaròs (punt negre que ocupa el tercer lloc).²²

Malgrat tot, no podem considerar aquestes dades com a concloents perquè els resultats depenen de l'organisme encarregat d'elaborar els anàlisis i dels criteris de mesura emprats en cada cas. En aquest sentit, el Real Automòbil Club d'Espanya (RACE) situa el primer punt negre la N-340 de la

19. SANCHÍS DEUSA, C. (1989): *El transporte en el País Valenciano*, València, Alfons el Magnànim, 37.

20. EURORAP (2004) [en línia], darrera consulta 05/06/2005, <http://www.eurorap.org>

21. CONSELLERIA D'INFRASTRUCTURES I TRANSPORT, Generalitat Valenciana: *Catàleg de carreteres de la Comunitat Valenciana* [en línia], darrera consulta 15/05/2005, <http://www.cop.gva.es/framesval.htm>.

22. RACC AUTOMÓVIL CLUB (2004): *Estudio EuroRap. Programa europeo de valoración de carreteras* [en línia], darrera consulta 15/06/2005, <http://www.racc.es/pub/ficheros/actualidad>.

província de Castelló amb un índex de risc més alt, en el lloc noranta-cinc.²³ A més, en un estudi de la Direcció General de Trànsit (DGT), posterior a l'EuroRap, sobre els principals punts negres de la xarxa espanyola existents el 2003, han desaparegut dels primers llocs els dos trams als que abans fèiem referència.²⁴

No obstant això, el que realment pot preocupar és la gran quantitat d'accidents enregistrats en els últims temps. En concret, durant 2004 es van produir a la N-340 el 26,2% del total d'accidents de trànsit en carreteres de la província, amb un balanç de 36 persones mortes d'un conjunt de 78 a la província.²⁵

Per tant, cal tindre present l'alta sinistralitat de trànsit de la N-340 per a entendre la seua problemàtica intrínseca, tot i que per a acostar-nos a una perspectiva més realista haurem de valorar les matisacions metodològiques de les estadístiques en la justa mesura, per a no extraure conclusions alarmistes o demagògiques, com s'ha tendit des d'alguns sectors.

D3. Dificultat d'alteració del traçat (per un marcat determinisme físic)²⁶

En principi, cal reconèixer que un tret característic de la carretera N-340 és el seu traçat paral·lel a la costa. Tot i que aquesta no és una endèmia pròpia de Castelló, ací el recorregut s'ha adaptat, certament, al camí més fàcil. Aquesta afirmació semblaria una bajanada en un altre context però ens resultarà important més endavant quan analitzem les possibilitats d'ampliació i ens adonem del grau de saturació que la costa de Castelló suporta, precisament, per la tradició de explotar sempre el territori més fàcil (la costa) i oblidar les comarques més difícils (l'interior).²⁷

Així, podríem afirmar que el medi físic ha marcat històricament el mapa de les carreteres de la província de Castelló. De fet, el relleu ibèric en la zona meridional, els darrers contraforts de les serralades catalànides al nord (amb la conformació de corredors i depressions prelitorals) i les planes sedimentàries originades pels corrents fluvials més importants de la província (idònies per als assentaments humans) han influït decisivament en l'aparició de passadissos territorials aprofitats des de ben aviat per a les comunicacions terrestres.²⁸

23. REAL AUTOMÒBIL CLUB D'ESPANYA (2003): *Tabla de resultados* [en línia], darrera consulta 01/06/2005 <http://www.seguridadvial.com>.

24. DIRECCIÓ GENERAL DE TRÀFIC (2005): «Peligro: punto negro», *Revista de Tráfico*, 172, maig-juny.

25. JEFATURA PROVINCIAL DE TRÁFICO DE CASTELLÓN (2005).

26. Vegeu la Figura 2.

27. MORALES GIL, 2001: 97-98.

28. Si observem la província de Castelló des d'un punt elevat (per exemple, des de Fredes en un dia clar) apreciarem un mapa en relleu a escala real dels corredors que travessen la província i que s'ha aprofitat tradicionalment per a les principals vies de comunicació internes.

Tan evident és aquest fet, que el professor Vicenç M. Roselló i Verger, reconeix que “les valls obrin passos quasi deterministes a les comunicacions” o que “[al nord del País Valencià] no hi ha cap camí que siga indiferent als condicionaments físics”.²⁹

Respecte a la N-340, al nord transcorre per la plana litoral de Vinaròs i Benicarló, a la comarca del Baix Maestrat (riu Cérvol) i a la zona meridional deambula per la planícia quaternària de la Plana de Castelló (riu Millars), comarques on s’hi concentra la major part de la població i per on transcorren bona part de les infraestructures terrestres que recorren la província de cap a peu. L’únic entrebanc físic és la serra d’Irta, l’última manifestació del sistema costaner català que obliga el traçat a endinsar-se a l’interior i travessar el passadís d’Alcalà – Torreblanca, únic moment en què perdem de vista la costa.

Per tant, trobem els punts més crítics als extrems d’aquest corredor; concretament, a l’altura del barranc del Coll, entre els punts quilomètrics 1018 i 1020 (dins del terme municipal d’Alcalà de Xivert) i a la serra d’Orpesa, entre els punts quilomètrics 992 i 993 (dins del terme municipal d’Orpesa).

Figura 2. La disposició del relleu determina el recorregut i les possibles variacions són molt complicades. Font: col·lecció de l'autor.

29. ROSELLÓ I VERGER, 1995: 44-45; 49-50; 278; 367-371; 441-446.

Precisament, l'existència i disposició d'aquesta serralada litoral determina el traçat i mediatitza qualsevol alteració que, en tot cas, sempre seria traumàtic perquè hauria de buscar altres corredors paral·lels a l'interior o l'execució de solucions tècniques molt costoses (túnel, passos elevats, etc.). Canviar aquesta consolidació històrica podria fracturar tota la xarxa i trencar irreversiblement l'única esperança d'equilibri territorial que encara queda.

A la resta del recorregut, on no hi ha entrebancs físics importants, l'ocupació humana pot dificultar les possibles alteracions del traçat. En realitat, tot i que sembla no haver obstacles per a l'enginyeria moderna, capaç de salvar tots i cadascun dels impediments territorials haguts i per haver, els paratges naturals protegits, els camps de cultiu, els assentaments humans (urbans i rurals, industrials, de lleure i serveis) i la pròpia existència d'altres vies de comunicació poden entorpir les possibles obres d'alteració.³⁰

En definitiva, a l'hora d'abordar possibles correccions del traçat de la N-340, aquests inconvenients físics i humans compliquen la solució i obliguen a prendre decisions enrevessades per evitar que d'una infraestructura estàtica aconseguim un camí intransitable.

D4. Mala planificació a mitjà i llarg termini

Qualsevol procés de planificació d'infraestructures implica, necessàriament, implementar noves variables per tal de millorar les capacitats de la xarxa de transports existent en aqueix moment.

Amb aquesta premissa de partida, i després de comprovar que durant els últims vint anys la iniciativa legislativa, encarregada d'engegar els plans de carreteres (estatals i autonòmics)³¹ no ha pogut solucionar satisfactòriament la problemàtica de la N-340, podem concloure que, o bé la província de Castelló ha estat discriminada en les projeccions; o bé, és necessària una major concreció territorial dels objectius; o bé, els criteris d'actuació han estat equivocats i, per això, s'han de modernitzar.

Dos exemples aclariran la mala planificació que impera en la N-340. D'una banda, la incorporació d'un únic carril per cada sentit a les diferents obres de circumval·lació executades des de la dècada dels vuitanta (Vila-real, Torreblanca, Almenara, Castelló i Nules). D'altra, l'acord in extremis a

30. En els propers punts identifiquem cadascun d'aquests impediments.

31. Llei 25/88, de 29 de juliol, de carreteres; Reial Decret 1812/94, de 2 de setembre, pel que s'aprova el Reglament General de Carreteres; Reial Decret 1052/95, de 23 de juny, pel que es modifica la Xarxa de Carreteres de l'Estat; Reial Decret 1421/02, de 27 de desembre, pel que es modifica l'inventari d'autopistes de Peatge integrades en la Xarxa de Carreteres de l'Estat; Reial Decret 1231/03, de 26 de setembre, pel que es modifica la nomenclatura i el Catàleg de les autopistes i Autovies de la Xarxa de Carreteres de l'Estat; Acord de 30 de març de 1987, del Consell, pel qual s'aprova el Pla de Carreteres de la Comunitat Valenciana; Llei 6/1991 de la Generalitat Valenciana, de 27 de març, de carreteres de la Comunitat Valenciana; Decret 23/1995, de 6 de febrer, del Govern Valencià, pel qual aprova el II Pla de Carreteres de la Comunitat Valenciana i el Catàleg del Sistema Viari de la Comunitat Valenciana; Pla d'Infraestructures Estratègiques 2004/2010.

què van arribar el Ministeri de Foment amb la Diputació i l'Ajuntament de Castelló l'estiu de 2004 per a desviar el trànsit de camions des d'Orpesa fins Moncofa per l'AP-7, fent-la gratuïta.³²

En realitat, si la conversió en autovia lliure de peatge hagués estat marcada com la màxima prioritat (com pareix ser si ens fem ressò de les asseveracions que abans hem analitzat), a hores d'ara seria menys complicat completar l'obra. Tanmateix, si realment es pretén solucionar definitivament el problema del trànsit de camions, per tal de millorar els accessos a les principals destinacions turístiques de la província s'hauria de fer un esforç major i aconseguir la gratuïtat del peatge indefinidament i no per temporades.

Figura 3. El trànsit de camions és molt intens a tota la N-340 al seu pas per Castelló.
Font: col·lecció de l'autor.

AMENACES (negatiu, extern)

El Diccionari de la Llengua Catalana de l'Institut d'Estudis Catalans diu que amenaça és un "indici pel qual es manifesta un perill, una cosa a témer". Amb això, considerarem les amenaces com una degeneració progressiva de les debilitats abans esmentades fruit de l'agreujament de les seues conseqüències negatives per no haver engegat els mecanismes de dissuasió oportuns.

32. Aquest acord per desviar el trànsit de vehicles pesants durant l'estiu, s'ha repetit el 2005 tot i que amb molts problemes previs degut a un canvi partidista en l'estratègia de finançament de les diferents administracions implicades (a diferència del que va ocórrer el 2004, els ajuntaments i la Diputació pretenien que el Ministeri de Foment assumira el cost íntegre del projecte) la qual cosa demostra, novament, la feblesa de la planificació. Vegeu la Figura 3.

A1. Perill de col·lapse de trànsit per increment de l'IMD en determinats trams

Ja hem vist abans, mentre analitzàvem les debilitats, com la N-340 presenta un IMD prou elevat en diferents trams del seu recorregut per Castelló. En veritat, l'evolució creixent d'aquesta xifra durant els últims anys no garanteix un futur massa optimista respecte les capacitats de trànsit de la carretera, per la qual cosa urgeixen mesures correctores immediates.

L'amenaça del col·lapse de trànsit és palesa, sobre tot a l'estiu en les principals destinacions turístiques de la província. Així, als desplaçaments habituals s'afegeixen els dels turistes que estiuegen a la costa, aquells que estan de pas en busca d'altres indrets de vacances i també els propis castellanencs que durant la temporada estival viuen a segones residències d'altres municipis però es desplacen diàriament per motius laborals (es canvia d'habitatge temporalment però no de treball).

La major intensitat de trànsit juntament amb la confluència de diferents tipus de desplaçament amb interessos contraposats (lleure, treball, turístic, etc.), podria provocar l'aparició de nous punts negres i agreujar els que ja hi ha.³³

A2. Efectes imprecisos del planejament a curt termini

Unit al perill d'increment dels IMD i l'aparició de nous punts negres, trobem un altre risc potencial que amenaça l'estabilitat de la N-340: la consolidació d'una planificació d'escàs abast temporal. En altres paraules, la degeneració de la mala qualitat de la planificació d'infraestructures pot provocar (si ens refiem de la tendència dels darrers anys) un enfortiment de les actuacions puntuals per resoldre conflictes conjunturals amb la qual cosa es corre el perill de consolidar un model d'inestabilitat constant que obliga a prendre decisions sobre la marxa i a aplicar mesures correctores inesperades.

Un dels últims exemples d'aquesta improvisació la tenim en la variant d'Almassora, que es va obrir al trànsit el 2003 i, l'abril de 2005, apareixia en la licitació d'unes obres aprovades pel Ministeri de Fomento (29 de novembre de 2004) per a millorar la seguretat vial. En realitat, segons reconeix el propi Ministeri, el 17 de maig de 1996 es va emetre una Ordre d'Estudi per a la redacció d'un projecte de construcció per a la instal·lació d'uns sistemes de contenció de vehicles entre els punts quilomètrics 941,300 i 1.058,380.

33. Segons el RACE els punts negres de la N-340 a Castelló es troben entre l'accés a Vila-real i el final de la variant de Castelló; entre Benicàssim i Alcalà de Xivert; i entre l'accés a Peníscola i el límit amb la província de Tarragona. Igualment, la DGT ubica els 10 principals punts negres de carreteres de Castelló en la N-340 (DIRECCIÓ GENERAL DE TRÀFIC (2005): *Informe sobre puntos negros* [en línia], darrera consulta 30/05/2005, http://www.dgt.es/dgt_informa/investigaciones/documentos).

No obstant això, descobrim que el projecte de la nova variant d'Almassora no preveia resoldre el problema ja identificat 7 anys abans. Per tant, aquelles deficiències congènites haurien de corregir-se en un moment o en altre, amb la qual cosa es desprèn un presumpta deixadesa respecte a la planificació amb el consegüent malbaratament de recursos que això implica.³⁴

Veritablement, aquesta tradició de no planificar íntegrament les infraestructures s'ha manifestat ja durant la dècada dels noranta. En concret, s'han deixat notar a la N-340 quan ha hagut d'absorbir trànsit procedent de desplaçaments privats locals o comarcals, com a conseqüència dels talls (temporals o definitius) que determinades vies secundàries han patit a causa d'obres d'ampliació d'altres carreteres o processos d'urbanització de diferents municipis.³⁵

Tanmateix, com dèiem més amunt, les constants obres de desviament que la carretera ha experimentat al llarg de l'últim quart de segle per culpa del creixement urbanístic de diferents municipis, amenacen amb perpetuar-se a nuclis urbans en contínua expansió com Vinaròs, Benicarló, Torreblanca, Benicàssim, Les Alqueries, Xilxes i La Llosa.

A3. Mala coordinació entre administracions

Un altre punt fràgil de la N-340, és la falta d'enteniment de les diferents administracions implicades en solucionar els problemes de la N-340, fet evident que s'ha manifestat ja obertament amb totes les conseqüències durant els primers mesos de 2005.

Realment, no és només un conflicte de competències administratives sinó un enfrontament directe per mantenir l'estatus de poder corresponent, agreujat per les disputes partidistes que enrareixen l'ambient encara més i ens allunyen d'una possible solució coherent.

Així, la discrepància s'ha fet palesa quan la Conselleria de Territori i Habitatge i el Ministeri de Foment signen el protocol d'actuació per a desbloquejar el procés a finals de febrer de 2005, com abans hem apuntat, mentre la Diputació no rebaixa les seues aspiracions i reclama el desdoblament total.³⁶ Aquest gest del màxim exponent de la política provincial és clarament poc constructiu i exemplifica el desacord dels diferents òrgans de govern que són, en definitiva, els qui tenen l'última paraula.

34. Vegeu la Figura 4.

35. A tall d'exemple, destaquem tres casos prou significatius: a) la interrupció del camí del 4t Sedeny (que connectava les Alqueries i el riu Millars) per causa de la millora de la carretera CV-185 entre Vila-real i Borriana. b) el tall de la Quadra del Morteràs a Castelló degut a la construcció d'un polígon industrial, amb la qual cosa es limita una ruta alternativa i ràpida que unia Vila-real i Almassora amb la Universitat Jaume I. c) L'amputació del camí del Pi Gros (que unia Almassora i Castelló, alguns barris perifèrics d'ambdues i diferents zones industrials) pel desdoblament de la N-225 d'accés al Port de Castelló).

36. *Levante de Castelló*, 5 de febrer de 2005.

A4. Desdoblament íntegre

Sense prejudicis del que hem esmentat fins aleshores, una de les majors amenaces territorials que assetgen la N-340 podria ser la proposta mateixa de desdoblament degut a una sèrie de connotacions que no es poden menysprear.

Primerament, podríem parlar d'aquells efectes territorials que se'n deriven d'una possible duplicació de la calçada. En aquest sentit, d'una banda es podria agreujar l'efecte túnel (quan una infraestructura viària travessa una regió però no la connecta)³⁷ a la província amb la paradoxa de convergir desplaçaments interns i externs en una mateixa via de gran capacitat; d'una altra, es podria saturar el territori en alguns trams per causa de la confluència d'infraestructures (principalment, amb l'autopista AP-7 i el ferrocarril, des de l'inici septentrional del corredor d'Alcalà fins el nord de Castelló i des de Moncofa fins el límit amb la província de València).

A més a més, s'afegeix la dificultat que implica la proximitat d'altres infraestructures no viàries o obstacles naturals, com ara: els polígons industrials de Vinaròs, Benicarló, Almassora, Vila-real, Les Alqueries, Nules, Moncofa i Xilxes; l'estació de ferrocarril d'Almenara; l'Hospital de la Plana, a Vila-real; la pròpia circumval·lació de Castelló; el riu Millars, el riu Cérvol i el riu Sènia; les costes de Benicàssim i Orpesa; el prat de Cabanes – Torreblanca; etc.).

En segon lloc, hem de fer referència a la pèrdua d'operativitat general que podria patir la N-340 si finalment s'escometen les obres de desdoblament. Al respecte, cal fer notar que l'accessibilitat a les diferents destinacions de la costa es podria veure alterada greument perquè la fisonomia d'entrades i d'eixides de trànsit hauria de canviar. Aquest fet implica, necessàriament, una reducció del nombre d'accessos per a no perjudicar la fluïdesa de la circulació, amb la qual cosa els desplaçaments interns deixarien de tindre un punt de referència vàlid en la N-340 per la dificultat de concloure satisfactòriament alguns trajectes. Amb això, els conductors es veurien obligats a buscar itineraris alternatius, objectiu difícilment assolible si tenim present que les carreteres i camins comarcals i locals ha sofert nombroses regressions durant els últims anys.

En definitiva, i enllaçat amb el que acabem d'apuntar, podríem assegurar que el desdoblament íntegre suposaria un malbaratament de recursos econòmics i materials públics, perquè els efectes beneficiosos sobre la mobilitat no estan assegurats i, també, perquè per tal que fos efectiva la transformació de la N-340 en autovia de la xarxa estatal, s'hauria d'engegar un pla complementari molt més ambiciós, com més endavant detallarem.

37. GUTIÉRREZ PUEBLA, J. (2003): «Infraestructuras, redes y dinámicas de transporte» dins LÓPEZ LARA, E. i altres (ed.) (2003): *Servicios y transportes en el desarrollo territorial de España*, Universitat de Sevilla, 317-336.

Figura 4. La variant d'Almassora: un exemple de la baixa qualitat de la planificació d'infraestructures a Castelló. Font: col·lecció de l'autor.

FORTALESES (positiu, intern)

Qualsevol projecte de planificació de futur amb pretensions d'èxit ha de tindre present a més dels aspectes negatius també els positius perquè serà sobre aquests que s'assentaran les bases per a millorar aquells. Per això, ara és el moment de fer una ullada a les potencialitats de la N-340 que, en tot cas, caldrà saber aprofitar per a poder neutralitzar amb eficàcia les amenaces que abans hem analitzat.

F1. Senda de referència de les comunicacions

La N-340 ha estat sempre l'eix vertebrador per excel·lència del transport a la província de Castelló. La tendència exportadora de les estructures productives imperants en cada moment (l'agricultura de regadiu fins meitat del segle XX i la indústria del taulell i de la fusta a partir d'aleshores) ha atorgat a la "carretera general" el virtual privilegi de ser una de les pistes de llançament de l'enlairament econòmic provincial.

A més, a banda de l'exportació de mercaderies, la N-340 ha facilitat les comunicacions interiors entre les diferents comarques castellonenques i ha estat un referent bàsic per als turistes a l'hora d'accedir als centres de vacances de la nostra costa.

Així, podríem afirmar sense por a errar, que Castelló és avui el que és gràcies, en part, a l'aprofitament que s'ha fet de la N-340. Aquesta rellevància ha estat possible gràcies a la seua disposició estratègica ja que travessa la

província de nord-est a sud-oest i, pràcticament tots els municipis costaners s'hi veuen connectats.³⁸

Aquest fet fa que la N-340 confirme un apotegma del doctor Roselló i Verger "un país, un camí"³⁹ i es consolide com una de les puntes de l'iceberg valencià que ens obre les portes a Catalunya i Europa (o a l'inrevés)... per terra; les altres [portalades] són l'AP-7 i el ferrocarril.

Tot i això, hom podria pensar que aquesta rellevància és sobtada però, en tot cas, el que ha ocorregut ha estat el resultat d'una adaptació antròpica en diferents moments històrics que buscava la consolidació de l'itinerari més adequat entre València i Barcelona.

En realitat, ens hem de remuntar més enllà de la Llei de Carreteres de 1974 i, fins i tot, més enrere del Plan General de Carreteras del Estado de 1860: hem d'acudir a l'època de dominació romana per descobrir els primers antecedents. En aquell moment, el recorregut coincidia amb la Via Augusta al sud de Castelló però al nord esdevenia una via complementària, poc utilitzada i perillosa. Amb el temps, va prenent força el tram entre Castelló i Vinaròs per Torreblanca i Alcalà de Xivert, fins que el 1720 amb les noves directrius de la planificació borbònica, el recorregut actual acabarà imposant-se com una via preferent per sobre de l'opció interior.⁴⁰

Aleshores, ens trobem davant d'una fortalesa històrica indiscutible, que cal no menysprear. Precisament, quan ara es torna a apostar per la variant Sant Mateu –Cabanès– Borriol com la millor alternativa per a la connexió efectiva entre el País Valencià i Catalunya, que suposa restablir antics itineraris alterats ara fa 300 anys, hem de tindre presents les motivacions que empenyen a plantejar aquesta solució, entre les quals destaquem el grau de saturació territorial de les comarques costaneres.

F2. Òptimes condicions d'accessibilitat

Probablement, fruit d'aquest arrelament territorial històric, la N-340 ha estat considerat una via d'especial preferència per al trànsit. I, és per això que, amb el temps, ha pres la màxima significació dins la xarxa de l'Estat però també dins la xarxa provincial, per a esdevenir un punt de referència útil per als projectes de desenvolupament territorial i per als diferents usos del transport.

Gràcies a aquest pes específic, l'accessibilitat⁴¹ de la xarxa provincial millora perquè la major part dels itineraris per carretera, de mitjà i llarg reco-

38. SANCHÍS DEUSA, 1989: 11.

39. ROSELLÓ I VERGER, 1995: 278-299.

40. *Ibidem*.

41. Entesa com la distància existent entre un punt determinat i tota la resta de punts de la xarxa a la qual pertany, d'acord amb l'anàlisi tipològic descrit a POTRYKOWSKI, M. I TAYLOR, Z (1984): *Geografía del transporte*, Barcelona, Ariel, 140-153.

rregut, han d'utilitzar necessàriament la N-340 per a completar-los òptimament. Amb tot, la facilitat d'accés als principals centres turístics de la província (Benicarló, Peníscola, Alcossebre, Orpesa, Benicàssim, Borriana, Moncofa i Xilxes) és un altre aspecte positiu que enforteix la carretera N-340.

F3. Recorregut interurbà

Independentment del que acabem d'esmentar, una altra fortalesa de la N-340, que si més no referma les anteriors, és que la pràctica totalitat del recorregut és interurbà. Aquesta característica no és innata a la carretera pel fet que els criteris de planificació s'han modernitzat amb una tendència clara durant l'últim quart del segle XX a diferenciar els usos urbans dels interurbans pel que fa al transport.

Per això, coincidint amb el boom automobilístic que tants problemes causa a les ciutats, els municipis han creat una sèrie de mecanismes de defensa (no sempre efectius) per a discriminar els cotxes (que no pas el seu ús) dels nuclis urbans. A Castelló, a més de la proliferació dels pàrkings subterranis, un dels més utilitzats ha estat, precisament, externalitzar la carretera N-340 al seu pas per les principals ciutats de la província, tot i que, com ja hem vist, encara hi ha 3 casos per abordar: Vinaròs, Benicarló i Les Alqueries.

F4. Gratuïtat

Aquesta, pot ser, és una de les fortaleeses més controvertides de la N-340, sobretot si atenem a la trajectòria neoliberal dels últims anys que ha posat sota els criteris capitalistes més ferotges totes les esferes de la societat passant per sobre d'algunes necessitats humanes bàsiques, com ara l'educació, la sanitat o la mobilitat.

Si entrem en un plànol més filosòfic, podríem afirmar que, tot i no ser una prioritat vital (es pot viure sense desplaçaments, mal que bé), el dret a moure's d'un lloc a un altre és innat a l'ésser humà. De fet, l'article 13 de la Declaració Universal de Drets Humans reconeix el dret "a circular lliurement",⁴² igualment com l'article 19 de la Constitució Espanyola de 1978 i, fins i tot, el Llibre Blanc Europeu, que regirà la política de transport de la Unió Europea fins 2010.⁴³

Per tant, la carretera N-340 al seu pas per Castelló compliria el paper de facilitar la comunicació humana com una infraestructura pública. En aquest cas, al contrari de l'opinió d'ASETA, la patronal espanyola d'autopistes i túnels de peatge, quan assegura que "les carreteres no són gratuïtes" i

42. Proclamada per l'Assemblea General de les Nacions Unides, Resolució 217 A (III), de 10 de desembre de 1948.

43. COMISSIÓ DE LES COMUNITATS EUROPEES (2001) 370 final: *Llibre Blanc. La política europea de transports de cara a 2010: l'hora de la veritat*, Brussel·les, 9 de setembre de 2001.

defensa el sistema de peatge com “el mètode més just i eficaç de finançament d'infraestructures viàries”,⁴⁴ la gratuïtat s'erigeix com un valor afegit per a l'interès general, allunyat dels interessos lucratis de les empreses concessionàries que es beneficien econòmicament de la privatització d'un dret com és la mobilitat.

OPORTUNITATS (positiu, extern)

O1. Proximitat i traçat quasi coincident amb altres eixos viaris importants

Si reprenem el raonament que acabem d'esbossar en l'apartat anterior, ens adonarem que una de les oportunitats més plausibles de la N-340 per a resoldre els seus problemes alhora que incrementa les seues potencialitats la trobem, precisament, en l'autopista AP-7, una via de peatge que podria alliberar-se del pagament i convertir-se en carretera de gran capacitat, per a derivar el trànsit de l'actual N-340; un fet que afavoriria, si més no, els desplaçaments que no tenen com a destinació final la província de Castelló.

Potser, aquesta proposta semblarà a alguns sectors econòmics una utopia irrealitzable. No obstant això, hi ha alguns arguments de pes que ens poden fer canviar de parer.

En primer lloc, la coincidència dels recorreguts de l'autopista AP-7 i la carretera N-340. Així, no és difícil adonar-se que en alguns punts, fins i tot, només hi ha alguns metres de separació entre ambdues vies. El paral·lelisme és quasi total excepte a la Plana Baixa (on l'AP-7 zigzagueja per evitar Nules pel sud i Vila-real pel nord, mentre la N-340 ho fa a l'inrevés) i al Baix Maestrat (on l'AP-7 pren el camí de l'interior per entrar a Catalunya per la comarca del Montsià, mentre que la N-340 ho fa vorejant la costa per la comarca del Baix Ebre).⁴⁵

Un altre raonament vàlid per a defensar la gratuïtat de l'AP-7 al seu pas per la província de Castelló, és el precedent que ha creat el Reial Decret 1061/2001, de 21 de setembre, referent a l'alliberament del peatge en el tram d'autopista que passa pel terme municipal de Sagunt, entre la frontera provincial de Castelló i València i l'inici de la circumval·lació (by-pass) de València.

En concret, el Ministeri de Foment reconeix que s'han barallat diferents alternatives “para resolver la grave situación actual en la compleja red de carreteras que convergen en la población de Sagunto, así como para suprimir la travesía por la ciudad de la CN-340” però s'ha optat per alliberar el peatge perquè “aparte del ahorro de recursos, supondrá un menor impacto

44. ASSOCIACIÓ DE SOCIETATS ESPANYOLES CONCESSIONÀRIES D'AUTOPISTES, TÚNELS, PONTS I VIES DE PEATGE (2005): *La razón del peaje* [en línia], darrera consulta 13/06/2005, http://www.aseta.es/aseta_html/menu.html.

45. Vegeu la Figura 1.

medioambiental, evitará nuevas barreras de expansión para las poblaciones, especialmente para la propia Sagunto, y reducirá las afecciones a particulares por motivos de expropiación. A su vez, esta solución permitirá una importante disminución en el tiempo necesario para su puesta en servicio, respecto a otras alternativas”.⁴⁶

Seguidament, cal tenir present que el 1997 es va atorgar l'ampliació de la concessió per part de l'Estat a l'empresa Aumar relativa als itineraris Tarragona – València, València – Alacant i Sevilla – Cadis, fins el 31 de desembre de 2019 a canvi d'una reducció dels peatges, segons el Reial Decret 1674/1997.⁴⁷

Entre altres implicacions, aquesta pròrroga posava entredit a la viabilitat de la gestió privada i encetava un període d'incertesa. Aquesta precarietat ha estat motivada per una presumpta preeminència dels interessos privats per sobre dels públics, perquè l'Estat no ha estat capaç d'apoderar-se legítimament de l'explotació quan expirava el període de concessió, amb la qual cosa hagués pogut posar en marxa els mecanismes oportuns per fer-la rendible socialment.

Per últim, per si faltaven antecedents favorables, cal fer referència al Reial Decret 609/2005, de 20 de maig, que sanciona el conveni, signat entre el Ministeri de Fomento, la Junta d'Andalusia i l'empresa Autopistas Aumar, S.A. (la mateixa que explota l'AP-7), per a fer gratuït el tram de l'Autopista AP-4 entre Jerez de la Frontera i Puerto Real.⁴⁸

Aquest acord, pel qual s'alliberen 26 km de peatge amb un cost total de 72,3 milions d'euros, és l'argument definitiu per a poder afirmar que, si més no, l'alliberament del peatge de l'AP-7 no és únicament una problemàtica de caire jurídic (perquè existeixen diverses estratègies a seguir, entre les que destaquen el rescat, l'expropiació o l'acord mutu)⁴⁹ i/o econòmic (en el càlcul del qual influeixen diferents variables) sinó també de voluntat política.⁵⁰

02. Voluntat d'algunes administracions per solucionar problemes

En principi, si pensem en l'argumentació d'abans, segons la qual identificàvem com una amenaça per a la N-340 la mala coordinació entre les diferents administracions implicades, semblarà una contradicció pensar

46. BOE núm. 238, de 4 d'octubre de 2001.

47. BOE núm. 262, 1 de novembre de 1997, p. 31692-31693.

48. BOE núm. 121, 21 de maig de 2005, p. 17272.

49. CÁMARA DE COMPTOS DE NAVARRA (2000): *Coste del rescate de las concesiones de la A-15 y la A-68 y la posibilidad de anular la ampliación de la concesión de la A-15, Informe de asesoramiento* [en línia], darrera consulta 05/06/2005, <http://www.cfnavarra.es/camara.comptos/cas>.

50. Cal apuntar que el preu del peatge per a vehicles normals en el tram alliberat recentment de l'autopista AP-4 és de 0,07 /km mentre que en l'AP-7 és de 0,08 /km. De moment, cal recordar l'experiència de l'alliberament del peatge per a vehicles pesants entre Orpesa i Moncofa l'estiu de 2004, al qual es van acollir més de 3.500 camions, amb un cost proper als 18.000 euros (*Mediterraneo*, 16 de setembre de 2004).

que alguns d'aquests governs tinguen una predisposició per a solucionar el conflicte.

Però, si tenim en compte que l'abril de 2005, el Govern espanyol i el Consell van arribar a un acord per engegar un nou protocol de carreteres fins el 2010 que preveia solucions per al trànsit de la N-340⁵¹, les nostres conjectures es veuran confirmades pel fet que la predisposició a actuar de les dues administracions és clara.⁵²

En concret, la proposta del Ministeri és perllongar l'autovia de la Plana, des de la Pobla fins la Jana i Traiguera i connectar amb Catalunya per l'interior de manera que, la titularitat de l'A-7 passaria a mans de l'Estat (com una via estatal de gran capacitat que absorbiria gratuïtament el trànsit de vehicles de llargs desplaçaments que ara circulen per la N-340), mentre que la N-340 seria gestionada per la Conselleria de Territori i Habitatge, i esdevindria una carretera autonòmica.

03. Increment de la legislació en matèria de transport sostenible

Des de la cimera de Rio de Janeiro, el 1992, la preocupació dels poders públics pel desenvolupament sostenible ha anat incrementant-se de manera exponencial. Precisament, a partir d'aleshores han proliferat la publicació d'una sèrie de manifestos, declaracions i acords internacionals d'intencions que ha permès a les diferents administracions incorporar, a poc a poc, estratègies jurídiques i legislatives, des de l'àmbit local al global (que encara cal enfortir) per intentar aturar el procés de degradació ambiental dels últims anys.⁵³

En aquest sentit, hem de destacar respecte al País Valencià, la Declaració de Xàtiva que creava la xarxa de municipis valencians cap a la sostenibilitat o Carta de Xàtiva (2000), el Decret 200/2002, de 10 de desembre, del Consell de la Generalitat, pel qual es creava una Comissió Interdepartamental per a definir una Estratègia de Desenvolupament Sostenible (2002) i el Manifest de la Comunitat Valenciana per a un Desenvolupament Sostenible del Territori (2004).

Pel que fa a l'Estat espanyol, ressenyem el Congrés Nacional de Medi Ambient (CONAMA), des de 1992 i la creació de l'Observatori de Sostenibilitat en Espanya, el 25 de febrer de 2005.

Finalment, en relació a la Unió Europea, la institució que més ha adaptat la legislació a criteris sostenibles amb l'articulació d'un extens cos legal

51. *El Mundo*, dimarts 12 d'abril de 2005.

52. Fem una valoració sobre la idoneïtat o no d'aquest acord en l'apartat 4.2.

53. Declaració de Rio (1992), Conveni sobre la Biodiversitat (1992), Carta de Ciutats i Viles Europees cap a la Sostenibilitat o Carta d'Aalborg (1994), Carta de les nacionalitats i de les regions europees pel medi ambient o Carta de València (1995), Pla d'Acció de Lisboa (1996), Resolució de Göteborg (1997), Resolució de Wexford (1999), Declaració de Sevilla (1999), Declaració de Hannover (2000), Declaració de Johannesburg (2002).

que afecta a tots els estats membres, cal destacar el treball de l'Agència Europea de Medi Ambient.

En definitiva, aquesta conjuntura legislativa no es pot deixar escapar perquè la possibilitat d'aplicar criteris sostenibles en la planificació d'infraestructures de transport és ara real (i obligatòria), dins d'un marc territorial ampliat en un context continental més globalitzat i d'acord amb l'horitzó de 2010 que marca el Llibre Blanc Europeu sobre el transport (2001).

Anàlisi integrat de la matriu DAFO

Una vegada identificades les variables d'anàlisi geogràfic de la realitat de la N-340 a la província de Castelló, seria necessari relacionar-les mitjançant una matriu gràfica que donaria peu a l'establiment d'una sèrie de pautes d'actuació mínimes que podrien garantir un futur més optimista.

No obstant això, no és la intenció d'aquest treball oferir una interpretació definitiva perquè, al cap i a la fi, esdevindria parcial i els resultats adduirien certa subjectivitat implícita. En tot cas, per aconseguir una major imparcialitat caldria implicar en aquest procés de planificació a diferents sectors socials de la província amb l'opinió dels quals es podria fer una DAFO més ajustada, encara que aquesta iniciativa d'obrir un debat correspondria a les administracions, en un gest de clara voluntat resolutiva.

Tot i això, en el quadre adjunt s'estableixen gràficament les possibles relacions existents entre les diferents variables analitzades en la DAFO. La lectura és complexa encara que podem esbossar la seua interpretació d'acord a dues premisses bàsiques:

- les Debilitats són superables si aprofitem les Oportunitats. Contràriament, esdevindran en un futur Amenaces;
- les Fortaleses es poden reforçar mitjançant el desenvolupament de les Oportunitats, tot i que, si no es reforcen corren perill de tornar-se Amenaces.

	A1	A2	A3	A4	O1	O2	O3
D1	X			X	X	X	
D2		X	X	X	X	X	
D3	X			X	X	X	
D4	X	X	X	X			X
F1		X		X	X	X	X
F2	X				X	X	
F3	X			X	X	X	X
F4				X	X	X	

IMPACTES TERRITORIALS D'UN POSSIBLE DESDOBLAMENT

Si analitzem ràpidament les tesis plantejades al punt anterior, arribarem a la conclusió que el desdoblament no és l'única solució ni la més factible per a la N-340 al seu pas per Castelló.

En realitat, el cost i l'impacte territorial d'un desdoblament d'aquestes característiques seria irreparable i, vertaderament, de resultats imprevistos i dubtosos beneficis. Per això, és important identificar els efectes que podríem resumir en els apartats següents:

Saturació de l'espai a les comarques costaneres

A ningú no s'escapa que la costa castellonenca (i per extensió, la costa valenciana) comença a estar col·lapsada degut, en gran manera, a la ferotge expansió urbanística i industrial dels últims anys. És tanta la pressió que, fins i tot, els enginyers de les noves obres públiques d'infraestructures han d'inventar solucions vertaderament imaginatives per construir sense afectar interessos privats.⁵⁴

Per al nostre treball, probablement, valorar el grau de saturació del territori resulta una tasca massa ambiciosa que supera l'abast d'aquest article. No obstant això, sí que podem analitzar la densitat de la xarxa, una senzilla operació que consisteix en relacionar els quilòmetres lineals de carretera i la superfície del territori al qual serveixen.

En el nostre cas, els resultats obtinguts són conforme esperàvem perquè confirmen que hi ha una major implantació de carreteres a les comarques costaneres que en altres zones. Fins i tot, la Plana (Alta i Baixa) presenta una densitat per sobre de la mitjana provincial, autonòmica i estatal fet que corrobora, si més no, una major pressió sobre el territori en la zona d'influència de la N-340.

DENSITAT DE LA XARXA			
	Superfície (km ²)	Carreteres (km)	km/km ²
Plana Alta + Plana Baixa	1.563	861	0,551
Baix Maestrat	1.221	590	0,483
Alacant (província)	5.817	2.655	0,456
País Valencià	23.255	8.485	0,365
Castelló (província)	6.632	2.239	0,338
València (província)	10.806	3.591	0,332
Estat espanyol	505.988	164.584	0,325

Figura 5. Font: Institut Valencià d'Estadística, Ministeri de Foment, Mapa Oficial de Carreteres 2005. SANCHÍS DEUSA, 1988. Elaboració pròpia.

54. Un exemple, tot i que no fa referència a la N-340, el trobem en la indefinició del traçat de l'AVE al seu pas per Moncofa i Nules que pot paralitzar l'execució d'ambiciosos planejaments urbanístics. *Heraldo de Castellón*, 7 d'octubre de 2004.

En aquest context, plantejar un desdoblament de la N-340 representa un risc evident d'incrementar la càrrega, a més d'haver de salvar nombrosos entrebancs, naturals i, sobretot, humans. En concret, a banda dels citats en el punt 3A4, els més significatius podrien ser els propis municipis de la Llosa, Xilxes, les Alqueries, Benicàssim, la Ribera de Cabanes i Torreblanca, fet que crida l'atenció poderosament i ens alerta sobre algunes de les repercussions reals de l'obra.

L'efecte túnel o efecte pont

Altrament, un dels objectius de desdoblar la N-340 seria potenciar la connexió ràpida per carretera entre el País Valencià i Catalunya, per completar l'eix mediterrani i unir definitivament Castelló amb Tarragona mitjançant una via de gran capacitat gratuïta.

Aquest fet, en realitat, podria provocar una millora dels desplaçaments de llarga distància però ocasionaria al mateix temps una consolidació progressiva de l'àrea metropolitana de Castelló en detriment d'altres zones intermèdies que podrien acabar molt perjudicades.⁵⁵

Efectivament, l'anomenat efecte túnel es veuria agreujat en un curt termini de temps de manera espectacular a Castelló perquè per a un mateix trajecte arribaríem a tindre tres vies quasi coincidents, amb quatre carrils cadascuna d'elles, és a dir, una vertadera atrocitat des del punt de vista territorial com veurem en el següent apartat.

Amb això, la idea de transformar la N-340 en una via de referència autonòmica, amb desdoblements puntuals, com pretén la Generalitat i el Ministeri de Foment, no seria massa descabellada. Ara bé, si com a contrapartida s'imposa l'opció de perllongar l'A-7 per l'interior fins Catalunya, per a assolir les funcions actuals de la N-340, sí que pot esdevenir una mica aventurada perquè s'afavoriria el rerepaís (hinterland) de la Plana en perjudici d'alguns centres turístics i industrials (Benicàssim, Orpesa, Torreblanca, Alcossebre, Peníscola, Benicarló i Vinaròs) als quals només es podria accedir en via ràpida per l'AP-7.

En realitat, desviar el trànsit pot esdevenir, fins i tot, contraproduent. Pensem, per exemple, que els vehicles han de desviar-se uns 30 km per a circular pel corredor Borriol – Sant Mateu, on trobaran presumiblement unes condicions meteorològiques diferenciades del litoral, sobretot pel que fa a la visibilitat.⁵⁶

55. MORALES GIL, 2001: 103.

56. Respecte a la presència de boira a la zona, no podem considerar casual aquesta apreciació perquè algunes de les al·legacions presentades per diferents col·lectius a la Declaració d'Impacte Ambiental del nou aeroport de Castelló (que s'ubicarà prop de la nova variant de l'A-7), aprovada segons la Resolució de 22 de febrer de 2001, de la Secretaria General de Medi Ambient de l'Estat espanyol, fan menció, precisament, a la incidència d'unes condicions atmosfèriques especials que afecten, sobretot, a la visibilitat. Fins i tot, algunes d'aquestes "protestes" consideren que la zona presenta un *microclima*. No obstant això, no podem corroborar numèricament aquestes suposicions perquè el Centre Territorial de Meteorologia de València no té cap estació instal·lada a la zona.

Per tant, les raons per canviar la fisonomia actual de les carreteres valencianes i per rectificar les rutes habituals de transport, no semblen massa clares. És més, la possibilitat de perpetuar l'efecte túnel i perjudicar alguns municipis, quan ja existeix una via de gran capacitat operativa pràcticament paral·lela a la que es pretén modificar, és una frivolitat territorial que s'hauria d'evitar si no volem llegar a les properes generacions un espai col·lapsat amb dificultats per a desenvolupar-se amb normalitat.

Impactes paisatgístics i altres conseqüències territorials

Tot i que, amb el temps, les vies de comunicació tendeixen a integrar-se en el paisatge i les persones arriben a assimilar la seua existència, la modificació, l'ampliació d'una carretera o la construcció d'una de nova, implica un canvi irreversible del medi. Aquesta realitat pot resultar estèticament discutible però el fet irrefutable és que s'ha alterat el territori. Per tant, les conseqüències s'han d'haver previst, fins i tot, abans d'iniciar els tràmits burocràtics per executar les obres.

Amb tot, en el cas d'una via de gran capacitat les conseqüències són encara majors perquè es genera una barrera no natural en el territori que mai s'arriba a digerir totalment (fragmentació de l'hàbitat natural, impediment per al desplaçament habitual d'animals en llibertat, modificació dels itineraris habituals de la ramaderia, partició de parcel·les de cultiu, alteració de carreteres locals, etc.).⁵⁷

En el nostre cas, a la província de Castelló, el nombre de barreres sobtades podria triplicar-se en alguns trams en un curt període de temps i això podria provocar algunes complicacions territorials imprevistes. En concret, a l'autopista de peatge AP-7, s'afegirien les autovies gratuïtes, A-7 i N-340. Per tant, podem augurar que un desdoblament de la calçada de la N-340, podria desequilibrar el ja feble paisatge litoral castellonenc; si més no, aquest fet acceleraria la seua transformació integral.

Cal apuntar que aquesta alteració va començar a mitjans del segle XX, amb l'expansió industrial; continua en l'actualitat, fruit del creixement urbànic i l'ampliació d'infraestructures; i culminarà, presumiblement, a mitjà termini, amb la irrupció d'un element de canvi al·lòcton: els camps de golf que desplaçaran els cultius tradicionals a un àmbit residual.

A més de l'efecte barrera, altres impactes espacials negatius podrien ser: la transformació accelerada d'usos del sol que comporta, inevitablement, l'expropiació de terres productives; l'abandonament forçat de camps de cultiu (alguns inutilitzats) i la degradació de camins rurals.

57. Cal recordar que el precedent més clar a Castelló és l'actual AP-7, que, tot i estar assimilada pel territori 30 anys després de la seua construcció, continua provocant un impacte visual certament apreciable.

Reflexions sobre la urgència i els beneficis del desdoblament

Arribats a aquest punt, cal reflexionar sobre els resultats pràctics d'un desdoblament íntegre per concloure que no podem preveure'ls científicament, perquè la mobilitat no és una ciència exacta pel fet que hi té molt a veure el comportament de les persones i en aquest cas les tendències no són lineals. És més, no podem assegurar la màxima "a més carreteres de major capacitat, major fluïdesa de tràfic, menys congestió de vehicles i menys risc d'accident" perquè les carreteres són ara millors que als anys seixanta però la sinistralitat no ha parat d'incrementar-se.⁵⁸

És per això, que les solucions satisfactòries haurien de plantejar-se amb molta prudència. En principi, cal tenir present l'espectacular transformació de la mobilitat experimentada a Castelló –tot i que també a la resta de l'Estat espanyol i, per extensió, als altres països desenvolupats econòmicament– durant la segona meitat del segle XX, sobretot des de finals de la dècada dels setanta i principis dels vuitanta.

En concret, aquest canvi s'ha reflectit en els hàbits de desplaçament de les persones que, a imitació del model extens nord-americà, cada vegada més senten la necessitat de tindre un vehicle a motor propi per a poder anar d'un lloc a un altre, fruit, és veritat, del propi mimetisme i l'aculturació del món occidental que ha fet triomfar el model social dels EUA.⁵⁹

Precisament, aquesta urgència virtual de tenir un cotxe ha provocat que la venda d'automòbils es dispare durant els darrers anys. A la província de Castelló, per exemple, s'ha passat de matricular 3.981 vehicles el 1963,⁶⁰ a matricular-ne 25.857 el 2004,⁶¹ amb la qual cosa els carrers de les nostres ciutats es troben saturats i les carreteres col·lapsades.⁶²

La sensació és que a més carreteres menys congestió i el que ocorre és totalment el contrari: l'existència de carreteres afebleix la voluntat ciutadana de prescindir del cotxe perquè, contradictòriament, té la sensació que hi ha més facilitats. Tot i això, la facilitat es barreja amb la necessitat de desplaçar-se.⁶³

Per exemple, durant els últims anys han aflorat pertot grans centres comercials en l'extraradi de les ciutats, lluny del centre urbà. Aquestes grans

58. L'existència de més carreteres no soluciona de manera definitiva els embussos de trànsit que es produeixen cíclicament, sobre tot a l'època de vacances, i tampoc ha solucionat el tema dels accidents. CLARIMÓN LARREY, 2001: 159.

59. SANTAMARTA, J. (2003): «El automóvil devora la ciudad» dins *World Watch* 2003.

60. PONS CHUST, R. (2002): *La Panderola (1888-1963)*, València, Brosquil Edicions, 129.

61. DIRECCIÓ GENERAL DE TRÀFIC (2005), dades sobre matriculacions [en línia], darrera consulta 04/05/2005, http://www.dgt.es/estadisticas/estadisticas02_calendario.htm.

62. La província de Castelló, amb un total de 333.120 vehicles el 2003, es situava en el novè lloc de l'Estat espanyol de quantitat de vehicles per habitant, amb 649 vehicles per cada 1.000 habitants, segons la Direcció General de Tràfic.

63. OLMOS LLORÉNS, J. (1999): «La ingeniería civil española del siglo XX» dins *Revista OP*, 49, vol. II, Barcelona, Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports; CLARIMÓN LARREY, 2001: 159.

superfícies, amb un potencial econòmic evident han obligat a tancar molts comerços menuts perquè la competència és massa ferotge. Aleshores, quan l'individu ja no troba prop de casa el que busca s'ha de desplaçar i no pot barallar altres possibilitats de transport a banda del vehicle privat.

En aquest sentit, si analitzem l'evolució de l'IMD enregistrat a les principals carreteres de la Plana de Castelló que pertanyen a la xarxa autonòmica, totes ampliades i millorades durant els últims anys d'acord amb el II Pla de Carreteres de la Comunitat Valenciana, resulta prou significatiu que totes les sèries mostren un increment considerable de trànsit, tot i que no mostren una tendència expansiva uniforme perquè la gran quantitat d'obres obliga al trànsit a fluctuar periòdicament.⁶⁴

En resum, podríem assegurar que la idea d'un desdoblament íntegre resulta massa aventurada en l'actual conjuntura geogràfica. Primer, perquè els requeriments de cada tram no són els mateixos pel fet que no suporten la mateixa intensitat de trànsit; segon, perquè el col·lapse de la costa és un fet innegable; tercer, perquè s'han deixat desaproveitar ocasions fenomenals per abordar un desdoblament per trams i ara la despesa econòmica no seria tan alta; quart, perquè hi ha altres solucions menys traumàtiques com ara derivar el trànsit de la N-340 per l'A-7 (tot i que aquesta no és la nostra aposta); i, finalment, perquè, en qualsevol cas, el desdoblament és una realitat des de 1972 quan es va construir l'AP-7 pel fet que el seu traçat és quasi coincident amb l'actual N-340. Només caldria alliberar de peatge el tram de la província.

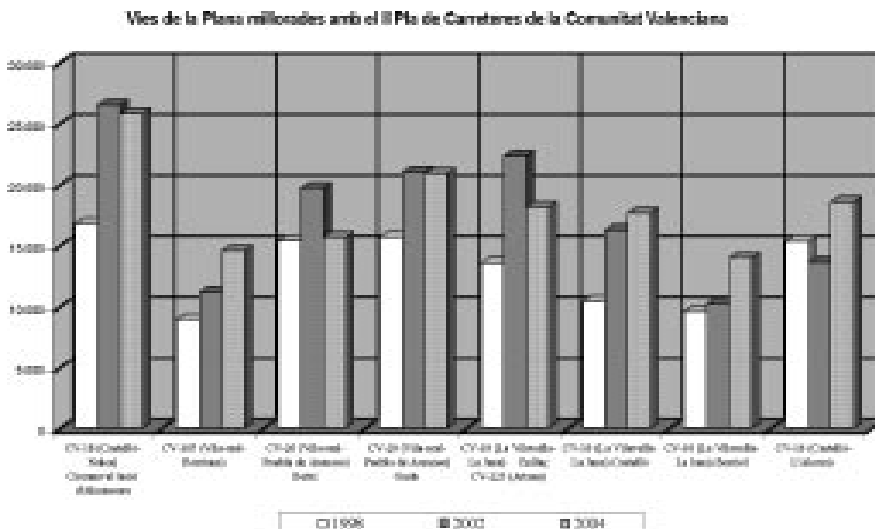

Figura 6. Intensitat Mitjana Diària. Evolució. Font: Conselleria d'Infraestructures i Transport. Elaboració pròpia.

64. Figura 6.

CONCLUSIONS

Trobar una solució inequívoca al problema de la N-340 a la província de Castelló no és fàcil perquè són massa variables participants. Per tant, haurem d'entrar en l'espectre subjectiu de la qüestió i intentar aportar respostes que, si bé algunes poden resultar utòpiques, no és pas menys cert que poden ser alternatives vertaderament sostenibles des del punt de vista territorial.

Fomentar les vies secundàries alternatives i els itineraris locals i comarcals condicionant-los convenientment per a beneficiar els desplaçaments curts⁶⁵

En aquest sentit, cal apuntar que, durant els últims anys, sobretot a la Plana s'han afavorit les inversions en infraestructures de gran capacitat (quatre carrils o doble calçada) amb la intenció de millorar i ampliar la mobilitat de les persones.⁶⁶ En contrapartida, nombroses carreteres comarcals i camins locals s'han obstaculitzat temporalment o s'han tallat definitivament al trànsit de vehicles.

El fet és que aquests desplaçaments submergits de caire local han aflorat a les vies prioritàries, amb el consegüent increment quantitatiu del nombre de vehicles, en detriment de la fluïdesa desitjable. Dins d'aquest cercle viciós de mobilitat insostenible, indirectament, s'ha augmentat la urgència per construir altres carreteres que pal·liï aquestes aparents carències d'infraestructures i que aparentment faciliten l'absorció de més trànsit.

De qualsevol manera, s'hauria d'engegar un projecte de futur que definira una autèntica xarxa de vies secundàries interdependents, capaç de garantir la mobilitat intraprovincial i, alhora, l'habilitació, millora i ampliació de camins i carreteres locals i comarcals ara en desús o amb limitacions.

Alliberar l'AP-7 del peatge i ampliar-la a tres carrils (o quatre, segons trams)

Com abans hem avançat, aquesta idea, unida indefectiblement a l'anterior, podria solucionar parcialment la situació perquè el trànsit de llarg recorregut tindria una opció gratuïta, ràpida i efectiva de travessar la província, i la N-340 podria assolir el rol de carretera autonòmica vertaderament eficient.

Clar que aquesta seria una aposta més sostenible des del punt de vista territorial que l'opció de continuar l'autovia A-7 per l'interior o des-

65. MORALES GIL, 2001: 103.

66. Segons l'Anuari Estadístic del Consell Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana, la província de Castelló ha passat de tindre només 13 km de carreteres de doble calçada el 1998 a 63 km el 2002, la qual cosa suposa un increment del 480%. A més, de no oferir cap quilòmetre operatiu d'autovia lliure el 1998, s'ha passat a més de 30 km el 2004.

doblar la N-340 perquè contribuiria a mantenir cert equilibri en el corredor Borriol'- Sant Mateu i no incrementaria la pressió sobre el territori a les comarques costaneres.

Amb açò, podem pensar que aquesta proposta entra en contradicció amb els raonaments exposats més amunt perquè estem preveient un canvi del comportament dels conductors (que preferiran utilitzar l'AP-7) i això és, probablement, aventurar-se massa. No obstant això, cal referir-nos precisament, a la coincidència de recorreguts per adonar-nos que els hàbits de desplaçament no es veurien pràcticament modificats en utilitzar l'AP-7, lliure de peatge, en lloc de la N-340.

Aplicar polítiques favorables a la utilització del transport públic

Evidentment, aquesta actuació requereix un esforç sostingut en el temps perquè l'obtenció de resultats satisfactoris només s'aconseguirà a llarg termini. Fomentar⁶⁷ l'ús del transport públic alleugeriria el nombre de desplaçaments, en general, a totes les carreteres i, en particular, la N-340 es beneficiaria d'un IMD menor en diferents trams, sobretot en aquells més propers a la zona metropolitana de la Plana i al Baix Maestrat.

Cal recordar que, segons l'últim cens de població, només un 5,02% dels desplaçaments obligats (per motius de treball o estudi) enregistrats a la província de Castelló es feien amb transport públic. Amb tot, aquesta xifra es redueix al 3,84% per a la comarca del Baix Maestrat i al 3,72% a la Plana Baixa. Per contra, a la Plana Alta, comarca on s'ubica la capital, la major aglomeració urbana de la província, el percentatge se situa en el 6,78%.

Amb tot, cal reconèixer que aquesta peculiaritat de trobar més alts percentatges d'utilització de transport públic en les zones amb nuclis urbans majors (per haver una major oferta), no es dona només a Castelló sinó que és una característica pròpia de l'Estat espanyol de manera inversa al que passa a la resta d'Europa, on a major dispersió de la població més dotació d'infraestructures públiques.⁶⁸ Per això, a l'Alacantí, la xifra se situa en el 15,35%; a València en el 28,67%; al Barcelonès se situa en el 36,25%; i a Madrid ciutat en el 42,47%.⁶⁹

67. Quan diem fomentar, és clar, ens referim a incentivar i/o premiar el seu ús però també apel·lem a la necessitat de modernitzar-lo i dignificar-lo i, juntament la urgència d'ampliar tant les infraestructures com els mitjans de locomoció públics.

68. PAZOS OTÓN, M. (2000): *Mobilidade e planificación urbana en Santiago de Compostela: cara a un sistema de transportes sustentable*, Universidade de Santiago de Compostela, 23.

69. INSTITUT VALENCIÀ D'ESTADÍSTICA, INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA I INSTITUTO DE ESTADÍSTICA DE LA COMUNIDAD DE MADRID. Elaboració pròpia.

Replantejar les polítiques de transport i d'infraestructures a la província, amb una moratòria temporal d'actuacions no urgents fins que estiguen planificades unes línies bàsiques a mitjà i llarg termini

Aquesta, potser, és la més utòpica de les propostes i possiblement respon més a un desig personal que a una realitat contrastable. En realitat, proposem encetar un vertader procés de participació ciutadana per assentar les bases d'una planificació d'infraestructures i on queden reflectides la major part de les sensibilitats socials, per a fer possible la conjunció de les opinions cíviques menys expertes i les consideracions científiques més tècniques i més rebuscades.

A més, la resolució haurà de ser, en tot cas, multilateral per a donar cabuda als diferents sectors socials interessats, sempre amb unes pautes inicials i amb unes condicions preestablertes acceptades per tots.

En definitiva, la resposta no podrà ser de cap manera contundent, però, perquè hi ha altres solucions possibles, a curt, mitjà i llarg termini. Si bé durant molt de temps s'ha imposat una política d'obres públiques basada en grans infraestructures, actualment, i sota les premisses de la sostenibilitat, s'haurien de començar a emprar altres criteris perquè la saturació de cotxes i la del territori no són, precisament, símptomes d'un bon desenvolupament sostenible.

Evidentment, respecte a la planificació d'infraestructures, l'última paraula no la tenen els geògrafs sinó els poders públics. Per tant, els hi correspon buscar l'assessorament necessari no únicament amb la finalitat d'executar les obres o decidir la ubicació més idònia d'una carretera (amb la participació d'arquitectes, aparelladors i enginyers, entre altres) sinó amb la intenció de mantenir l'equilibri territorial, necessari per a l'estabilitat de les generacions futures (amb la participació de geògrafs, historiadors, antropòlegs, sociòlegs i psicòlegs, entre altres).

BIBLIOGRAFIA

ALEGRE NADAL, P. i altres (1996): *Enseñar geografía. De la teoría a la práctica*, Madrid, Síntesis.

ASSOCIACIÓ DE SOCIETATS ESPANYOLES CONCESSIONÀRIES D'AUTOPISTES, TÚNELS, PONTS I VIES DE PEATGE (2005): *La razón del peaje* [en línia], darrera consulta 13/06/2005, http://www.aseta.es/aseta_html/menu.html.

CÁMARA DE COMPTOS DE NAVARRA (2000): *Coste del rescate de las concesiones de la A-15 y la A-68 y la posibilidad de anular la ampliación de la concesión de la A-15, Informe de asesoramiento* [en línia], darrera consulta 05/06/2005, <http://www.cfnavarra.es/camara.comptos/cas>.

CAPEL, H. (1998): «Una geografía para el siglo XXI», *Scripta Nova, revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, 19, 15 d'abril.

CLARIMÓN LARREY, Manuel S. (2001): «Les aportacions metodològiques de l'arquitectura» dins OLIVES PUIG, J. (coord.) (2001): *Antropologia viària: fonaments per a una disciplina científica*, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya

COMISSIÓ DE LES COMUNITATS EUROPEES (2001) 370 final: *Llibre Blanc. La política europea de transports de cara a 2010: l'hora de la veritat*, Brussel·les, 9 de setembre de 2001

CONSELLERIA D'INFRAESTRUCTURES I TRANSPORT, Generalitat Valenciana: *Mapa de trànsit de la Comunitat Valenciana per a l'any 2001* [en línia], darrera consulta 15/05/2005, <http://www.cop.gva.es/framesval.htm>

DIRECCIÓ GENERAL DE TRÀFIC (2005): *Informe sobre puntos negros* [en línia], darrera consulta 30/05/2005, http://www.dgt.es/dgt_informa/investigaciones/documentos

EURORAP (2004) [en línia], darrera consulta 05/06/2005, <http://www.eurorap.org>

GÁMIR, A. i RAMOS, D. (2002): *Transporte aéreo y territorio*, Barcelona, Ariel.

GENERALITAT DE CATALUNYA: *Pla General de Política Forestal 2005-2014*, Departament de Medi Ambient i Habitatge

GIL OLCINA, A. i GÓMEZ MENDOZA, J. (2001): *Geografía de España*, Madrid, Ariel.

GUTIÉRREZ PUEBLA, J. (2003): «Infraestructuras, redes y dinámicas de transporte» dins LÓPEZ LARA, E. i altres (ed.) (2003): *Servicios y transportes en el desarrollo territorial de España*, Universitat de Sevilla.

MORALES GIL, A. (2001): «Sistema de comunicaciones y accesibilidad» dins ROMERO, J. i altres (2001): *La periferia emergente. La Comunidad Valenciana en la Europa de las regiones*, Barcelona, Ariel,

OLIVES PUIG, J. (coord.) (2001): *Antropologia viària: fonaments per a una disciplina científica*, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya

OLMOS LLORÉNS, J. (1999), Transporte en la ciudad: el siglo del automóvil, en Revista OP, núm. 49, Col·legi d'Enginyers de Camins, Canals i Ports, Barcelona

ORTEGA VALCÁRCEL, J. (2004): «La Geografía para el siglo XXI» dins ROMERO, J. (co-ord.) (2004): *Geografía humana. Procesos, riesgos e incertidumbres en un mundo globalizado*, Barcelona, Ariel.

ORTELLS I CHABRERA, V. (1992): «La utilització del sòl en la Plana de Castelló (1946-1985)», *Millars*, XV, Castelló, Universitat Jaume I, 12-26.

PAZOS OTÓN, M. (2000): *Mobilidad e planificación urbana en Santiago de Compostela: cara a un sistema de transportes sustentable*, Universidade de Santiago de Compostela

PONS CHUST, R. (2002): *La Panderola (1888-1963)*, València, Brosquil Edicions.

POTRYKOWSKI, M. I TAYLOR, Z. (1984): *Geografía del transporte*, Barcelona, Ariel.

QUEREDA SALA, Josep i ORTELLS CHABRERA, Vicent (1993): *La Plana de Castelló. Estudio Geográfico*, Diputació de Castelló, Castelló.

RACC AUTOMOBIL CLUB (2004): *Resultados del European Road Assessment Programme* [en línia], darrera consulta: 31/05/2005, <http://www.racc.es/index.racc/mod.actualidadHome>.

REAL AUTOMÒBIL CLUB D'ESPANYA (2003): *Tabla de resultados* [en línia], darrera consulta 01/06/2005 <http://www.seguridadvial.com>

ROMERO, J. i altres (2001): *La periferia emergente. La Comunidad Valenciana en la Europa de las regiones*, Ariel, Barcelona

ROSELLÓ VERGER, V. M. (1995): *Geografía del País Valencià*, ed. Alfons el Magnànim, València

SANCHÍS DEUSA, C. (1988): *El transporte en el País Valenciano*, Edicions Alfons el Magnànim, València.

SANTAMARTA, J. (2003): «El automóvil devora la ciudad» dins *World Watch 2003*.

SEGRELLES SERRANO, J.A. (2002): «Conceptualización y metodología de la Geografía Humana» dins SEGRELLES SERRANO, J.A. (2002): *Geografía Humana. Fundamentos, métodos y conceptos*, Universitat d'Alacant.

SEGUÍ PONS, Joana M. (2005): *Las infraestructuras de transporte y el territorio en España* [en línia], darrera consulta: 16/06/2005, http://www.ieg.csic.es/age/temas/infraest_trans.htm

TARROJA, A. i altres (2004): *Aportación Española al XXX Congreso (U.G.I. Glasgow 2004)*, Comité Español de la Unió Geogràfica Internacional.

TORRES, V. (2002): «La mobilitat i els seus impactes ambientals. Cap a un transport sostenible» [document de treball no publicat], OTM Consultors.

ALGUNES OBRES A LA RECERCA D'AUTOR

Joan Damià Bautista i Garcia

Universitat de València

“LA DONA ADÚLTERA” DEL MUSEU CARMELITÀ DEL DESERT

Taller de Pedro Orrente. *La dona adúltera*. Museu dels carmelites del Desert de les Palmes. Benicàssim.

Després de certes vicissituds vam poder accedir al museu del convent carmelità del Desert de les Palmes. Abans de continuar, se'ns permetrà deixar constància d'alguns absurds que acompanyen la curta vida d'aquesta instal·lació, que no havíem trobat mai en la nostra llarga trajectòria com a visitants de museus. La primera és l'horari i el règim de visites. U no pot accedir a ell sinó és acompanyat d'onze persones més. L'excepció són els diumenges, després de missa. Però la felicitat no és completa perquè has d'anar acompanyat obligatòriament d'un frare/guia (cada dia li toca a un), qui ja t'adverteix des del començament que ell no sap res del que va a explicar-te. I, efectivament, no t'ha mentit. Per compensar aquesta ignorància confessada no existeix cap guia impresa feta per persona entenimentada, ni molt menys un catàleg. A l'entrar et diuen que es pot deixar una almoïna, marcada prèviament en tres euros, manera vergonyant de fer pagar entrada,

tot i que el recinte s'ha materialitzat gràcies a les ajudes públiques. Una vegada dins, et trobes amb un tropell d'obres posades unes damunt les altres, sense cap rètol, ordre cronològic ni atribució. Poques estan restaurades i algunes senzillament no poden estar exposades, siga pel seu mal estat de conservació, siga per la seua ínfima qualitat. Les al·lucinades atribucions a Ribera, a Mengs, etc., que havíem escoltat de vegades, cauen pel seu propi pes en acostar-nos a la realitat. El meravellós plafó alcorí de l'Oració del Carmelita està darrere del taulell de l'entrada. La visita és la cara oposada a l'eternitat i acaba quan el frare considera que s'ha d'incorporar a la seua vida comunitària, que és ben aviat, sense deixar que et recrees. Amb tot el museu conserva algunes bones peces i unes poques excel·lents, que el farien mereixedor (quan se solucione aquest estat de coses) d'una visita pormenoritzada. Entre elles està la que ací aportem.

Es tracta d'una nova versió, creiem que inèdita, del tema de "La dona adúltera", repetit al taller de Pedro Orrente. La tela va eixir, sense dubte, d'allí i les seues gens menyspreables qualitats fan pensar en una participació del mestre en la seua elaboració.

És una llàstima que, com en altres ocasions, estiga col·locada a una altura excessiva, que impedeix la seua adequada contemplació, així com també el prendre les mides.

EL CALZE I SETRILLERES DEL MUSEU DE SANT PASQUAL

Anònim mexicà del segle XVIII. Calze de la Capella de Sant Pasqual. La Vila-reial.

Aquestes magnífiques obres d'orfebreria, exhibides al museu vila-reialenc de l'església del sant, han tingut poca fortuna crítica. Tant en el catàleg del museu,¹ com en l'elaborat ran de la mostra dedicada a aquest sant per l'entitat Bancaixa² van ser situades a finals del segle XVII, afirmant-se que es creia "*con fundamento*" i segons la tradició oral, que eren les utilitzades en la cerimònia de canonització de l'aleshores beat el 1690. Nosaltres, nascuts i criats a la Vila-reial, mai no hem escoltat de ningú aquesta tradició, ni figura en cap dels historiadors locals. Mossén Benito Traver, per exemple, que hi dedica un comentari específic, res no en diu. Per tant, no tenim cap dubte que

1. FRANCÉS CAMÚS, J.M., *Convento de San Pascual. Patrimonio Artístico. Sala de "El pouet del Sant"*, Diputació de Castelló, Castelló, 1992, pp. 96-99.
2. PERIS DOMÍNGUEZ, J. (coordinador), catàleg de l'exposició *San Pascual y su tiempo*, Fundació Bancaixa, Castelló, 1993. La fitxa corresponent a aquestes peces la signa Francés Camús, J.M.,

es tracta d'un invent recent d'alguna ment excessivament imaginativa.

El joc de calze i setrills en realitat és obra ben característica de la plateria mexicana de ben avançat el segle XVIII. Més encara, gosariem afirmar, pel que nosaltres coneixem, que es tracta del millor conjunt de procedència americana conservat avui al País Valencià.

LA MARE DE DÉU DE BETLEM DEL CAMBRIL DE SANT PASQUAL

Antonio Pereda?. *Mare de Déu de Betlem* (destruïda), cambril de sant Pasqual. La Vila-reial.

Obra malauradament perduda, ocupava fins al juliol del 1936 el cim del retaule del cambril de la Capella de Sant Pasqual a Vila-real.

Tot i els inconvenients que suposa haver de formular les nostres opinions a través de fotografies en blanc i negre i no massa explícites, ens sembla que les seues característiques formals l'acostem a la producció d'Antonio Pereda. El rostre de la protagonista és idèntic al de l'àngel en la *Vanitas* del Museu de Viena i el del xiquet és ben característic del seu quefer.

Presenta evidents concomitàncies amb l'obra del mateix tema de Ribera del 1648, del Museum of Art de Filadelfia, comentant la qual Spinosa observa els seus antecedents en la Mare de Déu de la Cadira de Rafael i la del Popolo.³

La seua presència al santuari no és estranya i cal posar-la en relació, tant amb el patronat reial, com amb la particular devoció que professava al sant llec la família dels Enríquez, en especial Juan Gaspar Enríquez de Cabrera, almirall de Castella i bon client del pintor. Sabem del cert que hi van enviar diversos obsequis,⁴ entre els quals podia estar la pintura.

3. SPINOSA, N., *La obra pictórica completa de Ribera*, Clásicos del Arte, Noguer- Rizzoli Editores, Barcelona, 1979, p. 121.

4. TALENS, J.B., *Vida de San Pasqual Baylón*, València, 1761.

ALGUNES PINTURES MÉS DE VICENT GOSÇALVO

Pere Ebri?. *Retaule de la Capella de sant Pasqual* (destruït). La Vilareial.

Si alguna virtut va tindre l'exposició del patrimoni de les Caputxines, realitzada al Museu de Belles Arts de Castelló -per damunt dels paupèrrims textos de les fitxes del seu catàleg- va ser la de donar a conèixer algunes peces ignorades. Entre elles dues obres d'aquest pintor, que venen a afegir-se al seu ja ampli repertori. La primera era un sant Roc, en molt mal estat de conservació, del qual només el cap és digne d'esment.

La segona, per contra, ens va semblar obra que mereix ser considerada. Replegada com a anònim del segle XVII en el catàleg, és, però, obra típica –i molt bella– de Gosçalvo. És un crucificat, amb una carn modelada com si fóra cera i tots els matissos del clarobscur. El rostre està més aconseguit que el del creuclavat de la Vall d'Alba i el crani dels peus de la creu –autèntica miniatura– resumeix les qualitats del tenebrisme.

Ella ens fa replantejar-nos la data de la mort del pintor. Si va ser feta per al cenobi, fundat a principis de la dècada dels noranta, és evident que el pintor encara viuria. Més encara una de les cases que es compren per al nou convent, la de la Saboneria, era propietat d'un tal Vicent Gosçalvo,⁵ que podria ser ell mateix o algun dels seus fills.

A propòsit, parlant d'aquest pintor, hem de rectificar la iconografia que proposàvem per al bust del sant conservat al Museu de Belles Arts, qualificat allí com a sant Francesc de Borja. Nosaltres pensàvem si no seria el sant Felip Neri retallat, de la capella de la Comunió de la parroquial castellonenca.⁶ En realitat es tracta de sant Gaetà, frare de l'orde de sant Agustí, de l'església de la qual a Castelló deu procedir sense dubte. De fet J.B. Porcar al tornar-lo a efigiar per a la seua capella en aquest temple ja avançat el segle XX, l'utilitza com a model, bé perquè l'hagués conegut sencer, bé perquè no tindria altres exemples a l'abast.

5. Arxiu Municipal de Castelló. *Judiciari de Jurats*, 1689-1692, sessió del 5/9/1690. Citat per Olucha Montins, F., en catàleg de l'exposició *Imatges de la Mística*, Generalitat Valenciana, pp. 27 i 28.

6. BAUTISTA I GARCIA, J.D., "Més sobre el pintor Vicent Gosçalvo", *Millars*, núm. XXVI, Castelló, 2003, p. 93.

Segons hem pogut comprovar recentment l'esquema compositiu del seu Sant Roc, que vam proder veure en col·lecció privada castellonenca l'any 1985 i actualment en localització desconeguda, repeteix el del llenç amb la mateixa advocació de l'església de San Giacomo Maggiore de Bolònia, obra de Ludovico Carracci, tot i que és possible que ambdós deriven d'un gravat.

I ara que parlem de referències, dir que el Crist de la Vall d'Alba, obra que ja vam enaltir en anterior article en aquesta mateixa publicació, deriva d'un dibuix de Miquel Àngel del Crist entre la Mare de Déu i sant Joan, conservat al British Museum. La influència del geni renaixentista no és estranya en la seua producció i així el sant Joan d'Atzeneta no és més que una reinterpretació del David florentí, amb tocs del dibuix d'un jove, conservat avui al Louvre.

Per la seua part l'àngel del Sant Roc del Museu de València està agarrat del gravat de Carraglio sobre l'Anunciació de Tiziano, mentre alguns altres que apareixen en la Mare de Déu de la Font i en les Ànimes de Castelló deriven de la perduda Anunciació de F. Zuccaro de l'església de l'Annunziata que la companyia de Jesús tenia a Roma, gravada per Cornelis Cort.

Tot i que només l'hem vist de lluny i ens reservem una opinió definitiva, ens ha semblat obra seua el petit quadre que encimbellava el retaule del Molí de la Noguera de Vinaròs, efigiant a sant Antoni de Pàdua, obra deliciosa, influïda pels Carducci. No és d'estranyar aquesta influència que ja es feia patent en el sant Eliseu de les petxines de l'església del Carme de la Vila-reial, que reproduïx quasi literalment al sant Fèlix de Valois de l'escena del seu acomiadament amb sant Joan de Mata, del cicle de pintures fetes per Vincenzo per als trinitaris descalços de Madrid el 1632, només variant el braç dret i la part inferior del cos. Caldria pensar, doncs, si Gosçalso encara estaria aquest any a Castella, cosa que faria difícil la seua intervenció en el Calvari de Cinctorres, datat el 1630. De tota manera ara que hem pogut observar de prop aquesta obra cinctorrana, una vegada restaurada, caldria posar entre interrogants la nostra primera atribució al pinzell del mestre.⁷

Del que no tenim ja cap dubte és de la seua autoria en la Sagrada Família de Morella, que hem pogut tornar a analitzar amb calma, ran de la seua exhibició restaurada en la mostra "La Luz de las Imágenes", organitzada per la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana.⁸ Tot en ell ens mena decididament al nostre pintor, per damunt de qüestions que ara veiem supèrflues. Inclús el rostre de sant Josep, un tant baixà, que nosaltres jutjàvem estrany en la seua producció, hem vist que torna a utilitzar-lo en el de Jesús

7. La vam aventurar en BAUTISTA I GARCIA, J.D., op. cit., p. 89.

8. Caldria plantejar-se l'ètica d'aquestes exposicions arximilionàries i publicitàries, quan el nostre patrimoni arquitectònic està caient a terra.

en les escenes de la Multiplicació dels pans i del Sant Sopar d'Alcalà de Xivert, les quals han experimentat una beneficiosa restauració i també en el sant Isidre de la Concatedral de Sta. Maria de Castelló.

Per cert que la primera d'aquestes escenes recorda la de Cornelis de Vos en col·lecció particular madrilenya, amb Jesús segut i un xiquet oferint en un plat pa i peixos, adaptat a format horitzontal.

I continuant amb les inspiracions, de l'escola bolonyesa –tot i que amb un tractament més dur– depén el grup d'angelets que encimbellà l'escena de santa Anna, la Mare de Déu i el Xiquet de Borriana. En vam veure un de semblant en el gran (i excel·lent) quadro de sant Antoni de Pàdua de la capella de la Puríssima de l'antic convent franciscà de Parma, del cercle del Guercino.

EL RETAULE DEL MOLÍ DE LA NOGUERA DE VINARÒS

I ja que hem parlat d'aquest conjunt, en el cas del retaule és més remarcable la seua pervivència, després de la destrucció programada i sistemàtica mampresa per la FAI/CNT de la ciutat de Castelló ran del colp d'estat del 1936, amb excursions als pobles, que van deixar com a resultat la desaparició gairebé total d'aquests grans mobles, en una cerimònia de venjança contra l'indefens més antiga que el picor. Van comptar amb la complicitat inestimable –tot s'ha de dir– del govern de la república, que mai va fer res per capturar-los.

És obra relacionable amb el quefer de Pere Ebri, perfectament conegut a través del destruït retaule de l'església del convent dels dominics del Forcall, documentat per Eixarch el 1677, del qual es conserva fotografia.⁹ Atenent a l'estil caldria datar-lo entre el 1670 i el 1690 i, si realment fóra obra d'Ebri, hauria d'estar fet entre el 1670 i el 1684, any de la seua defunció.¹⁰ Hi estan encara omnipresents la “fulla canesca” i els motius derivats del barroc madrileny de mitjan de segle, que tan bé coneixia Ebri, com pode deduir de les capitulacions del retaule de l'ermita de la Mare de Déu del Lledó de Castelló.¹¹

De tota manera és possible que el Joseph Esbrí que l'any 1722 treballa a Sant Mateu¹² siga un continuador de la nissaga dels Ebri, amb el cognom mal escrit. No coneixem cap producció d'aquest escultor que ens permeta saber quin estil va practicar, si bé seria estrany que no hagués sucumbit a la influència de Capús i dels decoradors i escultors de la cort, que va senyorejar

9. EIXARCH FRASNO, J., *Forcall. Trabajos históricos*, aj. del Forcall, 1994, pp. 307-308.

10. *Ibidem*.

11. SÁNCHEZ GOZALBO, A., “La iglesia de Nuestra Señora del Lledó y el escultor Pedro Ebri”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, tom XXV, p. 94.

12. OLUCHA MONTINS, F., “Unes notes sobre els escultors Ochando”, *Butlletí del CEM*, 1994, p. 84.

el nord del País Valencià a partir del 1690, com van fer els seus col·legues Joseph Sebastià i Luis Ochando.¹³

UNA DOLOROSA DEL MUSEU DE SANT PASQUAL

Joseph Orient. *Retrat del venerable Bertrán*. Parroquial d'Atzeneta.

Escultura bellíssima que sobresurt d'entre les que conformen avui el minvat patrimoni de l'antic convent alcantarí. Incomprendiblement roman inèdita, sense que s'haja replegat en el catàleg del museu, ni haja estat present en cap exposició.

Es tracta d'un bust realitzat en cera, representant el cap i el coll de la Mare de Déu dolorosa, amb el rostre aixecat cap al cel i els ulls mig clucs, ple d'expressivitat. És evident la influència de Miquel Àngel en el robust coll, en les carns i també en la forma de tractar la roba. Les semblances amb el cap de la Mare de Déu de l'Assumpció del retaule d'Astorga, obra de Gaspar Becerra, són evidents.

Deu ser la que el 1835 figurava en l'altar del sant Crist de l'església del convent.¹⁴ Durant la passada guerra degué ser salvada per algun particular, com altres peces posteriorment recuperades. És obra molt semblant a una altra conservada avui a l'església de *San José* de Madrid, tot i que prové de l'enderrocat convent d'*Agustinos Recoletos*. Ambdues han estat realitzades a Nàpols o Sicília en el tercer quart del segle XVII per un hàbil escultor.

Parlant de l'orige una altra vegada haurem de referir-nos als Enríquez que van exercir el càrrec de virreis de Nàpols i que tanta devoció tenien a sant Pasqual. Alhora la de Madrid, que tampoc ha merescut cap atenció específica, va poder ser encomanada pels marquesos de Mejorada, els quals van ocupar diversos llocs en l'administració virreinal napolitana i que tenien el patronat i el seu lloc d'enterrament al citat convent agustinà.¹⁵

13. Per a Luis Ochando segueix sent bàsica la sistematització d'Olucha Montins que acabem de citar en la nota anterior. Darrerament s'han fet algunes aportacions tant sobre aquest escultor com sobre Joseph Sebastià, en especial GIL SAURA, Y., *Arquitectura barroca en Castellón*, Diputació de Castelló, Castelló, 2004, pp.230, 303 i 384 i també BAUTISTA I GARCIA, J.D. "Documents per a la història de l'art en els protocols notariais de l'Arxiu Provincial de Castelló", *Estudis Castellonencs*, 2000/2004, Diputació de Castelló, Castelló, p. 504 i ibídem, *Notes sobre el patrimoni historicoartístic de Betxí*, Ajuntament de Betxí, Betxí, 2005.

14. "Altar del Sto. Cristo. Una urna con la cabeza de la Virgen"; FERRANDIS, M., "Villarreal y S. Pascual", *Ayer i Hoy*, núm. 37, Castelló, 1903, p. 312.

15. "El mecenazgo de los marqueses de Mejorada en la iglesia y capilla de su villa", *Archivo Español de Arte*, núm. 288, Madrid, 1999, pp. 470-474.

El seu tamany excepcional i la seua qualitat, la converteixen en el millor exponent de l'escultura barroca en cera al País Valencià.

LA CAPELLA I EL CAMBRIL DE SANT PASQUAL DE LA VILA-REIAL, ELS SEUS RETAULES I L'URNA

Vicent Gosçalvo?. *Crist en la creu*. Convent de Caputxines. Castelló.

Anònim napolità del segle XVII. *Dolorosa*. Museu de Sant Pasqual. La Vila-reial.

Totes obres cremades i enderrocades nèciament pels anarquistes el 36, les coneixem a través de fotografies. Formaven part del convent de franciscans alcantarins, que va adquirir fama i prestigi en morir en ell sant Pasqual. Precisament per allotjar el seu cos momificat es va edificar una primera capella acabada el 1640. La seua peculiar ubicació en perpendicular a la nau de l'església, amb entrada pròpia¹⁶ i el fet de constituir alhora la capella de la Comunió, amb una original urna per al cadàver que era també

16. Més il·lustratiu que les descripcions oferides pels cronistes i historiadors, esdevé el quadre de sant Pasqual conservat en col·lecció particular vila-reialenca i atribuït a Gosçalvo.

sagrari, influiran posteriorment en la disposició de la capella de Sant Isidre de Madrid¹⁷ i en el seu altar/tabernacle dissenyat per Herrera Barnuevo i pensat també per guardar-hi el sagrament, malgrat que el sant madrileny no presenta cap relació especial amb l'eucaristia i, per tant, es perd el complex i simbòlic missatge. Que la capella de sant Pasqual influïra en la configuració del temple dedicat al patró de Madrid no és estrany, donat que les visites al recinte pasqualí per part dels reis i d'alts personatges, laics i eclesiàstics de la cort eren contínues.

Joseph Dols "El Romà"? *Cúpula del Santuari de la Mare de Déu de la Salut*. Traiguera.

Només a títol d'hipòtesi apuntem la possibilitat que hi intervinguera l'arquitecte Joan Ibàñez, el de més prestigi del nostre entorn per aquesta època i que treballarà poc després en l'església del convent de les dominiques al mateix poble.

Aclarida aquesta qüestió prèvia, direm que a partir del 1676 es construeix una altra capella substituint l'anterior, acabada el 1680.¹⁸ Tormo va ser el primer que la va aproximar tímidament al quefer de Pérez Castiel en el seu discurs d'entrada al *Centro de Cultura Valenciana* el 1920. Vilaplana ha apuntat darrerament que l'anònim arquitecte hi esmerçà elements del vocabulari de Pérez Castiel, sense gosar fer cap atribució.¹⁹ L'arquitecte que la va dissenyar, en efecte, no pot ser altre que Pérez Castiel. El recinte pasqualí és senzillament una ampliació de la capella de la Comunió de l'església de Sant Valer de València ciutat -amb idèntic sistema espacial i ornamental- atribuïda des d'antic al mestre de Cascante. Tot i que el mateix

Vilaplana afirma que el cambril ja estava fet abans de les festes de la canonització del 1691, sense citar els orígens de tan interessant informació,²⁰ nosaltres preferim no menystenir la possibilitat que, almenys la seua decoració parietal, fóra posterior a aquesta data, entre el 1691 i el 1698. En tot cas no és opinable que el cambril, tal com l'hem arribat a conèixer

17. Vilaplana Zurita opina que és la de Madrid la que va influir en el temple de la Vila-reial en "Arquitectura barroca castellanense y de las comarcas limítrofes", *Estudios Castellonenses*, Diputació de Castelló, Castelló, 1996/97, p. 21.

18. TRAVER GARCÍA, B., *Historia de Villarreal*, Imprenta Botella, la Vila-reial, 1909, p. 341.

19. VILAPLANA, D., op. cit., p. 22.

20. Ibídem.

gràficament, no va formar part de la primera construcció, perquè el 1681, quan el virrei recorre totes les dependències manant que s'ubiquen escuts del rei ça i lla, per fer visible el patronat reial, res no diu de situar-ne un al cambril,²¹ cosa impensable si hagués estat ja construït. De fet les escales del costat del presbiteri, que després donaran accés a aquesta estança, segons el relat serveixen només per accedir al nínxol de l'urna, en un sistema que podríem qualificar com a germen del que serà el cambril posterior.

Una altra qüestió que ens corre pel cap és si aquest representatiu recinte no degué ser pagat per alguna d'aquelles famílies que es van quedar amb les ganes de finançar la capella (els ducs de Gandia, els de Sogorb o el bisbe de Gaeta) o pels mateixos Enríquez, evidentment amb la intenció de constituir-s'hi en patrons i conformar-hi el seu lloc d'enterrament. I en aquest sentit no podem oblidar que sota el cambril existia una cripta sepulcral i que els mateixos ducs de Sogorb contractaran el 1695 a Capus per fer el retaule de la Cova Santa. Si l'haguessin finançat els Enríquez la col·locació d'aquella obreta de Pereda que acabem de tractar cobraria un nou (i coherent) sentit.

En tot cas és innegable que la seua ornamentació s'adiu perfectament amb la de l'urna feta entre el mes de maig i el de setembre del 1691 per commemorar la canonització, esdevinguda el 1690 i també amb la del seu altar propi.

L'urna va ser una encomana de la Província de Franciscans Alcantarins, al pagament de la qual va contribuir la vila, segons llegim en les cartes contingudes en el llibre d'acords del Consell conservat a l'Arxiu Municipal de la Vila-reial, d'on també hem extret la seua datació.

De clara ascendència italiana, com podem comprovar comparant-la amb l'urna de sant Crescenç de Tortosa, per raons de prestigi es degué encomanar al millor artífex de València en aquestos moments. I el millor era sense dubte Lleonard Juli Capús. Feta aquesta proposta a priori i passant a la realitat tangible, veiem que, efectivament, el seu estil s'adiu perfectament amb el que coneixem del mestre, en especial pel que fa al rostre i al cos dels xiquets, que són el motiu ornamental més destacable. Cal compararlos en especial amb una altra talla en fusta policromada, el xiquet de la de la Mare de Déu del Sufragi de l'església del Carme a València.²² Són molt personals els rostres infantils emmarcats per una abundosa cabellera i amb un serrell replegat a un costat, que seran repetits posteriorment pel seu deixeble Joseph Sebastià, casualment també vila-reialenc.

21. Per les portes laterals del presbiteri es podia entrar al nínxol on estava l'arca, germen del que serà posteriorment el cambril. En donar-li les claus protocolàries li'n donen una de la porta al carrer "y la otra de las puertas colaterales del Presbyterio por donde se entra al nicho donde está colocada el arca del Santo" FERRANDIS, M., op. cit., núm. 35, pp. 180 i 181.

22. Catàleg de l'exposició *La luz de las imágenes*, València, 1999. Redacta la seua fitxa (núm. 202) Vilaplana Zurita.

El retaule del cambril, absolutament diàfan, sembla una continuació de l'urna i està pensat sense dubte per emmarcar-la, amb una parella d'angelets que al cim dels estípsits repeteixen els que hi ha als extrems de l'urna, amb un cànon una mica més gruixut, que ens fa pensar si no hi haurà intervingut el citat Sebastià, que els tornarà a esmerçar en la cúpula de la Capella del Crist de l'Hospital de la mateixa vila també més grasonets.

Els mateixos rostres peculiars apareixen esquitxant els murs i les petxines del cambril. Sobre les portes d'ingrés tornen a apareixer els angelets estilitzats de l'urna.

En resum per a nosaltres es més que probable la intervenció de l'escultor Lleonard Juli Capús en l'urna, el cambril i el seu retaule del santuari de sant Pasqual, potser ajudat pel seu deixeble Joseph Sebastià, qui tindria per aquestes dates poc més de vint anys i és possible que no hagués constituït encara taller propi.

És evident que l'oratori de la celála del sant al mateix convent, i el de la coveta de la Mare de Déu de Gràcia, també a la Vila-reial, amb els seus corresponents retaules, fets poc abans del 1698, representen una reutilització d'idèntics pressupostos estilístics. Nosaltres darrerament els hem atribuït al citat Joseph Sebastià,²³ brillant continuador del mestre Capús i que sense dubte per aquesta data ja treballaria tot sol, tenint en compte que havia entrat com a aprenent el 1680.²⁴ Amb tot no podem descartar, en la fase prèvia en què ens trobem, una participació directa de Capús inclús en aquestos dos petits recintes.

Tota una altra cosa era el retaule de la capella, instalalat abans del 1681. Els seus estilemes l'apropen inexcusablement a l'art de Pere Ebri. Només cal comparar-lo amb el retaule de l'ermita del Lledó per adonar-se de la seua companyonia íntima.

Lleonard Juli Capús?. *Retaule del cambril i urna de sant Pasqual* (destruïts).

23. BAUTISTA I GARCIA, J.D., "Notes...".

24. IGUAL UBEDA, A. i MOROTE CHAPA, F., "Escultores valencianos del del siglo XVIII", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (BSCC), tom XIV, Castelló, 1932, p. 12.

EL RETRAT DE JUAN BAUTISTA BERTRÁN D'ATZENETA

Obra que ha participat en diverses exposicions, ha tingut una nul·la fortuna quant a atribucions, figurant-hi sempre com a anònima.²⁵ Els especialistes que han elaborat les fitxes que li corresponien ni tan sols s'han molestat en aventurar semblances estilístiques.

És, però, producte evident del pinzell de Joseph Orient. La composició, com se sap, deriva d'un gravat, però són característiques d'ell les mans, amb dits llarguíssims i acabats en punta i també el tractament sumari de les teles, així com la manera de definir els trets del personatge, perfilant-los durament, que tornem a trobar en el llenç que efigia al venerable Domingo Sarrió de l'ajuntament de València, obra documentada d'Orient i en el rostre del soldat protagonista de la pintura mural de Torreblanca. Els trets facials són molt semblants als del sant Francesc de Borja de la valenciana Basílica dels Desamparats, obra atribuïda al pintor; mentre que el Crist que hi ha a sobre la taula, amb la seua profunda esquerra al tòrax, és idèntic al del venerable Simó de la mateixa basílica.

La Mare de Déu del quadro, amb la cara botinflada, troba parentius amb l'àngel de l'esquerra del llenç de la Porciúncula conservat ara al Museu de BB.AA. de Castelló i amb l'abanderat del mateix costat del mural de Torreblanca.

Vila-reial.

25. *San Pascual y su tiempo*, Fundació Bancaixa, Castelló, 1993, p 108 (fitxa de Francés Camús); *L'art en temps del Venerable Cura Bertran*, Museu de la Ceràmica de l'Alcora, l' Alcora, 2001, p. 25; tot i que la fitxa està sense signar el seu autor és Olucha Montins o bé Saborit Badenes; *Paisajes Sagrados*, Generalitat Valenciana, València, 2005.

ALTRES OBRES DE L'ARQUITECTE JOSEPH DOLS "EL ROMÀ"

Una recent visita al santuari de la Mare de Déu de la Salut, que no coneixíem personalment, ens ha permès descobrir una altra obra que podria correspondre al treball de l'arquitecte Joseph Dols.²⁶ Es tracta de la cúpula que hi ha sobre el presbiteri, obra esvelta i agosarada, que presenta a l'exterior un perfil molt semblant al que ofereix la de l'ermita de Sant Marc a Olocau, producció documentada de l'arquitecte terolenc, inclosa la peculiar decoració de llargues pilastres adossades a ambdós costats de les finestres. Segurament la seua intervenció en aquest recinte va més enllà, com ara en el disseny de la bella decoració rococó del cambril, però de moment res més podem concretar.

D'altra banda noves reflexions al voltant de la façana de l'església de Cabanes, ens han permès arribar a la conclusió que va poder ser ell l'anònim autor de les traces, tant de la façana com de la resta del temple. Analitzant la qüestió i defugint l'enlluernadora seducció d'aquella cornisa mixtilínia, trobem que en essència tenim ací un esquema que mescla la façana del Mas de las Matas, i la portalada d'Ares, amb un toc de l'ermita de santa Bàrbara de Vilafranca –que aprofitem ara per atribuir també a Dols- en l'alternança de color de les dovelles. De la primera agarra el seu mur articulat per pilastres d'ordre gegant, coronades per pitxers en l'ampit, que es trenca al centre per allotjar la portalada. De la segona agarra precisament la portalada, sobretot pel que fa als dos cossos superiors i potser les semblances serien encara més intenses si s'hagués acabat, car la prolongació dels pedestals permet sospitar que no ha estat completat el projecte original, accentuant-se així la verticalitat de la composició resultant. En ambdues construccions tenim documentada la participació del nostre arquitecte,²⁷ a qui per cert ja vam atribuir el disseny de l'església de les Coves de Vinromà, població molt a prop de Cabanes²⁸ Cada vegada estem més segurs que la de les Coves només pot ser de Dols. La portada, que deriva de la de *San Juan de los Panetes* de Saragossa, és ben característica del seu estil, a excepció del nínxol que la surmonta, obra probable d'Andrés Moreno,²⁹ amb el seu frontó

26. Només estem començant a albirar la importància real que va tindre aquest arquitecte en el panorama constructiu del nord del país. Els estudis més complets sobre ell en Gil Saura, Y. *Arquitectura barroca en Castellón*, Diputació de Castelló, Castelló, 2004, pp. 212-217 i Bautista i Garcia, J.D., *Esglésies- saló del segle XVIII a les comarques valencianes*, Fundació Dávalos-Flétcher, Castelló 2002, p. 55-62.

27. La bibliografia referida a aquests dos edificis en BAUTISTA I GARCIA, J.D., *Esglésies-saló...*, pp. 56 i 59.

28. L'inacabat campanar, amb aquells fronts severs on s'encasten unes pilastres d'indubtable tarannà acadèmic, deu ser fruit de la participació posterior de l'arquitecte Bartolomé Ribelles, citada en LLAGUNO Y AMIROLA, E., *Noticias de los arquitectos y arquitectura de España desde su restauración... ilustradas y acrecentadas con notas, adiciones y documentos por D. Juan Agustín Ceán Bermúdez*, vol. IV, Madrid, 1829, p. 307.

29. La participació de Moreno en la parroquial de les Coves, que nosaltres vam apuntar com a possibilitat, és documentada per Gil Saura en op. cit., p. 363.

triangular d'aire classicitzant, que hem de comparar amb les portades de Vilar de Canes³⁰ i de la Serratella, obres segures del mestre de Calanda.³¹ De fet és possible que Dols abandonara el 1771 les obres de l'ermita de Sant Marc del llunyà Olocau per mamprendre les d'aquesta, que van començar poc abans del 1774.³²

I parlant de façanes amb ordenació de pilastres gegants i de buits coronats per arcs mixtilinis, ens venen al pensament les ermites de la Mare de Déu dels Àngels de la Jana i la de la Soledat de Nules. La primera, sense dubte els monument barroc més interessant en planta del Maestrat, presenta un gravíssim estat de deteriorament, de ruïna immediata, amb una enorme esquerda a la façana principal i les finestres obertes als quatre vents, demostrant de forma palesa l'odi al nostre patrimoni dels governants del seu ajuntament i dels de la Generalitat. La façana també ordena el moviment ondulant del mur –la mostra més clara del coneixement de Borromini al nord del país– amb les pilastres gegants coronades per pitxers. La porta d'ingrés té el típic arc mixtilini que ja ha utilitzat Dols a l'església de Cabanes, que li acabem d'atribuir, motiu que potser derive de la portada de la col·legiata d'Alcanyís, temple que ja l'havia influït a l'hora de dissenyar la portada del Mas de las Matas.

A Nules les enormes pilastres toscanes s'han reservat per als extrems i la porta mixtilínia, exacta reproducció de la de la Jana,³³ queda també encabida entre pilastres, ara acanalades que sostenen un entaulament de moguts perfils. L'interior és molt semblant al de la Jana i a les petxines també s'han disposat cercles envoltats de decoració rococó. Nosaltres tot i les nostres sospites no podem assegurar l'autoria, mentre no aparega el document concloent, però del que estem convençuts és que l'arquitecte de la Jana i el de Nules són el mateix o bé dos diferents units per una mateixa formació.

La cúpula de Nules ens recorda alhora la de la Sang de Castelló, situada sobre audaç construcció octogonal sense contraforts ni suports afegits, molt digna de l'habilitat de Dols i que respon plenament al seu estil. Va ser salvatgement enderrocada a finals del 1936 pel comité que governava la Diputació, que després, clar està, no trobava locals per als refugiats ni per a escoles.

30. BAUTISTA I GARCIA, J.D., *Esglésies-saló...*, pp. 194-200.

31. OLUCHA MONTINS, F., "Arquitectura i art a l'església de Sant Miquel de la Serratella", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, núms. 45 i 46, Benicarló, 1994, pp. 75 i 76.

32. En carta del rector del poble, adreçada a Tomás López i datada el 1774, es disculpa per no haver pogut atendre'l millor per trobar-se ocupat en "la dirección de una nueva parroquia que se empieza ahora" Castañeda y Alcover, V. *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia hechas en el siglo XVIII a ruego de Don Tomás López*, Madrid, 1919, pp. 225-226.

33. S'ha de tindre en compte que va experimentar una ampliació el 1914, segons TORRES MIRALLES, J., *Mosén Trinitari un apóstol de María*, València, 1985, p. 63.

SIGNIFICADOS ALQUÍMICOS DE LA ICONOGRAFÍA CRISTIANA

Joan Feliu Franch
Universitat Jaume I

INTRODUCCIÓN

Parece ser que la palabra alquimia procede de la voz árabe *al-kimiya* que, a su vez, pudiera derivar del egipcio *kême*, es decir, tierra negra. También se ha dicho que el término procede del griego *chyma* que significa fundir o derretir. Sea cual sea la procedencia etimológica, no se puede negar la influencia de la alquimia en la historia del conocimiento durante años,¹ así como el estudio de escritos alquímicos por parte de eruditos de todas las épocas.² La alquimia en España se remonta a los árabes, aunque hasta el siglo XII (algunos investigadores lo datan en el siglo IX) no encontramos un escrito conservado: un desconocido monje Theófilo³ escribió *Schedula diversarum artium*, libro para la fabricación de objetos sagrados de metal donde se distingue el oro árabe con una aleación de 1/5 de cobre del oro español, que además aportaba polvo de basilisco, sangre humana y vinagre. En esta misma época un judío converso llamado Paulus fabricaba oro a partir de cobre en la corte del archiduque Adalberto de Brême (fallecido en 1076), y un siglo después se escribía el gran tratado de alquimia española, *Tratado de los alumbres y las sales*, mientras en Toledo Gerardo de Cremona

1. FELIU, J., "La ciudad áurea. Cerámica de reflejos dorados e iconografía alquímica aplicada", en MINGUEZ, Víctor (ed.), *Del libro de emblemas a la ciudad simbólica*, vol. 2, Castellón, 2000, pp. 749-769.
2. AROMÁTICO, Andrea, *Alquimia. El secreto entre la ciencia y la filosofía*, Barcelona, Ediciones B, 1997. BURCKHARDT, Titus, *Alquimia: significado e imagen del mundo*, Barcelona, Paidós, 1994. GARCÍA FONT, Juan, *Alquimia*, Barcelona, MRA, 1996. MARTELES, Elvira, *La alquimia*, Paracuellos del Jarama, Espacio y Tiempo, 1992. SAINT GERMAIN (seud.), *Estudios sobre la alquimia*, Barcelona, Edicomunicación, 1991. También los estudios anteriores de VON GANZENMÜLLER, W., *Die alchemie in mittelalter*, Paderborn, 1938, edic. Aubier editions, Montaigne, París, s.d. KOPP, H., *Geschichte der chemie*, 4º vol., 1843-1847, y del mismo autor: *Die alchemie*, 2 vol., 1886 y *Beiträge zur geschichte der chemie*, 2 vol., 1869-1875. VON LIPPMANN, E., *Abhandlungen und vorträge zur geschichte der naturroissenchasten*, 1913; *Beiträge zur geschichte der naturroissenchasten un der technik*, 1923; *Enschasten und ausbreitung der alchemie*, 1919, edic. 1931. BERTHELOT, M., *La chimie du Moyen-Age*, 3 vol., París, 1893. HOPKINS, C.H., *Studies in medieval science*, 1924; *A modern theory of alchemy*, Isis, 1925, p. 63 y ss. Debemos agradecer la consulta de la bibliografía alemana y francesa al doctor Vicent Fornés, investigador del ITQ del Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
3. Seguimos a LUANCO, José ramón de, *La alquimia en España: escritos inéditos, noticias y apuntamientos que pueden servir para la historia de los adeptos españoles*, Barcelona, Alta Fulla, 1998, reproducción facsímil de la imprenta Fidel Giró, Barcelona, 1889 y de la imprenta Redondo y Xumetra, Barcelona, 1897. También GARCÍA FONT, Juan, *La alquimia en España*, Barcelona, MRA, 1995. RUSKA, J., *Alchemie in Spanien*, Angervandte Chemie, 1933, pp. 337-340. Del mismo autor: *Das buch der alanne und sabe ein grundnverk der spättateinschen alchemie*, 1935. ESLAVA GALÁN, J. *Cinco tratados españoles de alquimia*. Madrid, 1987.

(1114-1187) traducía la *Meteorología* de Aristóteles, base de todos los alquimistas.

La escuela de Toledo fue un gran centro de traducción de estudios utilizados luego por los alquimistas. El inglés Robert de Chester (1150) tradujo la *Historia del eremita Morienus*, y Daniel de Morley, a finales del siglo XII, el *Tratado de las ciencias de la naturaleza*.⁴ Científicos como Michel Scotus Castronomo en la corte de Federico II Stanfen, Bartholomeus Anglicus, Thomas de Chantimpré, Vincent de Beauvais, o Jean Clopinel de Meng, se acercaron a la alquimia como una de las bases de sus estudios, a lo largo del siglo XIII. Todos conocieron uno de los ensayos alquímicos más importantes de la historia, la *Summa Perfectionis Magisterii*, escrito a mediados del siglo VIII por Djabir Ibn-Hajjan le Geber,⁵ autor también del *Libro de los Septantes*, que recogía las enseñanzas del imán Djafar;⁶ así como estudios como *El secreto de los secretos* del médico alquimista Al Razi (hacia 950).⁷ En estos años aparecieron numerosas publicaciones firmadas por Hermes, entre ellas el *Tabula Smardigna*,⁸ o el *Tabula Chemica* (traducción al latín de la obra de Zadith Ibn Umail). Ciertamente es que la *Tabla Esmeraldina* de Hermes Trimegisto, considerada la verdadera ley de los alquimistas, sólo ha llegado hasta nosotros en versiones latinas y árabes.

En el siglo XIV las publicaciones aumentaron. Arnau de Vilanova,⁹ a cargo de Jaime II y del papa Bonifacio VIII,¹⁰ del que fue médico al menos en 1301, fue el autor, entre otras obras, de *Tesoro de Tesoros*, *Rosal de filósofos*, *El camino derecho* y *Perfectum Magisterium*. De esta época datan al menos media docena de pequeños rosales, destacando uno muy pretencioso de un filósofo de Toledo que bien podría ser el inglés John Dastin; así como *De Alchimia*, atribuida a Alberto Magno (hacia 1350); *Explicación de la Tábula Smaradigna* (París, 1358) y *Traité de la Pierre Philosophale* (utilizada en Inglaterra en 1386 en una práctica dedicada a Kuno de Falkenstein, arzobispo de Trèves), ambas del francés Martinus Hortulanus; *Livre de la Quintessence*, del monje de Auvillac Jean de Rupecissa, a quien también se atribuye normalmente el *Livre de la Lumière*, probablemente de Joachim de Flore; *La perla preciosa* (Pola, 1330), de Petrus Bonus, de Ferrara; o las numerosas obras atribuidas a Ramón Llull, de las que existen serias dudas

4. Seguimos a CANSÉLIET, Eugène, *Alquimia explicada sobre sus textos clásicos*, Madrid, Luis Cárcamo, 1981, y SINGER, D.W., *Catalogue of latin and vernacular archechemical manuscripts in Great Britain and Ireland*, T. III, 1931.

5. DARMSTAEDTER, E., *Die alchemie des Geber*, 1922.

6. Vid. "RUSKA, J., *Arabische alchemisten*, I y II, 1924.

7. Vincent de Beauvais atribuye erróneamente en *Speculum naturae* y en *Speculum doctrinae* a Al Razi la obra española *Tratado de los alumbres y las sales*.

8. RUSKA, J., *Tabula Smaradigna*, 1926.

9. DIEGEN, P., *Studien zu Arnald von Villanova*, Archiv. F. Gesch. Der Medizin, 1910, p. 369 y ss.; *Arnald von Villanova als politiker un laien-theologie*, Hest, 1919.

10. FINKE, H., *Aus den tagen Bonifaz'VIII*, Vorreformatiions-gesch., Foschungen II, 1902.

sobre su autoría (ni tan sólo es creíble su iniciación en la alquimia por parte de Vilanova), como *Ars Magna*, *El testamento* o *El Lapidario*.

Del siglo xv (se conoce la impresión de 1602) es la obra del monje benedictino de Erfurt, Basile Valentín, *Le triunfe de l'antimonine*. Esta obra se consideró durante mucho tiempo la fuente de inspiración de Paracelso, aunque esta afirmación carece de pruebas. También son importantes las publicaciones de los ingleses: Ripley (fallecido en 1490), *Libro de las doce puertas*, y Thomas Norton, *Ordinal* (1477).¹¹

Existen muchos estudios que recogen la tradición alquimista europea, aquí tan sólo pretendemos evidenciar cómo los grandes filósofos y científicos estuvieron relacionados de una manera u otra con ella. Y también en España, desde el apócrifo Geber de Sevilla hasta Ramón Lull, Arnau de Vilanova o Rupescissa. Los reyes de Aragón protegieron esta ciencia,¹² y posteriormente Enrique de Villena, el arzobispo Carrillo de Toledo o la propia Isabel I mantuvieron encendido el fuego alquímico. Carlos I también tuvo relación con la alquimia a través de un tal doctor Beltrán, el propio Felipe II fue amante de las relaciones analógicas entre objetos y conceptos,¹³ y sin duda tuvo que ver la presencia en la corte española entre 1564 y 1571, para

11. RIPLEY, George, *Las doce puertas de la alquimia*, Brenes, Muñoz Muñoz Moya y Montraveta, 1990.

12. OSÁCAR FLAQUER, Jesús, *La Alquimia en Aragón*, Zaragoza, Ibercaja, 1999.

13. Felipe II tuvo incluso relación con magos y astrólogos. Su padre acudía asiduamente a Enrique Cornelio Agrippa y él consultó en Inglaterra a John Dee y se hizo una carta astrológica. Estos datos se encuentran comentados en el libro de REY BUENO, Mar, *El Hechizado: medicina, alquimia y superstición en la corte de Carlos II (1661-1700)*, Madrid, Corona Borealis, 1995. Parece ser que Felipe II encargó prácticas alquímicas con el objetivo de conseguir plata con la que pagar a sus ejércitos en Malinas (Flandes) a los alquimistas Tiberio de Roca y Pedro Stenberg (en el caso de este último a través de un secretario del conde de Éboli), entre 1557 y 1559, reanudando de nuevo las prácticas en casa de Pedro de Hoyo, secretario real, en 1567. En cuanto a sus lecciones teóricas, sólo dos años después de su coronación en 1555, aparecían las *Coplas sobre la piedra filosofal* de Luis de Centelles; en 1558 *Los Diálogos de Philosophia natural y moral* de Pedro de Mercado (Granada); en 1561 se publicó la *Praxis artis alchimicae* de Caravantes; en 1589 *De Medicinæ Fonte* del discípulo de Paracelso Lorenzo Gozar; y por estas mismas fechas debió de publicarse el desaparecido *Diálogo de Alquimia* de Jerónimo Gracián; mientras se establecían relaciones con los alquimistas, el doctor Manresa de Murcia, Baltasar de Zamra, Francisco Ortiz, cura de Saelices, y especialmente con Leonardo Fioravanti, boloñés que estuvo en la corte entre 1576 y 1577, aunque ya había servido a Carlos I en 1551 en las campañas africanas. Este último publicó en 1582 sus cuatro tratados *Della Fisica*, dedicados al rey de España, donde citaba a numerosos alquimistas que trabajan en Madrid, suficientemente conocidos y tolerados para que la mención de sus trabajos no les causase problemas con la Inquisición. En la última etapa del reinado de Felipe II se creó un nuevo círculo alquímico en El Escorial, donde se estudiaron las obras atribuidas a Ramón Lull, al que Juan de Herrera, el doctor Dimas o el precepto de las infantas Isabel y Catalina, Pedro de Guevara, admiraban. En este círculo se integraron alquimistas como Diego de Santiago y Ricardo Estanihurst. El primero era un boticario afincado en Sevilla y Destilador Real al que se le atribuyen varios inventos de vasos destilatorios y la autoría de los *Dos Libros del Arte Separatoria* (Sevilla, 1598). El segundo fue el alquimista que mantuvo un contacto más directo con el rey, como se demuestra en su texto *Toque de Alquimia* (San Lorenzo el Real, 1593. Biblioteca Nacional). De este círculo debió de surgir el manuscrito *Tratado en el arte de la alchemia*, atribuido a santo Tomás de Aquino y dedicado a Fray Reynaldo. Se conserva en el Biblioteca del Escorial. Para una mejor comprensión del pensamiento astrológico de santo

que Rodolfo II se convirtiera en el gran protector de la alquimia en Europa.¹⁴ No es extraño, por tanto, que la alquimia bebiera y utilizara también la gran fuente de conocimiento común de Europa, el cristianismo.

ICONOGRAFÍA ALQUÍMICA EN IMÁGENES CONVENCIONALES CRISTIANAS

Resulta complicado adentrarse en la iconografía alquímica. Complicado en cuanto a que unas mismas imágenes, cuyo significado común y conocido para el arte occidental era evidente, a los ojos de un iniciado se convertían en receptáculos de un mensaje más intrincado. No pretendemos excluir el significado convencional de las imágenes, puesto que de hecho en muchos casos hoy es muy difícil conocer si hubo una vinculación con la alquimia por parte del autor o del destinatario de una determinada pieza; tampoco sabemos si su significado alquímico (excepto en contadas ocasiones) fue interpretado por algún receptor, pero no es menos cierto que las iconografías que pasaremos a presentar, intencionadamente o no, poseían esta información hermética para una minoría de espectadores.

De hecho, los alquimistas, como los rosacrucianos, o los cabalistas, entendían que los símbolos no eran meras alegorías, sino un simple acto de equiparar cosas físicamente distintas pero con una misma esencia.

La alquimia era el arte de las transformaciones del alma y como tal no tenía porque ceñirse a ninguna forma concreta. La mayoría de la iconografía alquímica utilizaba imágenes bíblicas para enmascarar un segundo significado,¹⁵ normalmente relacionado con una concepción astronómica del pasado, en conexión a su vez con la filosofía rosacruciana,¹⁶ y es lógico, pues estaba concebida como una parte de la mística, cuyo fin era la unión del hombre con Dios, siendo necesaria la alquimia para lograr el restablecimiento de la nobleza primitiva del hombre, el Adán semejante a su creador, antes del pecado original. Con su asimilación a la fe cristiana, la alquimia tenía un camino espiritual para funcionar, porque su práctica presuponía la fe en Dios, y hacía necesaria la oración.

Olvidémonos por un momento del alquimista como prosaico buscador de oro, para adentrarnos en la comprensión de un sistema de fuerzas superiores que determinaba la obtención de la piedra filosofal, donde Dios no era sólo

Tomás vid.: RODRÍGUEZ DE LA FLOR, F, "La ciencia del cielo: representaciones del saber cosmológico en el ambiente de la contrarreforma española" en *Millars, Espai i Història*, Castellón, Universitat Jaume I, 1996, pp. 91-121.

14. SMITH, P. "Alchemy as a Language of Mediation at the Habsburg Court". En *Isis*. nº 85, 1994, pp. 1-25. ERLANGER, P. *L'Empereur insolite Rodolphe II de Habsburg, 1552-1612*. París, 1974. EVANS, R.J.W. *Rudolf II and His World*, Oxford, 1984.

15. Geber imita en su redacción la del Credo y Alberto Magno copia literalmente fragmentos de la Biblia y repite en varias ocasiones Mt 24, 2.

16. HEINDEL, Max, *Cristianisme de la Rose-Croix*, Association Rosicrucienne, Les Editions Leymarie, París, 1952.

el creador del universo, sino también el más elevado componente de todo un plan cósmico que había que interpretar para conseguir comprender, y así manejar, el mundo. Para los alquimistas los relatos bíblicos contenían las claves de la interinfluencia de las estrellas y los planetas, cuyo conocimiento conllevaba el descubrimiento de la regeneración vital. Esta fue una de las razones por las que abundaron los detractores de la alquimia en el mundo católico, especialmente cuando la alquimia se convirtió en blasfemia, en una herejía que tomaba los símbolos cristianos como alquímicos. El ejemplo más claro de los detractores pudiera ser Covarrubias en sus *Emblemas Morales*,¹⁷ pero no fue el único ni el más virulento: Chaucer en sus *Cuentos de Canterbury*, Artephius, Sebastián Brandt, etc.¹⁸

La mayoría de las doctrinas herméticas partían del principio de que el universo o macrocosmos estaba en relación directa con el ser humano o microcosmos, que el uno era reflejo del otro, y por esa razón debían estudiarse los movimientos celestes para determinar la evolución humana. En este sentido, la religión, la historia sagrada, se podía concebir como una historia alegórica de movimientos y conjunciones celestes que demostraba la mutua correspondencia entre el cielo y la tierra por el gobierno de un solo espíritu, Dios. De hecho, la propia existencia de Dios quedaba probada por la constatación del movimiento giratorio y matemático del cielo a partir de un eje fijo e invisible. Así, Dios marcaba la trayectoria inequívoca del sol, que a su vez dividía la tierra en cuatro puntos cardinales y determinaba zonas frías, calientes, secas y húmedas, separación que se encontraba también en los caracteres del hombre.

Dos ejemplos: *El libro de la Santa Trinidad* y el paracelsismo

La publicación que más utilizó una interpretación alquímica y cósmica de la Biblia se editó en Alemania por un desconocido durante el Concilio de Constanza (1414-1418). Se trataba de

Buch der heiligen Dreifältigkeit o *Libro de la Santa Trinidad*,¹⁹ dedicado a Federico burgrave de Nuremberg y primer margrave de Bradenbourg de la casa Hohenzollern.²⁰ Las creencias religiosas y las alquímicas no entraban en absoluta contradicción, de hecho ya se han mencionado algunos casos de patrocinio de experimentos alquímicos por parte de eclesiásticos, e

17. COVARRUBIAS, S. de. *Emblemas Morales*, Madrid, 1610, I, 86. En SEBASTIAN, S. *Emblemática e historia del arte*, Cátedra, Madrid, 1995, p.98.

18. SEBASTIAN, S. *op. cit.* p. 97.

19. PERADEJORDI, Juli (tr.), *Cuatro tradados de alquimia*, Barcelona, edicomunicación, 1986. Vid. STRUNZ, F., *Astrologie, alchemie und mystik*, 1928. REITZENSTEIN, R., *Zur Geschichte der alchemie und des mystizismus*, Nachrichten der Kgl. Gesellch. der Wissenich. zu Göttingen, phil.-hist., Klasse, 1919.

20. También se tradujo en estas mismas fechas la *Turba Philosophorum* que se creía un resumen del *Synode de la Philosophie* de Pythagoras. Vid. RUSKA, J., *Turba Philosophorum. Quellen un studien zur gesdrichte der naturissenschaften un der medizin*, 1931.

incluso la realización de tratados por integrantes de la Iglesia. No es de extrañar por tanto que un libro alquímico se utilizara como consejero en asuntos religiosos. El propio Juan XXII, crítico de la alquimia y promulgador de la bula *Spondent quas non exhibent* en contra de su práctica, alentó los experimentos de su médico Geoffroy des Isnards en 1330, y mantuvo contactos con el cardenal Vitalis de Furno (fallecido en Avignon en 1327) que era un alquimista declarado. No debemos creer que actitudes condenatorias en las personas de Juan XXII, el Gran Inquisidor de Aragón Nicolás Eymeric i Gomer, Alfonso X de Castilla o Carlos V de Francia, por citar algunos de los detractores de los alquimistas, no permitieron el impulso de estas prácticas en secreto.²¹

La dedicatoria del *Libro de la Santa Trinidad* a Federico I durante el Concilio de Constanza se acompañó con el deber de enviar un resumen al emperador Sigismund, casado desde 1408 con Bárbara de Cilli (fallecida en 1451), apasionada de la alquimia, conocida por el patrocinio de los experimentos de Johan de Laaz, al que recibió en Melnik en 1440. Por otro lado, el propio Federico I era un aficionado alquimista que incluso encargó al duque Jean de Sajon (conocido con el sobrenombre de Juan el alquimista) la educación de sus cuatro hijos, de los cuales al menos Johan continuó sus investigaciones en esta ciencia.²²

El *Libro de la Santa Trinidad* pretendía ser, no sólo un tratado alquímico sobre la base de la historia sagrada, sino un mecanismo de auténtica renovación de la fe. En la dedicatoria incluso se atribuyó ser directamente la palabra de Dios. La importancia de su popularización durante el Concilio de Constanza estribó en la defensa de la reforma religiosa del emperador Sigismund, al que se le veía como un nuevo Moisés o David, y a la vez en la intención de restablecer la pujanza del imperio en la persona de Federico I, al que llamaba emperador legítimo, apelativo que también utilizaba para la piedra filosofal.

En esta misma línea se manifestó Paracelso. Al parecer, su padre dilapidó parte de su fortuna en experimentos alquímicos, y transmitió sus enseñanzas a su hijo cuando residían en Villach, trabajando en los yacimientos de los banqueros Fugger. Cerca de Villach, Paracelso estudió en el monasterio benedictino de Lavanthal con el obispo alquimista Erhard, y más tarde con Trithemius, abad de Sponheim, en Wurzburg, humanista y alquimista celebrado y seguidor de Ramón Llull y de sus sistemas combinatorios. Tras sus andanzas con los llamados *scholastici vagantes* por media Europa

21. CARBONELLI, G., *Suite fonti floriche della chimica e dell'alchimia in Italia*, 1925. Vid. COUNCELL, R.W., *Apologia Alchimiae*, 1925.

22. Es bastante común que los alquimistas, como hombres de ciencia, ejerzan como educadores de los hijos de sus patrocinadores o como consejeros. Albert Achille de Bradenburgo tomó bajo su protección al alquimista Henri de Freyberg, y al menos entre 1368 y 1384 el alquimista Bernard de Trèves fue consejero de Carlos V y Carlos VI de Francia, así como de los duques de Borgoña y de Berry, a través del médico Thomas de Bologne.

(Heidelberg, Friburgo, Colonia, Granada, Lisboa, Bradenburgo...), curiosa comunidad adepta a doctrinas más curiosas todavía, se relacionó en el castillo de Neoburgo con el alquimista Kilian, donde escribió sus teorías de alquimia médica, la *Archidoxa*. Sus teorías alquímicas nos interesan en cuanto a que se alejan de la mundana búsqueda del oro y se centran en la investigación del cristianismo oculto siguiendo a Marsilio Ficino.²³ Paracelso definió la sabiduría pagana como una visión anticipada de las verdades evangélicas y vio a Hermes Trimegisto como a un profeta (tal y como aparece representado en el pavimento de la catedral de Siena). Planteó además, como Jean Pereal hacia 1500, un naturalismo mágico hermanado con la alquimia (la materia, para la operación alquímica, tenía que permanecer nueve meses en el horno en correspondencia con la gestación humana) a la que dotó de un carácter panvitalista incluso en lo inorgánico, tratando de descubrir lo que se ocultaba en el cosmos para lograr la transformación y dominar la vida. Paracelso siguió también a Ficino en su reconocimiento de los influjos celestes ("afflatus coeli") que se manifestaban especialmente en algunas épocas y condiciones. Por ello era conveniente que el alquimista atendiera estos momentos siguiendo teorías como las de Arnau de Vilanova. La tierra estaba condicionada por el curso de los astros, mientras que el hombre (opinión coincidente con Pico de Mirandola) podía aprovecharse de esos influjos manteniéndose libre en su microcosmos. Y la forma en que

Hermes Trimegisto en el pavimento de la Catedral de Siena. 1488.

23. MATTON Sylvain, «Marsilie Ficini et l'alchimie; sa position, son influence», en MARGOLIN, J. C. y MATTON, Sylvain (ed.), *Alchimie et Philosophie à la Renaissance*, París, J. Vrin, pp. 123-192.

podían comprenderse estos fenómenos se encontraba en el análisis de la Biblia.²⁴

Algunos temas bíblicos desde la perspectiva alquímica

La creación

La Creación fue la primera imagen utilizada por los alquimistas para simbolizar un concepto diferente al evidente. Así, con ella se enmascaraba la piedra filosofal. Fue muy común la referencia a la Creación con este significado en el *Libro de la Santa Trinidad* y en *Las doce puertas* de Ripley. La expulsión de Lucifer y el pecado original simbolizaban la concepción de los metales viles, a la vez que el anticristo era, en el *Libro de la Santa Trinidad*, símbolo de los falsos alquimistas.

El *Testamentum* pseudo-Luliano,²⁵ célebre tratado fechado en 1332, muchas veces citado en el *Libro de la Santa Trinidad*, tomaba de la idea del éter aristotélico la teoría de que Dios creó los ángeles, los cuerpos celestes y el mundo a partir de una quintaesencia primera o materia esencial, y que en consecuencia, todo elemento participaba de ella. El espíritu de esta quintaesencia se podía encontrar en mayor cantidad en algunas cosas que en otras, y se podía ver bajo forma lumínica. Sería una especie de alma común a los seres animados e inanimados, incorruptible, pura, muy sutil, y etérea, en la que creyeron la mayoría de los alquimistas de la Edad Media y del Renacimiento.

Este concepto de quintaesencia era el defendido también por Paracelso, como ya se ha mencionado, tamizado por el neoplatonismo de Masilio Ficino (1433-1499), que la denominaba *spiritus mundi*, y que sirvió a los alquimistas posteriores para ampliar el esquema medieval del *spiritus quinta essentia*.

El diluvio

El diluvio representaba la disolución de la materia primera, teniendo en cuenta que su duración también era alusiva al proceso alquímico. Noé y su viña simbolizaban la obtención del rojo por parte del alquimista.

24. Para completar la vida de Paracelso: GARCÍA FONT, Juan, "Paracelso, mago, cirujano y colectivista", en *Historia y Vida*, nº 50, Barcelona, 1972, pp. 90-103. DEBUS, A. G. *The Chemical Philosophy. Paracelsian Science and Medicine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, 2 vols., Science History Publications. New York, cf. t. II, 1977. La revista *Millars* dedicó un dossier en 1996 a la iconografía astrológica: MINGUEZ, V., (Coor.), "Astros e imágenes celestes", *Millars, Espai i Història*, Castellón, Universitat Jaume I, 1996, pp. 65-163. Para una mejor comprensión de la teoría del microcosmos vid. GARCÍA MAHIQUES, R., "Aby Warburg y la imagen astrológica. Los inicios de la iconología", *Millars, Espai i Història*, Castellón, Universitat Jaume I, 1996, pp. 67-90. También se han consultado: ESTEVE, Juan P., *La química sagrada: de la alquimia a la química en el siglo XVII*, Tres Cantos, Akal, 1991; ALFONSO FERNÁNDEZ CHECA, José Felipe, *Diccionario de alquimia, cábala y simbología*, San Fernando de Henares, Trigo ediciones, 1995; CANSELLET, Eugène, *La alquimia y su libro mudo*, Madrid, Luis Cárcamo, 1981.

25. PEREIRA, M. & SPAGGIARI, B. *Il Testamentum Alchemico attributo a Raimondo Lullo: edizione del testo latino e catalano dal manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*, Edizioni del Galluzzo, Tavarnuzze (Firenze), p. 12.

Abraham y Jacob

Dos de los personajes bíblicos con mayor significado alquímico fueron Abraham y Jacob. Sus imágenes se interpretaban como una alegoría astronómica en las que intervenían las mujeres del último y sus hijos (Gen. 49 y Deu. 37). En el mundo alquímico su historia era la de la perfección de una conjunción estelar, en la que Abraham era el padre solar, Jacob el propio sol y sus cuatro esposas la luna en sus cuatro fases. Los hijos (Rubén, Simeón, Leví, Judá, Dan, Neftalí, Gad, Aser, Isacar, Zabulón, José y Benjamín), creadores de las tribus de Israel, representaban los doce signos zodiacales, donde los más importantes eran Géminis, ejemplificado por Simeón y Virgo, la figura de la única y desconocida hija de Jacob: Dinah.

El Españoleto. *Bendición de Jacob* (1637). Museo del Prado.

Por supuesto, las doce tribus de Israel, además de simbolizar los signos zodiacales, se ponían en relación con los doce apóstoles, con los doce puntos de intersección de la estrella de David, y con el significado simbólico de la multiplicación $12 \times 12 \times 1000 = 144.000$, el número de la ciudad Santa, puesto que esta tenía unas dimensiones de 12000 estadios de ancho, 144 codos de altura, y doce puertas, las de las doce tribus de Israel.

También se tenía a la tierra como una esfera formada forzando un poliedro de 12 vértices y 20 caras, formando una malla (si pudiéramos ver la tierra con estas divisiones desde el espacio exterior se vería como un balón de 12 piezas de cuero). Para plasmar esta estructura sobre la superficie de la tierra, haríamos 12 divisiones, y por supuesto, cada división estaría relacionada con cada uno de los signos zodiacales, o en cada uno de los confines a los que Jesús envió a sus doce apóstoles.

José

La evolución astronómica continuaba con José. Egipto era el país del nacimiento de la alquimia, y por tanto, casi todo lo relacionado con él poseía

significados ocultos. La imagen de la pirámide de Gizeh fue probablemente la más utilizada para simbolizar el país del exilio, y a su vez, una fuente inagotable de simbolismos. Alquimistas, masones y rosacrucianos coincidían en determinar el año 2170 a.C. como el señalado para la interpretación astronómica de la pirámide. Ese año Alfa de Dragón (la que podemos considerar como la estrella polar de entonces) estuvo completamente alineada con la cara norte de la construcción. Este hecho sólo se produce cada 25.868 años, o lo que es lo mismo, un año sideral. Toda la construcción debía de entenderse como una obra cósmica, en cuanto a que, según las teorías alquímicas, cada lado medía 9.131,5 pulgadas, que multiplicadas por sus cuatro lados, daban 36.526 pulgadas, que repartidas a 100 pulgadas por día se correspondían en un año exacto, es decir, 365 días y un cuarto. La diagonal de la pirámide (siempre según las teorías alquímicas) medía 12.934 pulgadas, que dobladas en sus dos diagonales se correspondían con un año sideral (25.868). Aún más, su altura era de 5.819 pulgadas, que multiplicadas por un miliar se corresponderían con la distancia estimada entre la Tierra y el Sol (91.840.000 millas).

También se relacionaba la pirámide con la estrella de David, tomando esta como dos triángulos invertidos, la razón y el conocimiento, y la materia o el organismo. Cuando los dos universos se acoplaban y se colocan en equilibrio formaban una base piramidal de seis puntas, o una pirámide de seis caras o lados. Esta pirámide representaba el equilibrio entre el universo espiritual y el universo material, un equilibrio necesario para los alquimistas que buscaban llegar al conocimiento de todas las cosas.

La pirámide estaría también en relación con la concepción de la tierra de la que se hablaba en el apartado anterior. Para plasmar la estructura del dodecaedro sobre la superficie terrestre, se situaba una cara en el polo norte, otra en el polo sur y, entre ellos, dos franjas con cinco caras cada una, con un punto, como centro de la tierra, ubicado en la gran pirámide de Keops, situada a 29 grados, 58 minutos y 51 segundos de latitud norte, y 31 grado 8 minutos 57 segundos de longitud este.

Los alquimistas buscaban en estas mediciones (en realidad no del todo exactas) la fórmula de una conjunción estelar o un mensaje que les permitiera conseguir la piedra filosofal en el momento cósmico adecuado. La masonería y la sociedad rosacruciana encontraban la representación de la arquitectura del creador. De hecho, para estas dos sociedades, la pirámide de Gizeh se encontraba en conexión con el Templo de Salomón, puesto que tenían como cierto la existencia de una sociedad de iniciados egipcios, los denominados *phree messen*, que serían el precedente de los free-mason o franc-maçon de ahora. Así mismo, ambos se consideraban hijos de la luz, al igual que lo sería Hiram Abiff, arquitecto del templo de Salomón, tomado por éstos como padre e imagen del sol en su recorrido anual.

Volviendo a José, su historia también se interpretaba como un movimiento cósmico cuyo significado debía de ayudar al alquimista en su

búsqueda de la alineación perfecta de los planetas. Por un lado, el país de los faraones era considerado como un símbolo del ocaso, mientras que el nacimiento del sol era la tierra prometida, el país de la leche y de la miel. Por tanto, la estancia en Egipto y el éxodo representarían las horas del sol. La Pascua representaba la celebración de la luz, el amanecer y el nacimiento del año, porque recordaba la salida de Egipto, mientras que los tiempos africanos simbolizaban el ocaso y la muerte del año, cuya imagen era la de las palabras de Jacob cuando describe a su muerte un arco (de José), que no sería más que Sagitario, el centauro del solsticio de invierno (GEN 49,24).

Jacopo Pontormo (1494-1556). *José en Egipto*. Galería Nacional, Londres.

Sansón

Otro mito solar alquímico fue la figura de Sansón. Su cabeza representaba el sol, y sus cabellos los rayos. Dalilah era virgo, por eso cuando Sansón-sol pasaba por virgo en septiembre, reposaba su cabeza y le confiaba su secreto, Dalilah-virgo cortaba sus cabellos-rayos y Sansón-sol iba perdiendo fuerza durante los seis meses siguientes. Sansón se encontraba encerrado por los filisteos (el sol en otoño e invierno), pero antes de morir destruía el templo para que un nuevo Sansón renaciera. Virgo era el último signo que veía al sol con fuerza, por eso su labor era importante, porque garantizaba mediante su destrucción, el nacimiento de un sol nuevo, de una nueva vida. Podríamos referirnos a las similitudes con la historia de Isis y Horus, o con la de la babilónica Astarté y su corona de siete estrellas y Tammuz, e incluso a la de Deraki y Krisha, pero parece evidente que la protagonista

del nacimiento de una vida nueva, por encima de Dalilah, fuera la Virgen María, de la que hablaremos más adelante.

El Guercino, *Sansón capturado por los filisteos*, (1619).
Metropolitan Museum.

Jesucristo

Como vemos, prácticamente toda la historia sagrada tenía un significado astrológico para los alquimistas. Algunas imágenes eran tan conocidas como la del Templo de Salomón como templo solar, y la consecuente orientación de los templos cristianos para que la puerta del este permitiera que el sol venciera a las tinieblas, o la del candelabro de siete brazos como representación del sol y los cuerpos celestes, pero era especialmente la figura de Cristo la que, a través de los pasajes más conocidos de su vida, encerraba un mensaje astronómico más importante. Cristo era fundamentalmente la piedra filosofal, al igual que la Trinidad, la piedra que se funde a sí misma. Las escenas más cargadas de simbolismo eran las de la Pasión, que aportaba muchas referencias alquímicas, especialmente los signos, que representaban los utensilios del alquimista, y por último la ascensión, considerada símbolo de la sublimación.

Pero nos interesa más el análisis astrológico.

El baño regenerativo del rey, asimilado al bautismo de Jesús. (Ilustración de un manuscrito del *Splendor Solis*, siglo XVI).

El nacimiento de Cristo simbolizaba el fin de la era de capricornio, al igual que su imagen como cordero de Dios, por la coincidencia de su nacimiento con el sol cruzando el ecuador a cinco grados del cordero. También simbolizaba la entrada en la era de piscis, de ahí que los cabalistas justificasen claramente que el signo de los primeros cristianos fuera un pez, y que el antecedente iconográfico de Cristo, muerto y resucitado fuera Jonás expulsado de la ballena, muerto y vuelto a nacer, lo que coincide con el símbolo alquímico de piscis. También el tiempo de cuaresma simbolizaba a piscis, en cuanto a que era época de comida de peces.

El bautismo, y especialmente la figura de San Juan Bautista, representaba a acuario, el portador del agua, y como tal debía de entenderse en una imagen alquímica.

No obstante era la epifanía la que encerraba un significado alquímico más evidente: en alquimia el oro era también el espíritu, por eso la búsqueda alquímica era la de la transformación espiritual; la mirra era el alma, la esencia anímica de la experiencia del cuerpo (como la Rosa-cruz);²⁶ y el incienso era el cuerpo, porque según los alquimistas a través de él se podían materializar las influencias invisibles (esta teoría coincide con las leyendas serbias). Además los Reyes Magos representaban todas las razas, todo el mundo, los cuatro elementos, el todo.

Otra escena recurrente fue la de la matanza de los inocentes. En la descripción del alquimista Nicolás Flamel (1330-1417), curiosamente escribano en el osario de Los Santos Inocentes de París, se relataba como:

En la otra cara de la quinta hoja se representaba a un rey blandiendo un cuchillo y ordenando a unos soldados degollar a gran número de niños cuyas madres lloraban a los pies de los despiadados verdugos, mientras otros soldados recogían la sangre y la vertían en un gran recipiente, en el que debían bañarse el sol y la luna. Porque este cuadro recordaba el sacrificio de los inocentes degollados por orden de Herodes y porque en este libro aprendí mucho de este arte es por lo que mandé pintar los signos jeroglíficos de esta ciencia secreta en el cementerio de los Santos Inocentes²⁷

Como explica el propio Flamel, la matanza de los inocentes simbolizaba el mercurio filosofal, es decir, la esencia mineral de los metales como primera manifestación de la materia prima, un preludio de lo que llegaría a significar la imagen de la Virgen.

26. La Asociación Rosacruziana buscaba la enseñanza de los orígenes, desarrollo y evolución del universo y el hombre en su aspecto científico y espiritual. Sus conexiones con los alquimistas y los masones son sobradamente conocidas. Esta orden mística se fundó en 1313 por un iluminado que buscaba comprender el cristianismo mediante una explicación pseudocientífica de los grandes misterios, llamado simbólicamente Christian Rosenkreuz. Refundada en 1911 por el danés Max Heindel (fallecido en 1919) su sede actual se encuentra en Mount Ecclesia, Oceanside, California (USA), con el nombre de The Rosicrucian Fellowship.

27. Citado en BURCKHARDT, Titus. *Op. cit.* Piados, Barcelona, 1994, p. 165.

Ya se ha mencionado que también que Jesús dijo a cada uno de los apóstoles que fueran cada uno a los confines de la tierra y enseñaran lo que él les había enseñado, y la relación con los signos zodiacales que representaba esta acción, que a su vez presuponía que Jesús era conocedor de la geometría esférica como una estructura equilibrada de la tierra que armonizaba con los conocimientos del cosmos.

Para terminar, la crucifixión era el equinoccio de otoño, cuando el sol cruzaba el ecuador. Además era el punto álgido de la transmutación alquímica: la muerte y la resurrección, de ahí que las comunes letras INRI en la cabecera de la cruz fueran interpretadas alquímicamente como la conjunción de los cuatro elementos. En lugar de *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum*, se podía leer en hebreo *lam* (agua), *Nour* (fuego), *Ruach* (aire o espíritu) y *labesshah* (tierra). Estos cuatro elementos tenían a su vez bien definidas sus características en cuanto a naturaleza, temperamento, color, sabor y olor, de tal forma que se podían simbolizar a partir de alguno de sus adjetivos. Así el fuego era el calor seco, era nervioso, rojo, amargo y penetrante; el aire era el calor húmedo, era sanguíneo, amarillo, dulce y perfumado; el agua era el frío húmedo, era linfática, blanca, insípida y fétida; y por último la tierra era el frío seco, el humor negro, era negra, agria y fétida. De esta manera Cristo-Dios, como espíritu del universo que manejaba el sol y los planetas, clasificaba en estados la tierra y el hombre. A los alquimistas les bastaba con averiguar qué querían decir las alineaciones celestes ordenadas por Dios para, cuando se repitieran, llevar a cabo la transformación del cuerpo y el alma que pretendían.

Así, en el *Libro de la Santa Trinidad* se describía un Cristo crucificado sin cruz o con la cruz escondida u oculta, coronada por un águila de dos cabezas tras la que aparecían siete heridas o padecimientos con un águila y una corona. En este caso, el mensaje hacía referencia a los siete metales principales en la alquimia, y no a una circunstancia cósmica, pues para simbolizar ésta no necesitaban de unos signos especiales.²⁸

Por último, la copa de la Santa Comunión se interpretaba no sólo como símbolo de la transmutación, sino como la copa de la esencia misma de la vida en su pureza primitiva, espiritual y vivificante. Por eso en las representaciones alquímicas se solía excluir a Noé, bebedor del vino, ejemplo del espíritu fermentado y destructivo, y se encumbraba al Santo Cáliz como portador de todo lo contrario, el fluido generador de la vida, la piedra filosofal.

28. PEREIRA, M. "Heaven on Earth: From the *Tabula smaragdina* to the Alchemical Fifth Essence", en «Early Science and Medicine», vol 5, nº 2, 2000, pp. 131-144, cf. p. 142.

La Virgen María

La representación de la Virgen con mayor carga simbólica alquímica era la apocalíptica. A parte de la ya mencionada significación del signo astrológico de virgo, la Virgen apocalíptica reforzaba este significado con la aparición de la luna a sus pies, pues era en el mes de septiembre (virgo), antes de la novena luna, cuando cesaba la conjunción con el sol.

Pero lo más usual era que la Virgen representara la materia prima para crear la piedra filosofal (Cristo). De nuevo en el *Libro de la Santa Trinidad* se describía una coronación de la Virgen entre el Padre y el Hijo, con los cuatro evangelistas en los ángulos. Detrás del grupo central un broquel o escudo orlado con un águila. Otra vez se trataba de simbolizar los siete metales, especificando que Dios era el oro, María la plata, Cristo el mercurio y los cuatro evangelistas los metales impuros. El blasón representaba la piedra filosofal. A su vez, cada metal se correspondía con un planeta, lo que llevaba identificar a cada personaje con uno de estos planetas. El oro era Dios y era el sol (el símbolo solar se atribuía en muchas ocasiones tanto al Padre como al Hijo); la Virgen era plata y luna, Cristo era la plata viva y por tanto el planeta Mercurio; por último los evangelistas eran el cobre-Venus, el estaño-Júpiter, el hierro-Marte y el plomo-Saturno. Añadamos que la imagen de Cristo en el Trono con su Padre era el símbolo del solsticio de verano, cuando el sol alcanzaba su punto más alto al norte.

Esta significación alquímica la encontramos también en las coplas de Centelles:

Toma la dama que mora en el cielo
ques hija del sol sin duda ninguna
y aquesta prepara en bagno de luna
do labe su cara de su negro velo (...) ²⁹

Según Elena Castro y José Rodríguez, la estrofa se referiría a la necesidad de tomar una dama, hija del sol, cuya morada era el cielo. La imagen de una dama celeste en los tratados alquímicos no fue habitual antes del siglo XVI, y aún entonces no era identificable con la Virgen, sino como una alegoría de la naturaleza, la sabiduría o la filosofía, tal y como aparecía descrita en las obras de Robert Fludd o Atanasius Kircher.

Sin embargo, sí encontramos la imagen de la Virgen como materia primera, como recipiente de Cristo. Otra de las imágenes del *Libro de la Santa Trinidad*, un Cristo crucificado sobre un lirio que brotaba de la Virgen arrodillada sobre la luna, representaba a Cristo como la quintaesencia que nacía de la Virgen como materia prima. ³⁰

29. LUANCO, José Ramón de, *op. cit.* CASTRO SOLER, E./RODRÍGUEZ GUERRERO, J. «Luis de Centelles y las Coplas de la Piedra Philosophal», «Azogue», nº 4, 2001, URL.

30. OBRIST, Bárbara, *Les débuts de l'imagerie alchimique (XIVe-XVe siècles)*, París, Editions Le Sycomore, pp. 165-171.

Libro de la Santa Trinidad (1414-1418). Nuremberg, Germanisches Nationalmuseum, Ms. 80061, f. 76r.

La iconografía de la Inmaculada Concepción se podría asimilar a la de la dama celeste medieval, con su gran manto azul y la luna bajo sus pies, envuelta en rayos de sol y con su cabeza rodeada de estrellas. Parece que la fuente de este dibujo estaría en el *Testamentum pseudolluliano*, pero puede que sea la primera vez que esta identificación se producía.³¹

En esta iconografía la Virgen sería la quintaesencia, y la cruz en forma de flor de lis, las condiciones ideales para el alquimista. La quintaesencia, de la que ya hemos hablado en el apartado dedicado a la creación, era asimilada a la Inmaculada por su incorruptibilidad.

Era lógico que se tomara la imagen de la Virgen como materia primera, como recipiente de Cristo. El tratado anónimo *Aurora consurgens* (1400-1420),³² citaba una doncella celeste, alada, reposando sobre la luna, vestida de blanco, rodeada por los rayos del sol y mostrando en su vientre una espada; y el médico alemán Leonhard Thurneisser³³ (1531-1596) representaba la quintaesencia del argento vivo (mercurio) como una dama celeste, virgen y luminosa; pero el *Liber de Arte Chymica* pseudo-Ficiniano (principios del siglo XVI) ya dedicaba todo un capítulo al argento vivo, cuyo espíritu asimilaba directamente a la

31. En el Concilio de Trento se prohibieron explícitamente este tipo de metáforas bíblicas.

32. Tradicionalmente atribuido a Santo Tomás, este tratado establece una metáfora alquímica basada en el Cantar de los Cantares bíblico, en una de cuyas escenas, dos amantes conversan y la doncella amada es definida como virgen púdica, sin mancha alguna, la más casta virgen, y elegida como el sol y bella como la luna. Se dice que sube al amado hasta los cielos, con lo que se indica su virtud celeste. Vid RÉAU, Louis, *La Iconografía del Arte Cristiano*, Barcelona, 1996, t. I, vol. 2, p. 88. Resulta coincidente con la iconografía de la Inmaculada la blancura o claridad del vestido indicando su gran pureza, y el hecho de que se encuentre rodeada por los rayos del sol, siendo más original que la cualidad celeste se represente por las alas. La espada desnuda que enseña en su interior señala una cualidad ígnea (característica de la *Quintaesencia*), pero también es cierto que mostrar el contenido del vientre era habitual en las pinturas de la *Virgo Gravida*. Incluso el color grisáceo elegido para la piel de la mujer era una traslación literal del Cantar de los Cantares: «*Nigra sum sed formosa filiae [...]* *Nolite me considerare quod fusca sim quia decoloravit me sol...*» (Cant. 1, 5-6).

33. Thurneisser fue casi toda su vida protestante (antes de morir abrazó el catolicismo) por lo que huyó de la iconografía de la Virgen en sus representaciones, y optó por mostrar la pureza mediante la desnudez, y la virginidad por una luna creciente en el pubis a modo de una Diana clásica.

Virgen María como *gratia plena*;³⁴ y David de Planis Campy (1589-1644) en su *L'Ouverture de l'école de philosophie transmutatoire metallique* hablaba del espíritu universal al que denominaba como la Virgen: "...n'est autre que l'Esprit Universel qui est dit en ce lieu Vierge, parce qu'il ne s'est point encore spécifié".³⁵

Leonhard Thurneisser, El argento vivo representado en su tratado *Quinta essentia* (1570).

También en un manuscrito del siglo XVI de la biblioteca Vadiana de Saint Gallen se repetía el simbolismo del *Libro de la Santa Trinidad*, esta vez con un Cristo vestido de águila bicéfala (símbolo alquímico del mercurio) que nacía de la Virgen, de nuevo como materia prima.

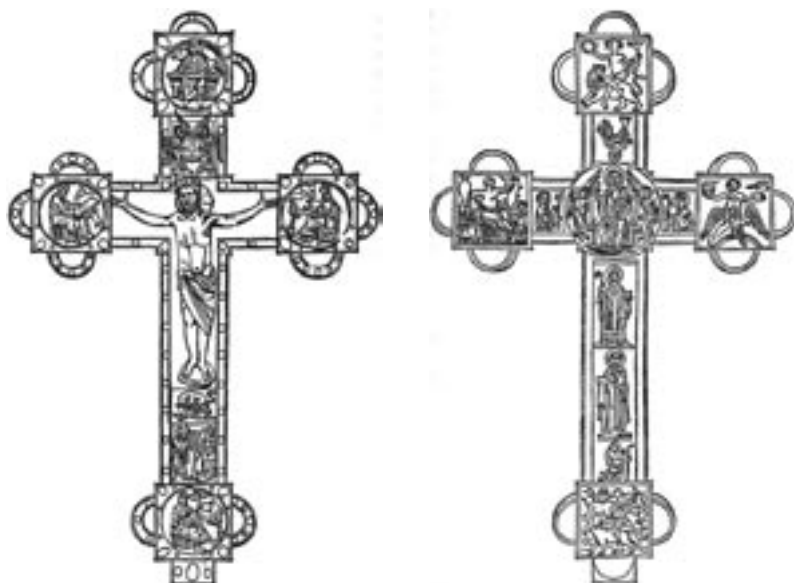
Manuscrito del siglo XVI de la biblioteca Vadiana de Saint Gallen.

Para terminar, mostramos el ejemplo de la cruz relicario de plata del monasterio de Engelberg (Suiza) del siglo XIII, que muestra en su anverso la imagen de un crucificado acompañado del tetramorfos, pero en su reverso presenta la Virgen con el niño en el centro de la cruz, y en sus extremos, los atributos de los cuatro elementos: el fuego, el aire, el agua y la tierra.

34. LEVI, M. *The Iconography of the Immaculate Conception in the Middle Ages and Early Renaissance*, New York, 1957, p. 26-39. El concepto religioso de *Immaculata Conceptione* parte de la definición de *Gratia plena* referido a María en el evangelio de Lucas (Lc. 1, 28) y su analogía con la mujer del Apocalipsis que escapa del dragón (Ap. 12, 1-2) su iconografía habitual.

35. CASTRO SOLER, E./RODRÍGUEZ GUERRERO, J. *Op. cit.*

Referencia clara a lo espiritual y lo material, esta interpretación cosmológica no menoscababa su sentido teológico, sino más bien al contrario, pues que un mismo símbolo tuviera varias interpretaciones le otorgaba mayor envergadura. El versado en ciencias herméticas interpretaría ambos símbolos, pues como se ha indicado, era imprescindible que fuera también un fiel cristiano.

Cruz relicario de plata del monasterio de Engelberg (Suiza)

Finalmente, la iconografía alquímica cristiana comenzó a decaer tras las directrices trentinas, y fue en España donde primero se condenó a un alquimista, Giraldo París, por utilizar la imagen de la Virgen Inmaculada y otras de origen bíblico en analogías de procedimientos alquímicos y *spagyricos*.³⁶

36. Madrid, Archivo Histórico Nacional, sec. Inquisición, leg. 100-21, f. 18. LÓPEZ DE AYALA, I. (ed.), *El Sacrosanto y Ecuménico Concilio de Trento*, Imprenta Real, Madrid, cf. «Sesión IV: Decreto sobre Edición y Uso de las Sagradas Escrituras», 1785.

DOSSIER

**LES ÀREES RURALS
A L'INICI DEL SEGLE XXI**

PRESENTACIÓ

El medi rural espanyol en general i les zones de muntanya en particular estan experimentant des de les últimes cinc dècades uns canvis sense precedents que han provocat innumerables interrogants sobre el seu futur. La crisi demogràfica ha estat inexorablement unida a l'absència d'alternatives econòmiques per a substituir amb encert a les activitats relacionades amb el sector primari.

L'objectiu d'aquest dossier és analitzar la situació actual d'eixes comarques que representen una majoria del territori –i concentren un percentatge ínfim de la població–, descobrir les seues potencialitats i carències, realitzar propostes per a dinamitzar les dites zones i, en suma, enriquir el debat sobre el desenvolupament rural, local o endogen.

El problema pot ser analitzat des d'una perspectiva àmplia –els amagatalls de l'ordenació del territori– o descendint a solucions més puntuals com per exemple el foment del turisme. En qualsevol de les seues noves accepcions (d'aventura, verd, d'interior, agroturisme), la rehabilitació del patrimoni, l'educació ambiental, etc. Tot açò sense oblidar la importància que han tingut les subvencions procedents de la Unió Europea, que han servit per a intentar dinamitzar diferents territoris. La seua pràcticament segura extinció a curt i mitjà termini obliga a buscar noves fonts d'ingressos.

El medi rural presenta múltiples realitats –no hi ha un únic medi rural, sinó molts i molt diferents–, per la qual cosa l'objectiu final dels treballs ací presentats és oferir lleis generals que puguin ser aplicat en qualsevol lloc, a costa de les necessàries adaptacions que haurien de realitzar-se per a adequar-les a cada cas particular.

Aquest conjunt d'articles resumix en bona part els continguts del curs d'estiu "La vida en la muntanya en el segle XXI", que en el marc del programa de la Universitat Jaume I es va celebrar al juliol del 2004 en Morella (Castelló).

Vicent Ortells / Javier Soriano

MILLARS XXIII

ARTICLES

Vint-i-cinc anys al nord (1974-1998) (aproximació bibliomètrica a la revista Millars, Espai i Història), per *Enric Ramiro Roca*

Estructura social y manejo de recursos en el litoral fluvial argentino durante el holoceno tardío: La llanura aluvial del Paraná medio como caso de estudio, per *Sushila Aphalo Bali*

Turismo residente de la Unión Europea en el litoral norte valenciano, per *Emilio M. Obiol Menero* i *Juan A. Herrero Peinado*

L'últim combregar de Maria Magdalena. L'obra mestra de Jerónimo Jacinto de Espinosa, per *Vicent Francesc Zuriaga Senent*

DOSSIER: Reialisme, carlisme i contrarevolució al segle XIX

Presentació, per *Vicent Sanz Rozalén*

Radiografía de la contrarevolució i l'antirevolució durant el trienni liberal a Catalunya (1820-1823), per *Ramon Arnabat*

Los condicionantes sociales del carlismo. El caso valenciano, per *Vicent Sanz Rozalén*

Vías de difusión de la ideología carlista en la primera guerra (1833-1840), per *Pedro Rújula López*

Gerifaltes de antaño. Los señores catalanes en el primer carlismo, per *Manuel Santirso Rodríguez*

Carlisme i reivindicació catalana a la tercera guerra, per *Pere Anguera*

EL PATRIMONIO RURAL ILETRADO. NUEVOS RECURSOS PARA EL DESARROLLO EN ÁREAS DE MONTAÑA

Javier Soriano Martí
Universitat Jaume I

INTRODUCCIÓN

El uso continuado que la sociedad ha hecho de las áreas de montaña ha generado en los últimos siglos un ingente patrimonio que actualmente, debido a las consecuencias de una erosión demográfica sin precedentes –el éxodo rural–, sufre un abandono progresivo. El proceso resulta exactamente paralelo a la situación que sufren los bosques mediterráneos, un recurso natural que ha perdido su función económica en gran parte y que, por lo tanto, está seriamente amenazado por su fragilidad.

El legado arquitectónico ha perdido igualmente la utilidad práctica para la que fue diseñado y está sometido a idénticos riesgos: desaparición, olvido, falta de conservación... Las diferentes legislaciones españolas, tanto de escala estatal como autonómica, han tratado en las últimas décadas de suministrar mecanismos para proteger a unos elementos que por su diversidad, abundancia, la difícil accesibilidad en casos concretos, su dispersión territorial y sus dimensiones plantean numerosas dificultades para asegurar su perdurabilidad.

En contraste, las diferentes manifestaciones de esa arquitectura rural de montaña –nos referimos exclusivamente a cualquier construcción ubicada fuera de los cascos urbanos– tienen la suficiente potencialidad para convertirse en recursos capaces de impulsar el desarrollo endógeno en un ámbito muy necesitado de una dinamización económica y demográfica. Todo esto sin olvidar el carácter y personalidad que ese patrimonio aporta a un territorio que en la actualidad tiene el riesgo de convertirse simplemente en una especie de museo –a menudo protegido con la etiqueta de parque natural o similar– para uso y disfrute de la población urbana.

LA APARENTE COMPLEJIDAD DEL TÉRMINO PATRIMONIO RURAL

La definición de patrimonio suele suscitar múltiples problemas, ya que se trata de una noción con cierto sesgo subjetivo –¿quién decide si un elemento es o no patrimonial?– y sumamente cambiante con el transcurso del tiempo.¹ En el mundo serrano, para agregar complejidad a esta cuestión, se

1. Cualquier objeto o construcción puede convertirse en patrimonio con el paso de los años, pero no simplemente por su antigüedad sino por el bagaje cultural e histórico acumulado.

produce una simbiosis entre naturaleza y cultura –las sociedades montañas han vivido íntimamente ligadas a los recursos naturales– por lo que ambas realidades –en conjunto o por separado– pueden constituir una auténtica riqueza patrimonial: el propio paisaje (una ladera abancalada), un árbol (un ejemplar monumental de cualquier especie), una masía... El patrimonio, en efecto, es generado de forma involuntaria por el propio uso del territorio a lo largo de los siglos. A menudo las construcciones resultantes llevan la firma de personas anónimas que simplemente intentaron dotar a la sociedad de los medios necesarios para realizar un aprovechamiento integral de los recursos naturales y garantizar su propia supervivencia en tiempos de necesidad.

Los rasgos elementales de este patrimonio –algo legado o heredado, con valor añadido por encima de su coste de mercado, digno de ser conservado y que genera un cierto sentido de pertenencia en la sociedad²– subyacen en el medio montano y/o rural. En definitiva, catalogaríamos como patrimonio rural de montaña todas aquellas construcciones, herramientas, costumbres, tradiciones, elementos de la naturaleza o intangibles –como la toponimia– u obras de todo tipo que se encuentren en el medio rural,³ tanto en los núcleos urbanos –no son objeto de estudio en estas páginas– como dispersos en el territorio.

Se trata, por tanto, de un patrimonio generado mayoritariamente por agricultores, pastores, carboneros, leñadores... Una parte de la población sin excesivos conocimientos culturales en el pasado pero que utilizó su sabiduría e ingenio para erigir una serie de construcciones funcionales y adaptadas a las necesidades de cada momento: una barraca para guarecerse de la lluvia o incluso pasar la noche; un corral con barracas integradas; un refugio insertado en el muro de un bancal; un aljibe para recoger agua de lluvia; una balsa para acumular agua de escorrentía superficial; pozos; masías; kilómetros y kilómetros de paredes para delimitar azagadores y cañadas; norias para elevar agua; y un largo etcétera. Todos esos elementos integrarían esa categoría específica que aquí definimos como patrimonio iletrado⁴ y que va a ser el hilo argumental de este artículo. Son edificios modestos que no llevan firma de su arquitecto –sólo en casos excepcionales aparece el año de construcción grabado en alguna piedra o en la cal de una fachada–, pero que sintetizan historia, economía, aprovechamiento

2. El patrimonio suele definirse como una herencia común o colectiva de la sociedad.

3. La propia definición de medio rural suele generar muchos problemas, aunque en España se consideran rurales aquellos municipios con menos de 2.000 habitantes y, generalmente, también los que tienen una población inferior a 10.000.

4. Otros autores han preferido denominaciones como patrimonio ignorado, patrimonio menor, patrimonio y/o arquitectura popular o patrimonio no catalogado. Con este nuevo término no se pretende añadir complejidad ni aumentar las clasificaciones existentes –cada una puede tener su propio matiz–, sólo se intenta reconocer el trabajo de personas anónimas que fueron capaces de generar una arquitectura característica y eminentemente útil en un tiempo y un territorio concretos de los que no puede/debe disociarse.

del territorio, paisaje, relaciones sociales... Son auténticos testigos de un modo de vida que se extingue sin remedio. El reto para la sociedad actual es preservar una parte de esas edificaciones y su vasto contenido cultural. Castellón, como segunda provincia más montañosa del país, atesora una riqueza prácticamente inabarcable.

Una dificultad añadida consiste en que ese patrimonio ha sido obviado de forma explícita en muchas legislaciones, que apelan a términos como patrimonio histórico, arquitectónico o artístico para referirse a una parte del legado cultural. Supuestamente bajo esos epígrafes debe encontrarse la riqueza rural, que cobra vigencia en las últimas décadas por el riesgo de desaparición que sufre y, sobre todo, porque puede convertirse en un elemento básico para promover iniciativas de desarrollo local en áreas de montaña como se ha demostrado en muchos casos en España desde que el complejo de Taramundi, en Asturias, apostó en el marco de un proyecto Leader de la Unión Europea (año 1983) por la restauración, rehabilitación y puesta en valor de elementos ligados a la cultura del agua (fragua, molino harinero, telar, serrería, etc.). El resultado fue la creación de un núcleo turístico de montaña que se ha convertido desde entonces en referente para numerosas actuaciones relacionadas con el desarrollo rural.

El título sexto de la Ley de Patrimonio Histórico de 1985 acuña el término de patrimonio etnográfico, que parcialmente incluye las manifestaciones del patrimonio rural de montaña. Y la legislación promulgada por la Generalitat Valenciana aboga por referirse de forma amplia a un patrimonio cultural. En cualquier caso, es probable que la definición más acertada sea la propugnada por la UNESCO (Organización de las Naciones Unidas para la Educación, la Ciencia y la Cultura), que apela a criterios integradores para englobar bajo ese concepto los elementos naturales, históricos, etnográficos y culturales de cualquier territorio.

En estas páginas nos centramos en el análisis de los elementos arquitectónicos que no están catalogados —en algunos casos sí inventariados— y que se localizan fuera de los núcleos urbanos, preferentemente en áreas de montaña. Es decir, una serie de construcciones que teóricamente están protegidas por las diferentes leyes pero que, en la práctica, requieren una atención inmediata para evitar su desaparición.

En el ámbito mediterráneo la riqueza y diversidad de las manifestaciones de ese patrimonio iletrado llegan a resultar sorprendentes en muchos casos, aunque el problema para garantizar su conservación radica en la ausencia de función actual. La falta de iniciativas para otorgar nuevos usos —culturales, turísticos, docentes, ambientales, económicos...— supone una pérdida indudable de oportunidad para aprovechar unos recursos valiosos que permitirían reforzar la identidad de territorios que han sido maltratados por el éxodo rural, la evolución económica y que empiezan a experimentar desde las últimas décadas del siglo XX la masiva llegada de turistas o personas que establecen su segunda residencia en núcleos rurales.

La Comunidad Valenciana, en este sentido, continúa desaprovechando una herramienta básica para la actuación como es la Ley de Patrimonio Cultural 4/1998 de 11 de junio, ya que muchas de las previsiones y planteamientos contemplados en su texto se incumplen o son infravalorados. Los ambiciosos planes esbozados en la propia legislación para conseguir inventarios municipales se han visto completamente anulados⁵, mientras que el proyecto de creación de varios parques culturales —una de las figuras de protección contempladas por la norma autonómica— parece condenado a seguir idéntico destino a tenor de la experiencia con la Valltorta-Gasulla. La administración ni tan siquiera ha sido capaz de rentabilizar un recurso insustituible como son las pinturas rupestres en el área de Tírig-Ares, mientras que el Museu de la Valltorta permanece en un estado deplorable.

El problema resulta, en realidad, mucho más grave porque la creación del Sistema Valenciano de Museos no ha conseguido en los primeros años de aplicación de esta ley convertirse realmente en una red museística de referencia como ha ocurrido desde hace dos décadas en Catalunya con el Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica (MNACTEC), que cuenta con 17 sedes descentralizadas.

El modelo catalán, que combina en su proyecto museístico manifestaciones preindustriales, actividades artesanales, expresiones de la industrialización y un pormenorizado análisis de la técnica que los seres humanos han utilizado para solucionar diferentes problemas, representa una ingeniosa fórmula a escala autonómica para recuperar y poner en valor algunos elementos ciertamente valiosos de su patrimonio: una cementera, unas minas de carbón, un molino-serrería, las fábricas de río que acabaron convirtiéndose en colonias industriales textiles, una harinera, etc. Uno de los museos se centra incluso en el aprovechamiento de un recurso natural como el corcho y su posterior manufacturación como tapones. En suma, se ha tenido que realizar una selección exhaustiva de cada tipología patrimonial para posteriormente readaptar edificios e instalaciones a unos nuevos usos. En cada lugar se ha conseguido, a través de la rehabilitación del patrimonio, una explotación racional de los recursos. De esa forma se debe impulsar el desarrollo rural (GÓMEZ, 1992, 33).

La validez de la iniciativa viene avalada por el número de visitantes de cada museo de la red y, sobre todo, porque cada centro es convertido en una sede multifuncional. En efecto, los museos dejan de cumplir una única misión porque se erigen en auténticos centros de investigación especializados —con bibliotecas y archivos propios—, en librerías monográficas, en centros docentes —existe una guía didáctica individual—, en tiendas de recuerdos —a

5. No debe obviarse que la legislación obliga a la Administración pública a difundir los resultados de todos los inventarios realizados, objetivo que no se cumple actualmente ni tan siquiera en internet porque la consulta de la página web asignada a la Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano es desoladora.

menudo pueden adquirirse productos elaborados siguiendo procedimientos más o menos auténticos—...

La conversión del patrimonio en un recurso capaz de generar desarrollo rural, como en el caso asturiano de Taramundi o el MNACTEC catalán, se fundamenta en el mérito o calidad que reúne para ser conservado y, para ello, es necesario garantizar su utilización porque a través de la misma estaremos asegurando su perdurabilidad. Y todo esto sin olvidar que en el caso de nuestro patrimonio iletrado pueden generarse positivos efectos multiplicadores en cada localidad, ya que el consumo de ese patrimonio tiene que hacerse 'in situ' y eso puede impulsar el desarrollo comarcal (oferta de alojamiento y restauración, dinamizar el pequeño comercio y las artesanías...).

LA NECESIDAD DE INVENTARIAR E INVESTIGAR EL PATRIMONIO (I+I)

Pero hablando de patrimonio resulta clave asumir la importancia de inventariar y catalogar, es decir, conocer (con mayúsculas) el volumen de elementos existente, sus características, su diversidad y su estado de conservación. Hay que lograr que un porcentaje mayoritario de los elementos potencialmente valiosos estén sometidos a un control administrativo mediante la correspondiente ficha y que, desde el momento de su registro oficial, pasen a estar protegidos por la ley. Inventariar es el único procedimiento que permite tomar conciencia de los recursos existentes y determinar su valor. Esto, a su vez, debe fomentar la sensibilidad de toda la población hacia esa riqueza. La situación actual, poco halagüeña por la escasez de inventarios realizados en el País Valenciano (FELIU, 2000, 24), podría desembocar en un auténtico atentado cultural porque está en juego la memoria histórica de varias generaciones. Perder ese bagaje tendría un coste incalculable y finalmente sería responsabilidad de toda una sociedad.

Y debemos ser conscientes de afrontar unas décadas irrepetibles para garantizar la conservación del patrimonio y su legado sociocultural porque la tradición oral que puede informarnos directamente empieza a extinguirse por pura ley biológica⁶. En algunos casos, por ejemplo, resulta prácticamente imposible reconstruir la historia de algunos aprovechamientos ancestrales —la resinación de *Pinus pinaster* en Villanueva de Viver o determinadas labores artesanales— porque los informadores, sencillamente, han desaparecido. Este proceso irremisible irá repitiéndose e impedirá que podamos obtener noticias sobre el contexto socioeconómico en el que

6. Informarnos, por ejemplo, de cómo se trabajaba el corcho para fabricar una nevera, cómo se construía una barraca o una pared con la técnica de piedra seca, cómo se denominaba un apero, una costumbre o un lugar... El intercambio generacional, los contactos entre jóvenes y mayores, resulta especialmente fructífero en ese sentido. Los conocimientos que esa población brinda —por ejemplo en la Universidad para Mayores de la Universitat Jaume I— constituyen una riqueza en sí mismos y mediante su difusión se garantiza su pervivencia.

se erigieron determinadas construcciones y las actividades (ganadería, agricultura...) que desembocaron en la propia creación de una variada tipología de elementos.

Ante la imposibilidad de los organismos públicos competentes para fomentar los inventarios –escasos recursos económicos a escala municipal– cabe destacar la ingente labor realizada por diferentes iniciativas particulares en los últimos años, un mecanismo que podría convertirse en una de las alternativas más interesantes para paliar ese absentismo institucional. Vilafranca, Vistabella, Benafigos, Onda... Innumerables aficionados y apasionados de la arquitectura rural han liderado proyectos –algunos incluso con financiación privada, como el de la Associació Cultural Grevol de Vistabella, con la Caja de Ahorros del Mediterráneo– que nos permiten conocer mejor los recursos patrimoniales del País Valenciano.

La realización de inventarios, no obstante, debe realizarse no sólo siguiendo los preceptos establecidos por la Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano, sino siendo mucho más ambiciosos. Es necesario realizar una interpretación integradora de los elementos inventariados, de tal forma que cada construcción quede englobada en su entorno y analizado su porqué desde un punto de vista económico, paisajístico, ambiental... Debe recurrirse a la interdisciplinareidad para asimilar las razones de ser de cada elemento, aunque una ciencia como la Geografía aporta una visión sintética e integradora especialmente adaptada a esta tipología de análisis.

No se trata únicamente de inventariar –crear un listado de construcciones con su respectiva ficha–, sino que realmente deberían optimizarse los recursos humanos y los esfuerzos realizados –movilizar a un grupo de personas por un territorio a menudo poco accesible suele resultar costoso y complicado– para efectuar una auténtica investigación territorial conducente a conocer el modo de vida asociado a ese patrimonio. La línea de actuación a seguir para obtener resultados óptimos, por tanto, debería ser un auténtico I+I (Inventariar e Investigar), superando la fase puramente descriptiva que prima en la actualidad a la hora de confeccionar inventarios. Sólo de esta forma podremos plantear posteriormente actuaciones encaminadas a revalorizar y, sobre todo, a otorgar una utilidad que facilite la conservación de nuestro patrimonio.

La propia experiencia nos indica que la realización de un inventario siguiendo esos preceptos permite a sus autores alcanzar un conocimiento en profundidad de diferentes unidades territoriales⁷ –un valle, un conjunto de montañas...– y comprender su funcionamiento económico en el pasado.

7. Mediante los trabajos de campo llega a compartimentarse el territorio –habitualmente se trabaja a escala municipal o comarcal–, a crear zonas homogéneas que en el pasado reciente funcionaron como un todo autosuficiente. Se llega a descubrir, por ejemplo, que un conjunto de masías dependían para abreviar a sus animales, conseguir agua y lavar su ropa de una fuente y lavadero comunal equidistante de todas las viviendas, como la Font del Nadalí, en Ares (Castellón).

El contacto con los habitantes de la zona rural resulta enriquecedor y gratificante, ya que puede extraerse una información que difícilmente podría conseguirse mediante otros mecanismos. Todo esto sin olvidar que, como científicos, debemos propiciar la interacción entre los investigadores y la sociedad para generar un doble flujo de intercambio de conocimientos y mejorar los resultados de nuestro trabajo (SEGRELLES, 2002, 27).

No basta, por tanto, con hacer inventarios de forma automática, sino que debería potenciarse una auténtica investigación conducente por una parte a rellenar las fichas y, por otra, a elaborar artículos, documentales, libros, comunicaciones a congresos, crear exposiciones, etc. para dar a conocer ese patrimonio, su uso y su historia. Sólo así seremos capaces de valorar y conservar una parte de esa riqueza.

LA DIVERSIDAD PATRIMONIAL EN EL MUNDO RURAL: EL EJEMPLO FORESTAL

El patrimonio rural español destaca por su diversidad y riqueza. Las sociedades serranas llegaron a tener en el pasado –en realidad sólo hace 50 o 60 años– un papel primordial en la economía porque abastecían a las zonas urbanas de productos de calidad y que, en algunos momentos de la historia, no podían conseguirse en otros lugares: el hielo –ante la inexistencia de frigoríficos el frío se lograba mediante el almacenamiento de nieve en neveros y su posterior transporte–, carne, embutido, variados productos agrícolas, miel, madera, leña, cera, corcho, carbón vegetal... Esas actividades han generado una serie de construcciones y paisajes que continúan deteriorándose tras su abandono porque están localizadas en las denominadas áreas marginales, es decir, en zonas que fueron explotadas cuando mayor era la presión demográfica y que ahora dejan de ser gestionadas por el ser humano.

El patrimonio forestal representa un caso concreto dentro del mundo rural, ya que tiene una localización específica y suele ser un gran desconocido. Quizás la cultura generada por los aprovechamientos forestales ha dejado una menor huella, pero las profesiones de calero o *calçiner*, carbonero, leñador, los expertos en el *ròssec* (arrastre de madera mediante caballerías), entre otras, permiten reconstruir una historia de intensa explotación del bosque.

Las zonas donde antiguamente se realizaban carboneras, los hornos de cal, los antiguos viveros –muchos abandonados–, las propias viviendas de la Guardería Forestal –como las casas de los peones camineros amenazadas de ruina y sin utilidad en la mayoría de casos–, los vestigios de la explotación resinera, las propias dehesas y boalares como espacios comunales de aprovechamiento agrosilvopastoril... son diferentes tipologías de elementos.

Un patrimonio rico, herencia de una sociedad tradicional que gestionó

su territorio con coherencia –salvo en momentos puntuales se evitó agotar los recursos naturales⁸–, que parece completamente olvidado y, en un porcentaje mayoritario, sin inventariar ni proteger. A los problemas de la legislación estrictamente patrimonial se une aquí la falta de sensibilidad en las leyes medioambientales, que no han tenido la habilidad suficiente para otorgar cláusulas especiales capaces de defender esos elementos y, sobre todo, ponerlos en valor.

El estudio pormenorizado de ese patrimonio lleva en ocasiones a descubrir construcciones ciertamente destacadas, como las sierras de agua –nombre que la documentación de los siglos XVI y XVIII otorga a los molinos de agua adaptados para cortar madera–, que constituyeron en su día un magnífico ejemplo de la protoindustrialización y de un uso respetuoso de los recursos hídricos. La adaptación museística de estos molinos-serrería resulta especialmente interesante, ya que en muchos casos a la actividad maderera se suma la propia moltura de cereales y, en los molinos estudiados en la provincia de Castellón, incluso se combina con la fabricación de energía eléctrica –las fábricas de luz mediante dinamos activadas con agua son el precedente directo de las centrales hidroeléctricas– y hasta la molienda de yeso.

La extracción de madera, que en algunos bosques tan emblemáticos como Irati, en Navarra, llegó a propiciar la implantación de teleféricos para transportar los troncos, nos brinda un ingente patrimonio de senderos con vivencias muy particulares que se pierden sin remedio. Como ocurre con la memoria histórica de las formas de vida de los carboneros y caleros, oficios que han generado un rico refranero y multitud de dichos populares.

La intensa relación entre agricultura, ganadería y aprovechamientos forestales también ha propiciado la formación de un legado digno de admiración. Desde los rompimientos de tierras,⁹ cuyo objetivo era ampliar las tierras de cultivo, hasta los boalares y dehesas como parcelas de intensa actividad económica. La creación de hormigueros para fertilizar las nuevas tierras cultivadas o la exhaustiva reglamentación de origen medieval para regular el uso y disfrute de los montes ahuecados forman parte de ese patrimonio intangible.

La responsabilidad de los científicos –también de la sociedad en su conjunto– consiste básicamente en fabricar un legado paralelo para dejar constancia escrita de las labores que dieron lugar a profesiones específicas, las condiciones de vida de aquella gente, las construcciones y/o

8. Con toda probabilidad se practicaba un precedente directo del desarrollo sostenible.

9. En algunas comarcas castellonenses, por ejemplo, la tradición oral nos desvela que los rompedores, grupos de personas especializadas en realizar roturaciones de terrenos, tenían derecho a percibir la primera cosecha como pago en especie por su trabajo. Este tipo de costumbres, que han pasado a formar parte del derecho consuetudinario, se erigen en un patrimonio mucho más amenazado que el arquitectónico, ya que apenas queda constancia documental de las mismas y los informantes van desapareciendo sin remedio.

infraestructuras generadas para realizar esos aprovechamientos, así como todo el acervo cultural vinculado a esas actividades. Y, por supuesto, si esa aportación puede completarse con la realización de material audiovisual –a imagen y semejanza de la serie *Oficios perdidos* o los documentales elaborados por el ente público RTVE sobre la explotación maderera– el resultado será doblemente interesante y se demostrará un adecuado uso de las sinergias que el patrimonio ha producido, produce y debería seguir produciendo.

ALTERNATIVAS PARA GARANTIZAR LA CONSERVACIÓN DE UN PATRIMONIO QUE NO ES ÚNICO

El patrimonio de montaña que se analiza en estas páginas tiene una particularidad que no comparte con otros elementos como iglesias, ermitas, monumentos, casas señoriales, palacios... Y esa peculiaridad quizás es su principal enemigo a la hora de actuar para conservar. La cuestión es que no se trata de construcciones únicas y, por lo general, muchas repiten patrones con mínimas diferencias (tipo de planta, características de la cubierta, material empleado...). Puede haber, por ejemplo, más de 1.000 barracas –refugios para los agricultores o para los pastores y sus ganados– construidas con la técnica de la piedra seca en un término municipal y todas ser muy similares. O incluso podrían agruparse tipológicamente: barracas aisladas, barracas integradas en bancales o muros, barracas con corral, barracas con aljibe, barracas de cubierta plana, barracas con falsa cúpula, barracas con planta rectangular, circular o cuadrada...

Esto significa que resulta imposible conservar todas las manifestaciones de esa arquitectura iletrada –y de pozos, norias de elevación de agua o *sénies*, corrales, balsas, lavaderos, paredes delimitadoras...–, por lo que debe realizarse una selección exhaustiva –se puede utilizar la escala municipal, comarcal o provincial– para asegurar la continuidad de una parte de ese valioso legado inmueble. Para elaborar dicha elección con criterio, obviamente, resulta imprescindible disponer de un completo inventario y un detallado estudio sobre el entorno donde se encuentra ese patrimonio.

Pero antes de seleccionar parece claro que la prioridad para asegurar la conservación es garantizar la función de cada elemento, es decir, otorgar una nueva utilidad a unas construcciones que por lo general fueron diseñadas para cubrir unas necesidades totalmente inexistentes en la actualidad.¹⁰ La propia legislación autonómica indica que la acción de las administraciones públicas –¿por qué no también de la iniciativa particular?– se dirigirá “de

10. Es conocida la comparación de los castillos medievales –hoy han perdido su función defensiva y militar, por lo que una mayoría están en ruinas– como contraposición a las iglesias –mantienen su función religiosa y son conservadas por la sociedad–, aunque podrían aportarse otros muchos ejemplos. Las acequias son otro de los elementos patrimoniales que parecen condenados a seguir los pasos de los castillos, ya que las transformaciones de parcelas agrícolas para adaptarlas al riego localizado dejan sin utilidad a esos caminos de agua.

modo especial” a otorgar “usos activos y adecuados” a la naturaleza de los bienes “como medio de promover el interés social de su conservación y restauración”. Incluso se reconoce la capacidad del patrimonio como fuente para generar riqueza económica.

En suma, el objetivo es garantizar la transmisión del patrimonio a las generaciones venideras en un estado aceptable y, sobre todo, teniendo en cuenta que cada construcción debe adaptarse a unas nuevas circunstancias socioeconómicas, por lo que no siempre es posible compaginar la conservación con los usos originales de cada elemento.

Las actuaciones, por otra parte, deberían enfocarse desde la escala local (RUIZ, 2004, 104) para superar esa tradicional oposición entre campo y ciudad, entre lo rural y lo urbano. Ante la creciente demanda de ocio con elevadas exigencias culturales, procedente de ciudades y áreas metropolitanas, la iniciativa gestora debería implantarse y realizarse ‘in situ’. En su defecto, los equipos de trabajo multidisciplinares –afrontar en solitario un proyecto es inadmisible– deben ser capaces de integrarse y conectar con la población local, que es la principal fuente de información, debe colaborar activamente en las diferentes fases y, a la larga, hasta gestionar ese patrimonio. El objetivo ideal es que el proceso de revalorización derive en una satisfacción de los vecinos, que deberían sentir orgullo por cada actuación acometida. Esta fórmula puede ser la clave para el buen funcionamiento de las iniciativas emprendidas.

Los técnicos deben tener en cuenta que muchas veces la población local desconoce el valor real de sus posesiones –tangibles o intangibles¹¹–, ya que procesos tan inverosímiles en la actualidad como la fabricación doméstica de jabón resulta o ha resultado algo absolutamente cotidiano en esa sociedad. Esa forma de vida rural, que desde antaño se ha basado en la autosuficiencia, representa en sí mismo un auténtico patrimonio a rescatar porque es algo que se pierde inexorablemente y que las generaciones nacidas a finales del siglo XX ignorarán con casi total seguridad.

Otra posibilidad para dinamizar el patrimonio es recurrir al turismo... o viceversa. La aparición de actividades de ocio asociadas a la naturaleza o la cultura convierte a los elementos patrimoniales en una base fundamental para desarrollar el turismo rural y, por tanto, favorecer políticas de desarrollo local.¹² Sin tener que recurrir nuevamente a Taramundi, en Castellón hay buenas demostraciones de la validez de ese modelo: Mas de Borrás (Villahermosa

11. El trabajo de la antropología puede resultar básico en este apartado, ya que las profesiones tradicionales suelen tener asociada una cultura propia. Quizás uno de los casos más llamativos sea la molinería, que pese a su desaparición mantiene un rico refranero, canciones y una serie de costumbres que están en vías de extinción.

12. “El turismo rural en las localidades de montaña ha permitido mantener algunas actividades tradicionales vinculadas al bosque y a la ganadería, pero sobre todo ha fomentado la construcción y ciertas artesanías relacionadas con la revalorización de los modelos edificatorios serranos” (RUIZ, 2004, 112).

del Río), Mas de Noguera (Caudiel), El Mangranar (Atzeneta)... Este turismo, no obstante, se entiende como un turismo alternativo, respetuoso con el entorno, vinculado estrechamente a la población local y que nunca busca ser una actividad económica predominante, sino complementaria.

Pero el turismo no debería ser el paradigma o la solución única para fomentar esa puesta en valor del patrimonio. Existen otras alternativas por explotar, como reutilizar edificios para diferentes usos –el modelo extremo y poco aplicable en la montaña podrían ser los Paradores Nacionales–, involucrar ese patrimonio en proyectos de educación ambiental, crear proyectos museísticos, diseñar escuelas-taller para recuperar oficios perdidos que pueden tener una salida profesional interesante en el mercado laboral actual... La imaginación debe ser la clave para actuar en una sociedad que tiende a la homogeneización más absoluta –una de las secuelas de la globalización– y poco acostumbrada a ver novedades. En este sentido conviene hacer hincapié en las señas de identidad autóctonas–hasta puede crearse una imagen de marca emulando las denominaciones de origen utilizadas con vinos, aceites u otros productos gastronómicos– que otorguen cohesión a un determinado elemento o conjunto de elementos. En España, por ejemplo, puede haber infinidad de museos similares sobre una temática (molinos hidráulicos harineros, minas de carbón...), por lo que será necesario poner énfasis en la particularidad propia de cada lugar¹³.

La sensibilidad, en cualquier caso, resulta la última herramienta útil para evitar que ese patrimonio desaparezca. A menudo, pequeñas actuaciones con un coste ridículo permiten como mínimo recordarnos su existencia. Es el caso de la Acequia Real en México DF, cuyo itinerario está marcado en plena calzada con hitos metálicos, o los numerosos ejemplos de placas cerámicas que recuerdan la historia de una calle o plaza en cualquier ciudad del mundo. La falta de interés o conocimiento, en contraste, provoca que algunos elementos desaparezcan sin más, como la Acequia Mayor en Castellón de la Plana –discurre enterrada, pero sin referencias visuales de su itinerario– o incluso se plantee su aniquilación. Otra de las batallas en defensa del patrimonio, y especialmente del iletrado, sería mejorar ese nivel de sensibilidad y conocimiento cultural de la población. El objetivo final de estas iniciativas sería que la sociedad acabara realizando las denominadas exportaciones invisibles tras conocer el patrimonio (MATHIESON, 1982), es decir, que fuera capaz de transmitir y difundir las excelencias (belleza, originalidad, armonía con el entorno...) de ese patrimonio.

Pero con independencia de las diferentes políticas de actuación que adoptemos, una de las soluciones fundamentales para conservar y revalorizar es conseguir que la iniciativa particular se involucre en estos proyectos. Y no sólo se trata de fomentar actuaciones a pequeña escala –como la

13. Esto, obviamente, tiene que ir precedido de rigurosos procesos de investigación sobre el patrimonio.

típica inversión a título individual o cooperativo para transformar una masía en un alojamiento de turismo rural–, es absolutamente fundamental atraer inversiones de empresas privadas –la Administración pública apenas tiene capacidad de actuación en esta materia, ya que existen otras prioridades– que acaben considerando ese patrimonio como un recurso rentable, como desde hace años ocurre con las obras de arte.

El grave problema por solucionar es saber cuánto cuesta, en términos económicos, el uso de este patrimonio. Como se ha señalado recientemente, el medio montano “exporta bienes naturales –agua, vegetación, oxígeno, fauna– o patrimonios culturales –paisajes, matanza, fiestas, cantes, poesía...– que no tienen todavía el precio de mercado de los recursos, porque, al no considerarse aún escasos, no se les concede valor de cambio” (OJEDA, 2004, 275). Esta circunstancia va a seguir provocando durante los próximos años que los habitantes de las ciudades extraigan beneficios del mundo rural a un coste reducido y, por lo tanto, que ese medio serrano continúe viéndose desfavorecido en la mayor parte de los casos porque no puede generar mayores ingresos.

Y, evidentemente, dada la escasa dotación presupuestaria para inventariar, conservar y dar valor a nuestro patrimonio iletrado, quizás conocer el precio por disfrutarlo podría activar una línea de ingresos que, por modesta que fuera, redundaría en beneficio de esos bienes.

CONCLUSIONES

El innegable valor del patrimonio iletrado nos obliga a actuar porque toda la sociedad puede/debe sentirse responsable de su futura desaparición, probablemente parcial, como fruto de la crisis del sistema de vida en la montaña. Y debemos actuar desde múltiples frentes. Desde el campo investigador potenciando la realización de inventarios, artículos, libros y cualquier tipo de proyecto. Esto permitirá seguir conociendo qué tenemos y nos ayudará a plantear actuaciones. La Administración pública también debería aumentar su grado de sensibilización a todas las escalas para mejorar la gestión del ingente patrimonio que debe tutelar y, sobre todo, realizar una mayor difusión de la riqueza que representa. La labor de convencer a la empresa privada para invertir en estas cuestiones es otra de las tareas pendientes. Y, por último, alguien debería velar –quizás las universidades o centros de investigación– para que las iniciativas particulares continúen inventariando, pero siguiendo unos preceptos más ambiciosos, apostando por ese I+I que permite optimizar los recursos humanos invertidos en el análisis del patrimonio.

Sólo con el esfuerzo de todos se lograrán resultados positivos, porque como reza la Carta de Benassal (2 de julio de 1995), la protección existente del patrimonio no catalogado –la gran mayoría de elementos objeto de este

artículo— resulta insuficiente y su proceso de deterioro puede acabar en “la pérdida irreversible de importantes ejemplos de nuestro acervo cultural y patrimonial”.

BIBLIOGRAFÍA

JOAN FELIU FRANCH (2002): *Conservar el devenir: en torno al patrimonio cultural valenciano*. Publicaciones de la Universitat Jaume I, Castellón. 152 pp.

DOMINGO GÓMEZ OREA (1992): *Planificación rural*. Editorial Agrícola Española, SA; Ministerio de Agricultura, Pesa y Alimentación. Madrid, 396 pp.

A. MATHIESON y G. WALL (1982): *Tourism: Economic, physical and social impacts*. Longman, Londres, 233 pp.

JUAN FRANCISCO OJEDA RIVERA (2004): “El paisaje —como patrimonio— factor de desarrollo de las áreas de montaña”, en *Boletín Asociación de Geógrafos Españoles*, 38, pp. 273-278.

JOSÉ LUIS RUIZ ORTEGA (2004): “Patrimonio y desarrollo local en Andalucía”, en *Boletín Asociación de Geógrafos Españoles*, 38, pp. 101-114.

JOSÉ ANTONIO SEGRELLES SERRANO (2002): “Conceptualización y metodología de la Geografía Humana”, en SEGRELLES, J. A. (dir.): *Geografía Humana. Fundamentos, métodos y conceptos*. Editorial Club Universitario, Alicante, 273 pp. (pp. 11-34).

SELMA CASTELL, S.; LLORÍA ADANERO, R. Y SORIANO MARTÍ, J. (1999): “El sistema de poblament de la Vall de Catí. Una aproximació geohistòrica”, en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, año XVI, nº 61, pp. 13-32.

- (1999): “Transformaciones del espacio agrario y construcción generalizada de molinos durante el siglo XVIII en el Norte del País Valenciano”, en *Actas II Jornadas de Molinología*, pp. 162-176. Terrassa.

JAVIER SORIANO MARTÍ (2002): *Aprovechamientos históricos y situación actual del bosque en Castelló*. Comité Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana; Bancaixa, Fundació Caixa Castelló. Valencia, 838 pp.

- (2002): “Las sierras de agua en Castellón. Patrimonio hidráulico y entorno”, en *III Jornadas Nacionales de Molinología. De la tradición al futuro*. Consejería de Educación, Región de Murcia. Murcia, pp. 600-610.

- (1996): “Vinaròs y sus relaciones históricas con el interior septentrional castellonense: la madera y la construcción naval”, en *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, año XIV, números 55-56, pp. 79-105.

SUMARIO: TURISMO Y DESARROLLO

Las resonancias del Niño en la climatología del Mediterráneo Occidental, *por José Quereda Sala y Enrique Montón Chiva*

La formación de los trabajadores Valencianos. Un análisis sectorial y espacial, *por Mª Dolores Pitarch Garrido*.

La fiscalidad de Castellón entre 1833 y 1840: las contribuciones reales y municipales con sus agregados, *por José Aguilera López*

Ares del Maestre a finales del siglo XIX: estructura de la riqueza i classes socials, *per Enric Forner i Valls*

La crisis del 98 y la autonomía universitaria, *por Ernest Sánchez Santiró*

Presentación, *por Diego López Olivares*

Efectos del turismo en las estructuras regionales periféricas: una aproximación analítica, *por J. Fernando Vera Rebollo y Manuel J. Marchena Gómez*

Una introducción al turismo de interior, *por Javier Solsona Monzonís*

El medio ambiente natural como denominador común en los diferentes ámbitos turísticos, *por Hernán Canós Beltrán y Juan Bautista Ferreres Bonfill*

El patrimonio olvidado: la conservación de la cerámica arquitectónica y su uso turístico, *por Joan Feliu Franch*

DESARROLLO Y PROCESOS DE INNOVACIÓN ECONÓMICA EN ESPACIOS RURALES. VALORACIÓN DE EXPERIENCIAS EN CASTILLA Y LEÓN

José Luis Alonso Santos

Departamento de Geografía – Universidad de Salamanca

PRESENTACIÓN

La intensidad de los cambios vividos por el país en las últimas décadas ha propiciado entre otros efectos la pérdida de personalidad del mundo rural en la medida en que la sociedad no sólo se presenta más urbanizada sino que el modo y estilo de vida urbano se proyecta en los espacios rurales de formas muy distintas y casi siempre en perjuicio de las prácticas tradicionales rurales. El campo se urbaniza o si se quiere sus usos dominantes responden cada día de forma más clara a los usos y demandas emanados del medio urbano. Frente a quienes sostienen que el cambio es natural y propio de un proceso inevitable de modernización del medio rural están quienes hablan de marginación y olvido de la sociedad rural. Estos reclaman políticas específicas contra la despoblación y el envejecimiento; programas de recuperación del patrimonio rural y de revitalización humana. Esto no pasará de ser una infundada fantasía de urbanitas amantes del mundo rural tradicional en todos aquellos espacios rurales que no sepan o puedan adaptarse a las normas actuales de la economía muy marcadas por la innovación y la competitividad en mercados abiertos y globales. Son frecuentes los espacios rurales en los que estos principios están ausentes o son efímeros por lo que las políticas de servicios asistenciales más que las de promoción económica se presentan como las más eficientes.

LAS TRANSFORMACIONES DE LAS ÚLTIMAS DÉCADAS. EL CAMBIO ESTRUCTURAL

En el último cuarto de siglo los cambios políticos y económicos experimentados por el país han tenido honda repercusión espacial ya que se han ido encadenando sucesivas formas de acción y organización de hondo calado territorial:

- Las decisiones de carácter económico sobre el territorio han dejado de ser emitidas por la administración central en beneficio creciente de las comunidades autónomas y locales (diputaciones, ayuntamientos —excepcionalmente entes comarcales—).
- La incorporación en enero de 1986 al Mercado Común Europeo abrió tanto al campo español como a las regiones menos desarrolladas (Objetivo 1) a los beneficios de la Política Agraria Común (PAC) y del FEDER, en primera instancia y en segunda a los fondos de cohesión.

• En paralelo a estos fenómenos se venía produciendo un hecho de largo alcance y especial relevancia para la modernización productiva del país como es la reestructuración y adaptación del sistema productivo español, aquejado de una aguda crisis industrial a un nuevo modelo productivo caracterizado por la toma de decisiones, la organización de la producción o la localización de las actividades de forma muy distinta a la era anterior fordista.

Es el cambio estructural del sistema productivo español (ABAD Y GARCÍA, 1990; CUADRADO, 1990; GARCÍA, 1990), comúnmente subsumido en la literatura económica del país en la dinámica de modernización del sistema productivo (FUENTES, 1995) y que, entre otras opciones, alumbrará expectativas nuevas al medio rural para que acceda a pautas de desarrollo económico y social negadas (o muy limitadas) en el modelo de desarrollo de décadas anteriores. No obstante las nuevas opciones, pervivirán fuertes barreras al desarrollo integral rural de modo que la degradación del hábitat así como la regresión de la población son hechos que han seguido profundizándose en vastos espacios rurales del país.

El cambio estructural del sistema productivo español implica en palabras de CUADRADO (1990) tres dimensiones sustantivas. Por un lado, nuevas formas de producción y organización de la empresa que debe competir en mercados abiertos y globales; también modifica la composición intrasector y entre sectores productivos de la economía española acentuando la terciarización a la vez que las actividades industriales dejan de ser el sector dinamizador de la economía y se profundiza la regresión del sector primario (Gráfico 1). El cambio intersector con ser relevante en la medida en que refleja las magnitudes cuantitativas de los sectores de producción (número de empresas, de empleos, volumen de producción, valor añadido, etc.) no debe ocultar los cambios intrasector de actividad operados y que miden la intensidad mayor o menor del cambio cualitativo experimentado en cada uno de los sectores de producción y en el conjunto de la economía española. En

efecto, las actividades del sector primario retroceden en aportación de renta final, número de explotaciones agrarias o empleo a la vez que se tecnifican; la industria se reorienta a favor de las actividades con más valor añadido y los nuevos servicios, en especial, los orientados a las empresas cobran gran protagonismo. Finalmente, los cambios serán también de ámbito espacial. Dimensión ésta como veremos de gran importancia para la geografía de la localización productiva.

Sin embargo, las manifestaciones del cambio estructural no se limitan a las transformaciones en el sistema productivo sino que va unido a modificaciones en el conjunto de la sociedad que afectan tanto al nivel como a la forma de vida de los españoles. La mejora de las rentas personales, la inmediatez de la información al amparo de las nuevas tecnologías de la comunicación y la rapidez que facilitan los medios de transporte, propician la difusión de nuevas prácticas de consumo personal por un lado pero también han devenido en conductas colectivas de gran movilidad en el espacio. Una de sus relevantes manifestaciones no será tanto la prosecución del proceso de urbanización de la población como la eclosión de nuevas formas de producción del hábitat y su desparramamiento más allá de la periferia urbana, en pleno medio rural. Y en paralelo, mientras se urbaniza el campo, prosigue inexorable la regresión del hábitat rural. Y es que, en efecto, el espacio rural en el nuevo patrón sociológico y funcional de la sociedad española tiene muy poco que ver con el medio rural agrícola tradicional.

EL CAMBIO DE PATRÓN TERRITORIAL

En la sociedad española actual conviven dos percepciones muy distintas respecto del medio rural, de su lugar como espacio económico y social. En la medida en que es percibido aún como el medio natural de la actividad económica agraria en torno a la cual se articula el poblamiento y la propia sociedad rural, se añora su pasado vital y se considera víctima de la imparable expansión de la urbanización, implícitamente se está reivindicando su preservación cuando no la recuperación de su hábitat antes que buscando su reacomodo a un patrón territorial distinto del pasado en el que los espacios rurales han de definir sus funciones de futuro en base a sus potencialidades reales más allá de la agricultura. Y en paralelo, en el patrón sociológico en el que nos encontramos de sociedad desarrollada urbana, asistimos a una avalancha de mensajes y prácticas de origen urbano que invaden y degradan, redefinen y dotan de nuevas funciones, trivializan e idealizan los espacios rurales. Luces y sombras conviven y se confunden en el nuevo patrón funcional que se asigna a estos espacios. Con ser cierto que la agricultura ha dejado de ser el referente funcional del medio rural y nuevas y variadas funciones han venido a diversificar sus actividades revitalizando espacios en regresión, cierto es también que no todo vale y son reales las prácticas y funciones que en nada benefician a los espacios que las sufren

en la medida en que resultan degradantes en sí mismas o pueden a medio o largo plazo serlo. Se impone pues la cautela y la reflexión antes de valorar las nuevas condiciones en que se desenvuelven nuestros espacios rurales. Pero es urgente posicionarse ante algunas de las nuevas “funciones” que se le asignan (imponen) a ciertos espacios rurales desde la lógica del consumo sin límites que propalan los apóstoles del mercado bien en su tradicional dimensión mercantil bien en su irracional consumo del espacio natural. Todo ello se proyecta en el campo de forma jerarquizada, diferenciada, de manera que reclama análisis y explicación también diferentes. No hay un espacio natural o rural sino muchos y diversos. Están los espacios que ganan y los que pierden pero también los que prosiguen su pausada regresión.

Efectivamente, los lustros recientes nos ofrecen la progresiva difusión en los espacios naturales del medio rural español de prácticas y funciones que emanan de la cultura urbana y consumista. Sus manifestaciones son múltiples y variadas habiendo alcanzado algunas gran difusión. Tal sucede con las de carácter residencial, las de tipo turístico o las de ocio, todas ellas con distintas formas de presentación. Pero no debemos olvidar también las directamente degradantes del lugar o paraje donde se localizan. Ni es el lugar ni somos los más indicados para analizar unas y otras actividades pero debemos identificarlas señalando sus características e implicaciones para el sistema rural.

El estilo de vida urbano con sus tipologías residenciales (vivienda en bloque; chalets individuales o adosados; apartamentos; estudios) no se limita a adueñarse de los espacios periféricos de las ciudades o a invadir los municipios rurales próximos sino que se extiende por todo el espacio rural que mantenga un hálito de vida económica. Su empuje y extensión anula o, al menos, deja en un segundo plano a la otra gran manifestación del cambio funcional del hábitat rural como es la recuperación y rehabilitación de la vivienda tradicional campesina bien como residencia habitual bien como segunda residencia. Resulta increíble la pasividad que hemos mantenido ante la sistemática destrucción del caserío rural, ante la pérdida de tipologías de construcciones únicas y singulares de ciertas comarcas y núcleos rurales. La creencia de que lo antiguo es viejo e inútil (por tanto debe derruirse) todavía hoy sigue muy arraigada en la cultura popular del país.

Proceso de gran relevancia para el devenir del hábitat rural es el derivado del patrón de residencia elegido por quienes viven y trabajan en el medio rural. Los cambios de los últimos lustros con mejoras de comunicaciones que comprimen en el tiempo las distancias, la creciente presencia de la mujer en la esfera laboral junto a otros atractivos de la ciudad como la presencia de hospitales, centros educativos, superficies comerciales y centros de ocio, etc., hacen que a la hora de fijar la residencia las parejas jóvenes los núcleos rurales aparezcan en desventaja. Asistimos a la paradoja de que cada día son más los jóvenes agricultores con residencia urbana, así como

es muy frecuente que todo tipo de trabajador al servicio de alguna de las administraciones públicas en el medio rural resida en la ciudad más próxima. La misma conducta se observa en los trabajadores de industrias ubicadas en espacios rurales. La disociación entre lugar de residencia y de trabajo es más marcada aún entre quienes trabajan en el medio rural en actividades estrechamente vinculadas al turismo puntual o masivo (fines de semana, periodos vacacionales, temporada estival). No deja de ser llamativo que los propios promotores y agentes de desarrollo rural, con frecuencia, sean residentes urbanos. Con ser cierto que este proceso ofrece también flujos en la dirección contraria, es decir, trabajadores urbanos que residen en núcleos rurales, definitivamente, el saldo final es negativo para los espacios rurales, en especial para los que siguen dependiendo estrechamente de la agricultura o están mal comunicados y alejados de un centro urbano. En la actualidad, el mantenimiento o la creación incluso de nuevos puestos de trabajo en gran parte del medio rural no garantiza en sí mismo la fijación de población.

El turismo y diversas prácticas de ocio disfrutan de un amable reconocimiento como activos reales de la pretendida multifuncionalidad del medio rural y si bien hemos de aceptar dicha realidad en positivo también se debe prevenir sobre los peligros de degradación que en ocasiones entrañan. En efecto, tratándose de actividades inducidas por el estilo de vida urbano incluye prácticas marcadas por el uso/consumo compulsivo de espacios naturales de forma masiva y grosera en cortos periodos de tiempo. Pueblos de alto valor arquitectónico o cultural, parajes naturales de gran belleza paisajística (en ríos, lagos o montaña) son invadidos periódicamente (fines de semana y festivos, vacaciones) por masas urbanas que desbordan las capacidades aconsejables de uso a la vez que alimentan toda una gama de negocios (alojamiento, restauración, diversas producciones artesanales locales) de efímera pero muy intensa actividad. En paralelo, se vienen desarrollando otro tipo de prácticas de ocio más selectivas o claramente minoritarias en las que no es fácil ver los pretendidos efectos positivos para la economía rural. Diversas actividades de riesgo, en especial, si implican vehículos de motor, tienen la virtud de degradar violentamente el medio natural utilizado sin que los participantes lleguen a entrar en contacto con los lugareños. Destrozan el medio, rompen su paz y silencio natural sin aportar nada a cambio. No todo vale, es un slogan ajeno a la cultura consumista del momento.

La presión sobre el espacio natural del medio rural por parte del exagerado cuando no irracional consumismo de la cultura y vida urbanas, tiene manifestaciones degradantes de gran calado ambiental que, en ocasiones, dan lugar a una extraordinaria sensibilidad social local. Así la utilización intensiva de recursos naturales con el mínimo coste económico posible degrada extraordinariamente los paisajes (minería a cielo abierto,

extracción de rocas ornamentales); los ríos siguen siendo víctimas de vertidos urbanos e industriales y a ello contribuye también la agricultura productivista con el abuso de productos químicos que además degradan la propia tierra de cultivo. En todos estos casos la laxa interpretación normativa es el gran aliado de los transgresores ya sean las propias administraciones o los particulares. En suma, los espacios rurales marcados por alguna de las prácticas abusivas y degradantes no sólo ven reducidos sus recursos naturales o ambientales sino que en ocasiones su “imagen de marca”, es decir, la idea que la sociedad se hace de los mismos es de rechazo o abandono. Son zonas perdedoras.

El modelo rural que se pretende desde las instancias de decisión europeas si bien procura racionalizar las prácticas antedichas inducidas por el medio urbano, aspira a que los propios ocupantes del territorio, es decir, los habitantes del mundo rural pasen a ser los primeros veladores y custodios de su patrimonio tanto cultural como paisajístico y ambiental. Esta noble pretensión (ingenua o cínica) dista mucho de tener raíces sólidas en la cultura rural del presente. Más explícito es en el nuevo modelo rural su pretensión de diversificación de funciones productivas. Al respecto, por un lado, propugna la redefinición de las actividades tradiciones primarias y, por otro lado, aspira a la incorporación de nuevas actividades económicas industriales y de servicios, y todo ello, definido por la eficiencia productiva y la competitividad en mercados globales y abiertos. Se trata de una lógica que suena a entelequia para muchos de los espacios rurales del país. Y es que, en efecto, no podemos hablar del espacio rural como un todo homogéneo, todo lo contrario, es un mundo plural y diverso.

LA MULTIFUNCIONALIDAD DEL MEDIO RURAL. INDUSTRIALIZACIÓN Y DESARROLLO ECONÓMICO Y SOCIAL

Diversidad de espacios rurales

La urbanizada sociedad en la que nos encontramos engloba espacios rurales en regresión contemplados de forma conjunta pero que presentan situaciones y perspectivas de futuro muy distintas entre ellos. Es necesario trascender el nivel general diferenciando grupos o tipologías en función de sus situaciones y perspectivas comunes. Si en principio hay problemas estructurales comunes a todo el medio rural como las cuestiones agroganaderas, la tendencia demográfica o el éxodo de población joven, existen en paralelo marcadas diferencias entre unos espacios y otros que deben ser identificadas, no sólo como método de estudio, sino porque las políticas a desarrollar deben complementar las medidas de base comunes al medio rural (medidas macroeconómicas, medioambientales, de comunicaciones) con medidas específicas para cada tipo de espacio rural.

El documento *Europa 2000+* de la Comisión Europea identifica hasta 5 tipos de espacios rurales en la UE: 1) Los integrados como periurbanos por una ciudad; 2) Los que se han convertido en centros especializados de turismo; 3) Los que siguen teniendo en la agricultura su actividad dominante; 4) Los de difícil acceso; 5) Los de actividades diversificadas. Siempre desde una concepción flexible, la clasificación de los espacios rurales en tres grupos diferentes es frecuente en los estudios sobre el medio (FERREIRA DE ALMEIDA, J. et al., 1994; PRIETO, I., 2002): 1) Espacios integrados; 2) Espacios intermedios; 3) Espacios en regresión. En suma, se nos está hablando de la modernización productiva del medio rural como un proceso en marcha pero también limitado y diferenciado territorialmente.

ESPACIOS INTEGRADOS Y SUS TIPOLOGÍAS

Aunque el proceso se ha iniciado con anterioridad, es en las dos últimas décadas cuando toma solidez la manifestación espacial del cambio estructural en una de las tres escalas espaciales que le atribuye CUADRADO (1990) (las otras son la deslocalización a terceros países y la de concentración metropolitana del poder de decisión de las empresas). Es la aparición o potenciación de espacios sin tradición (o débil) industrial como los preferidos para la creación o relocalización de empresas. En efecto, si bien se trata de un fenómeno que se materializa con preferencia en entornos rurales de ciudades sin fuerte vocación industrial previa, tiene en pequeñas ciudades y cabeceras de comarca semiurbanas, en ejes viarios de gran accesibilidad así como en ciertos lugares rurales con buena accesibilidad e integrados, manifestaciones muy fructíferas de base industrial. En ocasiones, la especialización o monocultivo (minería, piedras ornamentales, turismo y ocio, hortofrutícola, alimentos de calidad) alumbra núcleos incluso áreas rurales de base agrícola insertos en la modernización productiva. Pero los más de los espacios rurales permanecen al margen o sólo puntualmente participan del proceso de renovación. En esos espacios de dinamismo económico, como señalara FERRAO (1992), las políticas de promoción deberían articularse en torno a estrategias de diversificación sectorial, especialización de producto, dotación de servicios especializados a las empresas e internacionalización (exportación).

ESPACIOS INTERMEDIOS

Son espacios rurales identificados con las actividades agrarias pero abiertos tanto a la introducción de nuevas actividades productivas y la modernización de las estructuras existentes, es decir, marcan una tendencia ascendente hacia el desarrollo como, al revés, deslizarse al grupo de espacios en regresión. Su capacidad de adaptación a las nuevas condiciones de funcionamiento económico y la naturaleza de las políticas que sobre los

mismos se proyecten serán determinantes para su orientación en uno u otro sentido. En ellos deberían concurrir las sensibilidades más ambiciosas de las políticas de promoción pero ello reclama actuaciones diferenciadas entre los territorios con cierta base empresarial endógena y los que carecen de la misma, pues estos últimos lo que reclaman son medidas orientadas a crear capital humano (formación), cultura empresarial y atracción de capital. De lo contrario, son candidatos a espacios rurales en regresión.

ESPACIOS EN REGRESIÓN

Se corresponden con espacios de montaña con mala accesibilidad, agricultura de secano y ausencia o efímera presencia de empresas familiares industriales o de servicios ancladas en bienes tradicionales para el mercado local. En las regiones peninsulares de Objetivo 1, cubren grandes superficies, de muy baja densidad humana y muy envejecida, con mínima presencia de población infantil y adultos jóvenes. Son espacios sin potencial social propio para poder decidir su futuro.

MODERNIZACIÓN PRODUCTIVA. SISTEMAS PRODUCTIVOS LOCALES Y DESARROLLO LOCAL

La aceleración del cambio estructural que nuestro ingreso en el Mercado Común Europeo significó decíamos que iba a tener sobre el espacio rural proyecciones diversas de uso y función. Los cambios de uso agrícola a industrial así como la promoción del turismo de interior y los espacios de ocio serán manifestaciones importantes que vienen a complementar el relevante cambio funcional que se le asigna a los espacios rurales como protagonistas de la producción y ordenación de su propio territorio. De esta lógica de implantación y creación de nuevas actividades económicas y de mayor capacidad de gestión de su propio espacio participan espacios rurales muy concretos que han sabido adaptarse y poner en valor sus recursos. Los sistemas productivos locales (SPL) serían una de sus manifestaciones. El desarrollo local, en cambio, abierto a priori a todos los espacios rurales, en la práctica también se muestra selectivo en el territorio y limitado en sus logros ya que, al menos para las regiones de Objetivo 1, predominan los municipios y comarcas donde la atonía económica y la regresión demográfica prevalecen a pesar incluso de disfrutar en los últimos lustros de sucesivos programas de ayuda y promoción económica (Agricultura de Montaña, Programas Leader I, II y Plus, PRODER, Plan del Carbón). ¿Cuáles son las razones que explican esta nueva jerarquización entre espacios rurales?, ¿cuáles y quienes son los factores y los agentes que labran el mayor o menor grado de éxito de los territorios?.

LOS TERRITORIOS RURALES DE LA INVERSIÓN

La aceleración de los cambios en el sistema económico mundial derivados de los grandes avances científico-técnicos afecta todas las escalas de la producción situando el factor de la innovación como referente sustantivo para la competitividad de las empresas ya estén éstas internacionalizadas o se muevan en la escala local pues todas ellas han de competir en mercados abiertos. Los cambios también afectan a la percepción del espacio económico ya que lo local, el territorio como producto social, se fortalece frente a la diluida mundialización. La expresión “pensar globalmente, actuar localmente” (PÉREZ, 2001) permite visionar la lógica económica del nuevo paradigma de producción. En aras de lograr una mayor eficiencia productiva y competitividad en los mercados, las empresas han de priorizar: a) la introducción constante de innovaciones; b) localización de mínimos costes; c) ampliación/diversificación de mercados. Retos, en suma, que son interiorizados más fácilmente por las grandes y medianas empresas pero de más difícil adopción para las PYMES que, sin embargo, constituyen la base productiva de las regiones y ciudades sin marcada tradición industrial así como de los sistemas productivos locales imbricados en los espacios rurales. La capacidad de los distintos territorios para captar, asimilar y difundir las innovaciones y el conocimiento los diferencia y determina sus potencialidades de éxito. La Figura 1 muestra los espacios económicos en función de su potencial capacidad de asimilación y difusión de externalidades a partir de las que pueden surgir nuevos conocimientos.

Apenas transcurridas dos décadas desde que se comenzó a estudiar desde la geografía económica en España el proceso de difusión, periferización de la industria o industrialización rural, la experiencia acumulada por distintos investigadores y grupos de trabajo (MÉNDEZ, 1994; CLIMENT, 1997; SALOM, 1997; ALONSO y MÉNDEZ (coords.), 2000; ALONSO, APARICIO y SÁNCHEZ (coords.), 2004), permite conocer las distintas teorías internacionales desarrolladas para explicar los sistemas productivos locales, el desarrollo endógeno o la difusión de la innovación en espacios no metropolitanos. Su aplicación a múltiples casos en distintas regiones españolas representa un esfuerzo conjunto de interpretación y trabajo en común a la vez que posibilita conocer con bastante precisión el desarrollo alcanzado por diferentes SPL o la limitada y selectiva territorialmente intensidad de la industria en el espacio rural. Los estudios realizados, aún tratando espacios con actividades y dinámicas económicas diferentes, coinciden en asignar a la innovación y el conocimiento un lugar estratégico en los procesos de dinamización productiva. Pero ¿cuáles son los factores, quiénes los agentes y cómo son sus prácticas para que en un espacio dado la innovación y el conocimiento concurren con fluidez e induzcan el desarrollo económico?

LA INNOVACIÓN, SUS FORMAS Y LOS TERRITORIOS INNOVADORES

La identidad de los SPL viene definida, en general, por las PYMEs de origen local (la presencia de empresas foráneas tanto nacionales como extranjeras puede ser un complemento) y especialización productiva en sectores maduros como las actividades agroalimentarias, textil-cuero-calzado, juguete, mueble y madera. Los hay confinados en un pequeño centro urbano, con frecuencia, cabecera de comarca, siendo más común su difusión en varios municipios. El origen en el tiempo también ofrece situaciones contrastadas. Encontramos SPL cuyo origen es histórico o de la etapa fordista frente a otros de reciente formación y de actividad basculada hacia sectores emergentes.

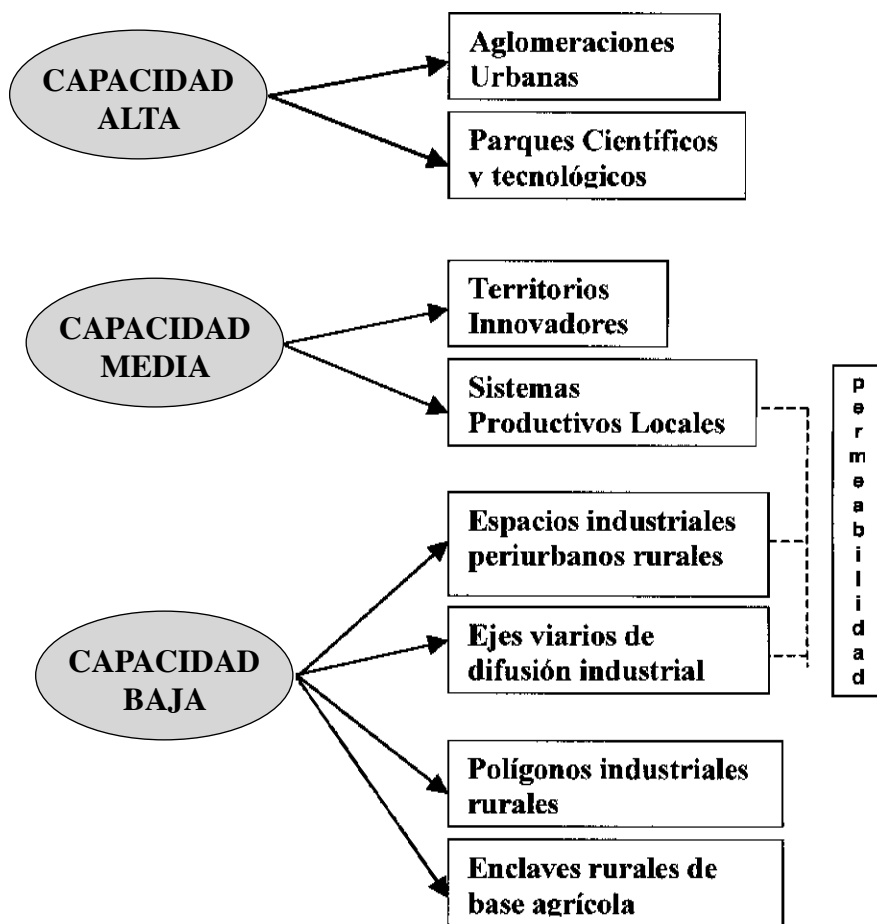

Figura 1: Territorios según su capacidad de incorporar innovación.
Elaboración propia.

Como recoge la Figura 1, los SPL son los espacios no propiamente urbanos que presentan capacidad probada de acumulación de innovación y conocimiento. En la práctica, los estudios de caso han puesto de manifiesto situaciones muy distintas entre SPLs. Hay ejemplos en que la adaptación a las nuevas condiciones del mercado abierto han implicado arduos esfuerzos que no siempre garantizan la viabilidad futura. Otros, por el contrario, se comportan como auténticos espacios de innovación. Es decir, crean y difunden innovación y conocimiento. La Figura 2 muestra la naturaleza de la innovación y sus implicaciones territoriales según ALBERTOS, CARAVACA, MÉNDEZ y SÁNCHEZ (2004). En ella se pone de manifiesto que la innovación no es únicamente tecnológica (de proceso o producto) sino que implica cambios más profundos en la empresa (innovación gerencial) así como en el entorno social e institucional.

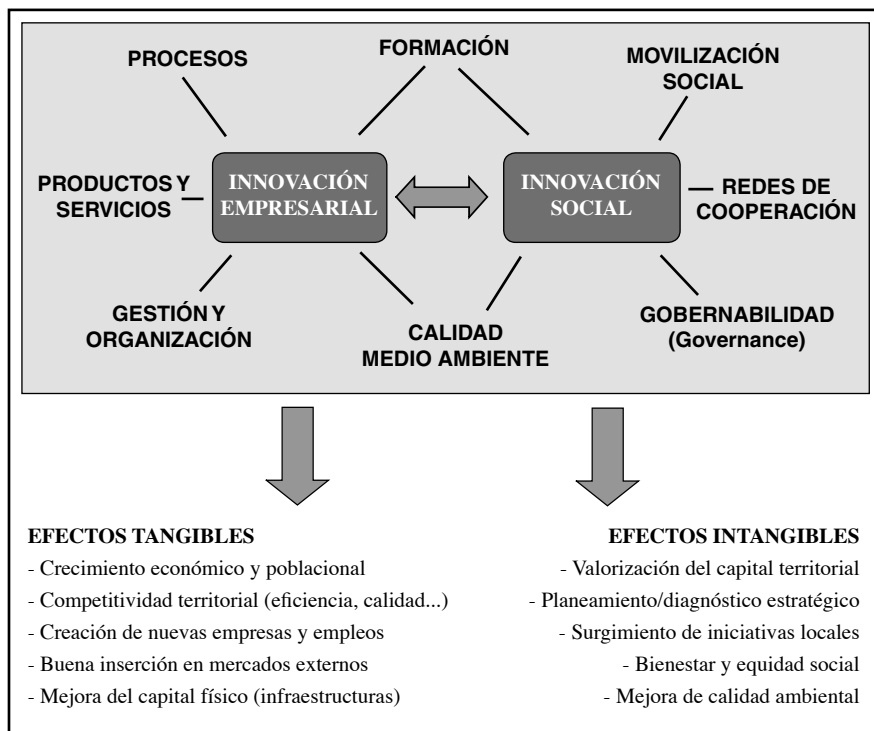

Figura 2. Innovación y territorios innovadores: características internas y principales efectos.

En efecto, cuando en un territorio agentes privados e institucionales propician un ambiente dinamizador (es decir, generan un capital social específico o diferenciado), la innovación empresarial es potenciada por la que irradia el entorno social. Es el *medio innovador* en el que se sintetizan las ventajas competitivas de los espacios ganadores. La Figura 3 permite ponderar cuáles son los valores del capital territorial según los autores citados.

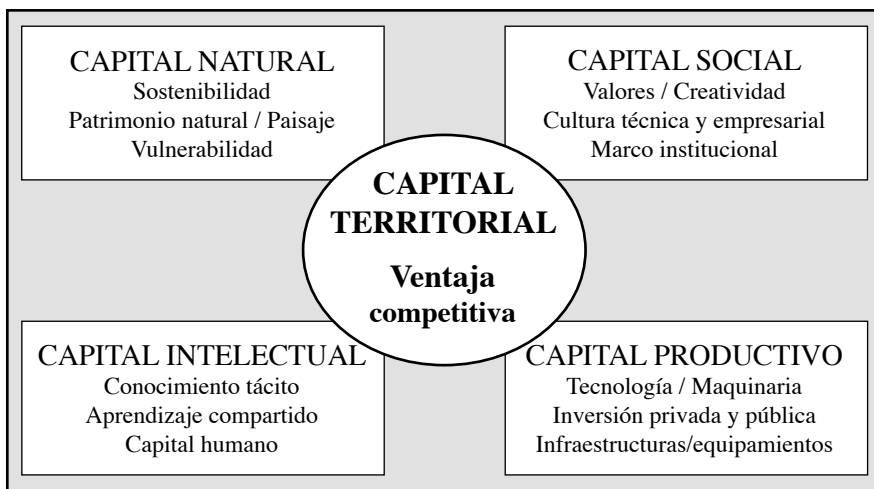

Figura 3. Los componentes del capital territorial

En suma, el espacio de innovación es resultado de un proceso de cooperación y aprendizaje compartido entre agentes privados e institucionales, económicos y sociales. Proceso, por otra parte, muy difícil de articular en espacios en los que no concurren factores de dinamismo empresarial abierto al aprendizaje, a los cambios, a compartir conocimiento y con sólida identificación con los valores y la cultura locales (pero evitando el localismo). La proximidad geográfica que facilita la relación entre agentes así como la buena accesibilidad son factores muy importantes para la constitución de medios innovadores. En última instancia, los espacios de innovación remiten a red. Efectivamente, si aceptamos que el medio innovador es un producto generado por la acción colectiva de los agentes que interactúan promoviendo la innovación en un territorio existirá en mayor o menor grado de complejidad un entramado o malla de relaciones que en su grado máximo de desarrollo ha sido identificado como el *diamante de cooperación* (MÉNDEZ, 2000) y la Figura 4 resume la constelación de actores que lo integran.

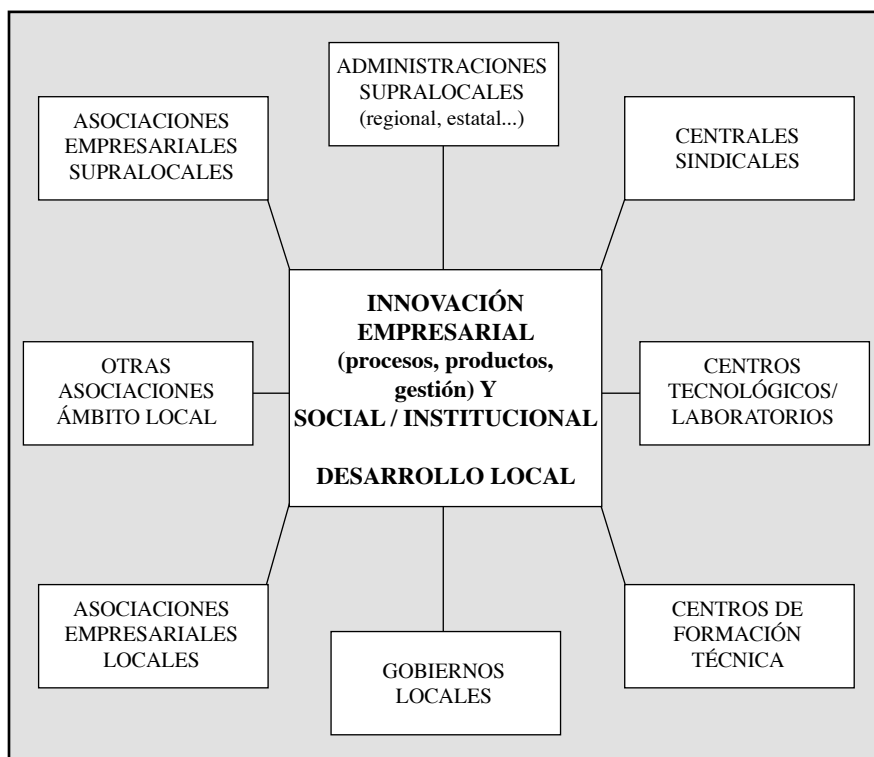

Figura 4. Principales agentes promotores de la innovación y redes institucionales de cooperación.

Frente a los espacios con buena o aceptable capacidad de circulación de innovaciones y conocimiento, los espacios rurales de industria difusa están lejos de reunir las condiciones mínimas requeridas para que esos valores (tangibles e intangibles) lleguen y circulen con fluidez en los mismos. Como adelantábamos en un trabajo anterior compartido (APARICIO, ALONSO y SÁNCHEZ, 2000), son precisas al menos siete variables sobre el territorio para que éste reúna condiciones adecuadas a la innovación. Unas son exógenas al territorio (accesibilidad e integración en un sistema urbano; presencia de empresas foráneas; políticas de fomento de la innovación y centros tecnológicos), otras internas al territorio (formación y cultura empresarial; asociaciones y redes empresariales; naturaleza y calidad de los productos locales; orientación de mercados/internacionalización). Más allá de la presencia limitada de las citadas variables, los espacios industriales rurales mantienen factores de tipo diverso que limitan su competitividad y eficiencia productiva. Los presentamos agrupados según su naturaleza en cuatro tipos (Tabla 1).

Industrialización Rural: Tipos de factores que obstaculizan su evolución	
Factores Territoriales	• Localización en espacios periféricos con bajo nivel de demanda y hábitos de consumo tradicionales. • Orientación a mercados locales/regionales protegidos. • Insuficiente dotación de infraestructuras de comunicación y transporte y relativo/notable aislamiento territorial.
Factores productivos	• Especialización en ramas industriales maduras, de demanda débil, intensivas en recursos físicos y trabajo, con bajo contenido tecnológico y valor añadido. • Poca capacidad innovadora, limitada a la incorporación de equipo productivo. • Recelo ante la innovación de producto y apego al mercado tradicional.
Factores Gerenciales	• Predominio absoluto de la PYME familiar, con dirección y gerencia del padre-propietario. • Relaciones interempresariales reducidas al vínculo mercantil proveedor/cliente. • Mecanismos arcaicos de comercialización y escaso control sobre las fases finales del producto: presentación y comercialización. • Escaso contacto con agentes económicos no locales y deficiente conocimiento de las nuevas tendencias del mercado.
Factores sociales e institucionales	• Débil entorno institucional de estímulo y apoyo a la iniciativa empresarial. • Entorno con insuficiente diversificación industrial y de servicios. • Identificación social con la actividad industrial dominante como símbolo de empleo e impulso de desarrollo local.

Tabla 1: Factores que limitan la modernización de la industria en espacios rurales.
Elaboración propia.

La implantación y desarrollo del nuevo modelo de producción en los distintos espacios rurales de las regiones españolas presenta acusadas diferencias que la experiencia de Castilla y León puede ayudarnos a comprender mejor.

LA LIMITADA IMPLANTACIÓN DE LA MULTIFUNCIONALIDAD RURAL EN CASTILLA Y LEÓN

La diversidad es uno de los rasgos que caracterizan a los espacios rurales de la UE-15 y a escala intrarregional de Castilla y León también van a ser muy dispares las oportunidades de desarrollo que se le presentan a los distintos espacios rurales. Si bien es cierto que indicadores como el volumen de población, la accesibilidad, la actividad agraria o los recursos naturales presentes no deben determinar a priori las potencialidades reales de desarrollo económico y social de un determinado espacio rural, cierto es que son factores con alto grado condicionante para la aparición de redes sociales de cooperación y agentes –públicos o privados- comprometidos con el desarrollo local. Los espacios rurales en regresión, dominantes en la región, carecen de capital social que posibilite su desarrollo si bien los recursos económicos cuajan, en casos concretos, experiencias positivas o constituyen potencialidades de desarrollo.

Castilla y León tiene una extensión de 94.000 kilómetros cuadrados y apenas 2,5 millones de habitantes distribuidos en 2.247 municipios (el 27,8% de los municipios del país) y una densidad media de apenas 26 habitantes por km² (media nacional de 80 Habs/km²). Su grado de urbanización inferior (54,8% de población residente en núcleos superiores a 10.000 habitantes en 2003) a la media nacional se apoya en ciudades de un tamaño más bien pequeño (sólo 20), de marcada funcionalidad terciaria y escasa base industrial en la mayoría. También son muy escasos los núcleos intermedios (17 núcleos de 5.000 a 10.000 habs.) o pequeñas cabeceras de comarca que siempre han tenido un positivo papel en la prestación de ciertos servicios a los espacios rurales. Sin embargo, sigue sin existir en las administraciones conciencia de la relevancia que estos pequeños centros funcionales deben tener en la prestación de servicios a su entorno rural. En efecto, y a título de ejemplo, el Programa Operativo Integrado 2000/2006 de Castilla y León (COMISIÓN EUROPEA, 2002) no contempla en ninguno de los ocho ejes de actuación (en especial, el cinco –desarrollo local y urbano–, y el siete –agricultura y desarrollo rural–) medida específica alguna para la potenciación de las cabeceras funcionales rurales (Vol. II, p. 159 y ss.). La imagen del Mapa 1 de base municipal expresa muy bien la situación, dominada por un vasto espacio rural plagado de municipios y entidades de población de reducido tamaño (el 12,8% de la población reside en municipios que no superan los 500 habitantes), fuertemente envejecidos (la población de 65 años y más edad es superior al 30% de los residentes en municipios hasta 2.000 habitantes) las más de las veces con tal grado de regresión humana que la quiebra de las estructuras demográficas y la pura desertización del espacio tienen una extensa geografía. Todo ello se traduce en estructuras demográficas territoriales menos cohesionadas que las existentes en el país (Cuadro 1).

Así como cada territorio tiene en su inmediato pasado parte de la explicación de su situación actual, las condiciones naturales existentes también contribuyen a la comprensión de la realidad. Y es que, en el caso del medio rural de Castilla y León, el medio natural que le sirve de soporte impone serios condicionantes que deben ser tenidos muy presentes a la hora de tomar decisiones de promoción económica.

Cuadro 1: Población por tamaño del municipio de residencia: 1/1/2003

	Castilla y León		España	
<101	29.575	1,2	57.435	0,1
101/500	288.705	11,6	717.089	1,7
501/1.000	191.493	7,7	774.792	1,8
1.001/2.000	202.117	8,1	1.407.178	3,3
2.001/5.000	233.681	9,4	3.090.817	7,2
5.001/10.000	152.881	6,1	3.639.128	8,5
10.001/20.000	115.817	4,7	4.781.079	11,2
20.001/50.000	169.652	6,8	6.021.723	14,1
50.001/100.000	319.725	12,9	4.927.484	11,5
100.001/500.000	784.000	31,5	9.961.028	23,3
>500.000		00,0	7.339.311	17,2
Total	2.487.646	100,0	42.717.064	99,9

Fuente: INE

LIMITADA PRESENCIA DE ESPACIOS DE INNOVACIÓN Y SISTEMAS PRODUCTIVOS LOCALES

Estudios realizados tomando como base el comportamiento de las nuevas inversiones industriales (instalación de nuevas empresas y modernización de las existentes) que recoge el *Registro Industrial* de 1981 a 1995 (MANERO y PASCUAL, 1998; ALONSO, 2002) o el empleo industrial por municipios en el periodo intercensal 1991-2001 (MARTÍNEZ y LUENGO, 2004) ponen de manifiesto que si los centros urbanos y sus municipios limítrofes mantienen la hegemonía industrial, las nuevas empresas creadas en las dos décadas recientes se localizan en el medio rural en una proporción relevante hasta el punto de representar más del 50% de la inversión realizada si consideramos

los municipios hasta 20.000 habitantes. Sin embargo, conviene acotar la realidad de la inversión industrial en el medio rural. En efecto, ésta es muy selectiva en el espacio hasta el punto que de las 59 comarcas agrarias existentes en la región, las nueve más dinámicas recibieron el 59,8% de la inversión total rural; otras nueve el 17,9% y el 23,32% restante se lo reparten las 41 comarcas restantes. Aún admitiendo que fuera de las nueve más dinámicas hay municipios y experiencias empresariales de interés como sucede con algunos sistemas productivos locales de larga trayectoria: el textil de Béjar (Salamanca), las galletas en Aguilar de Campoó (Palencia) o los del mueble en la comarca de Pinares y Almazán (Soria). Lo cierto es que, en general, en ellas encontramos la mayoría de los espacios rurales emergentes y sistemas productivos locales existentes en Castilla y León. El eje del curso medio del río Duero que da vida a economías rurales vinculadas a los vinos de calidad en *Ribera de Duero* y *Tierras de Toro*, se mezcla en parte y se extiende por el Sur tanto reproduciendo la economía vitivinícola en la Denominación de Origen *Rueda* como en los municipios comprendidos en el triángulo territorial con vértices en Medina del Campo/Cuellar y Arévalo. Otra área rural de notable dinamismo se extiende entre Benavente al Sur y Astorga más al Noroeste, a través de la antigua Nacional VI. La Hoya del Bierzo, de nuevo, constituye un área rural de gran vitalidad empresarial si bien aquí la sombra de la capital berciana no permite afirmar la plena naturaleza rural del proceso dinamizador.

Estos espacios tienen en común: a) bien ser pequeños centros urbanos o cabeceras de comarca con buena accesibilidad (Medina del Campo, Cuellar, Arévalo, Benavente); bien ser núcleos rurales con una trayectoria industrial contrastada (Iscar, Pedradas de San Esteban); c) bien disponer de una economía rural de regadío y/o estar vinculados a productos agrarios o ganaderos de calidad (vino -Peñafiel, Toro, Roa, Rueda-; vino y hortofrutícola en Cacabelos y Villafranca del Bierzo; chacina del cerdo ibérico en Guijuelo); bien simultanear alguna de estas actividades con otras industrias alimentarias, metálicas, de confección o exógenas al área como las auxiliares del automóvil (Arévalo, Olmedo, Mojados, Toral de los Vados).

La existencia de espacios caracterizados por su dinamicidad industrial, próximos a lo que se entiende por sistema productivo local (GAROFOLI, 1994), representan islas de esperanza en un océano de crisis rural tanto económica como poblacional muy preocupante. Son comarcas de reducido volumen de población, siempre inferior a los 75.000 habitantes con pequeños centros urbanos, de tamaño no superior a 20/25.000 habitantes y que, en algunos casos, actúan como centros funcionales de sus comarcas mientras que otros casos son espacios netamente rurales, con un centro funcional que a duras penas podemos considerar como núcleo semiurbano, tal sucede con Duruelo en la zona de Pinares de Soria, Guijuelo, Almazán, Olmedo, Peñafiel, entre otros.

Estos espacios de industrialización local, al conseguir un alto índice de empleo, la implicación de todos los estamentos en el progreso, la alta consideración social del industrial, el fomento del autoempleo..., generan valores elevados de renta *per capita*, comparados con el medio rural que les rodea. Situación socioeconómica que induce tendencias demográficas expansivas, no sólo fijando la población adulta-joven que se ha formado en la comarca, sino atrayendo en algunos casos población de las zonas limítrofes de forma pendular o dándose el asentamiento de población inmigrante. Ciertamente que en algunos casos la comarca es claramente regresiva cuando el centro funcional está estancado (Béjar, Almazán).

LOS ESPACIOS RURALES NO INTEGRADOS PRÁCTICAS Y POLÍTICAS DE DESARROLLO LOCAL

Más allá de esos contados espacios de dinamismo industrial, el espacio rural castellanoleonés está plagado de municipios en regresión tanto en términos de producción como de población. Y, sin embargo, se pueden encontrar también islotes de dinamismo y de esperanza. Algunos de los factores determinantes de la situación existente pueden resumirse en los siguientes:

- Lo primero a tener muy presente en este medio son las rigurosas condiciones naturales existentes. En efecto, Castilla y León tiene una elevada presencia de espacios montañosos y accidentados, con el 32,7% de sus municipios y el 41,6% de su territorio por encima de los 1.000 metros de altura. Se trata de espacios aislados o poco accesibles, de clima riguroso con largos y fríos inviernos, con pocas y pobres tierras aptas para la agricultura. Limitaciones climáticas también aplicables con matices a las tierras llanas de penillanura, (Oeste de Zamora y Salamanca) y sedimentarias de secano del interior de la cuenca del Duero (casi siempre por encima de los 700 metros).

- En segundo lugar, destaca una estructura demográfica fuertemente envejecida lo que condiciona radicalmente la naturaleza del capital humano disponible. En fechas recientes P. CABALLERO (2002) nos recordaba que en los municipios inferiores a 2.000 habitantes (60% de los existentes con el 17,7% de la población total) la población vieja representa “prácticamente un tercio de la población total” (p. 102). Son comunidades orientadas a la demanda de servicios asistenciales sino están de espaldas a iniciativas de promoción.

- En casi todas estas tierras el *Programa Regional de Castilla y León* para la iniciativa Leader + (2000-2006) destaca la “práctica inexistencia de una economía no agrícola” para enseguida matizar que “es frecuente en los mismos la presencia de recursos y oportunidades de desarrollo ocultos que se deben aprovechar” (p. 71). Tal vez sea la afloración de esos pretendidos recursos ocultos la razón por la que Castilla y León desarrolla

en la actualidad 17 programas LEADER+ y 27 PRODER. En otras palabras, son excepcionales los espacios rurales de la comunidad ausentes de estas generosas fuentes de promoción rural.

Si tenemos en cuenta que algunas zonas rurales han disfrutado desde 1989 de los Leader I y II, es posible adelantar una valoración del mayor o menor grado de eficacia alcanzado por las políticas y programas de apoyo a la promoción del medio rural. El sector primario de Castilla y León dada su especialización productiva está siendo muy beneficiado por la Política Agraria Común (PAC), que en sí misma representa no menos del 25% de la renta del sector. Sin entrar en otro tipo de acciones estructurales que también inyectan recursos sobre este espacio rural, los programas LEADER y PRODER se ven complementados por el *Plan del Carbón* en las cuencas mineras del norte de León y Palencia o los programas *transfronterizos* (INTERREG) al Oeste de Zamora y Salamanca. Estamos hablando pues de un importantísimo capital volcado en pro del desarrollo rural de la región sin que el desarrollo sea hoy por hoy una realidad tangible.

Las subvenciones de la PAC y las ayudas provenientes del resto de los programas aplicados en estas zonas rurales han supuesto una notable mejora de la renta personal de los residentes por una parte y de los equipamientos físicos y sociales comunitarios por otro, pero compartimos la extendida crítica de que no han servido tanto a la mejora de las estructuras productivas agrarias y la creación de nuevas actividades y servicios (diversificación funcional) o al asentamiento de jóvenes agricultores, sino que el ahorro generado ha sido mayoritariamente desviado a patrimonio inmobiliario urbano.

Los programas de promoción del medio rural conceden a los agentes locales de promoción (administraciones locales y técnicos de promoción) un gran protagonismo y capacidad de decisión sobre las iniciativas locales a desarrollar lo que también los hace responsables en gran medida del grado de eficacia logrado. Y si a priori quienes están sobre el terreno son los más cualificados para promover iniciativas viables, en el momento actual somos muchos los que estamos convencidos de que buen número de ayuntamientos no han llegado a comprender el grado de responsabilidad que les corresponde como agentes de creación de entorno favorable a la aparición de iniciativas económicas nuevas. Por el contrario, han canalizado su esfuerzo en el logro del máximo posible de fondos que subvencionen sus iniciativas municipales. Si puede resultar duro hablar de que se ha creado una amplia cultura de la subvención en el medio rural regional lo cierto es que la sospecha está muy arraigada. La inadecuada aplicación de los programas de promoción rural tienen en la presentación del turismo rural como la alternativa de futuro una de sus manifestaciones. Las instancias de decisión regional (Junta de CyL) locales (diputaciones y ayuntamientos) así como los mismos gestores de los programas e incluso la literatura académica,

han vendido el turismo rural como la alternativa a la agricultura. Así en pocos años, la oferta se dispara y en 1999 había en la región 98 casas rurales de alquiler completo, 359 de alquiler compartido, 22 posadas rurales y 74 centros de turismo rural. La saturación del sector es un hecho hoy con lo que entraña de desencanto para los recién llegados a la actividad. Se impone por parte de la administración regional y los promotores locales definir líneas prioritarias de promoción turística basadas en la calidad (paisajes, patrimonio cultural, turismo agroalimentario) y la innovación. En suma, se hace urgente la ordenación del sector en palabras de F. FRANCO (2003). Como señala este autor, una de las limitaciones a tener presente en la oferta de turismo rural indiferenciado es que no crea puestos de trabajo. También es rasgo característico de la actividad que sus rentas no pasan, con frecuencia, de ser complementarias a las provenientes de otras actividades dada su marcada temporalidad. De hecho, abundan las iniciativas de turismo rural en manos de residentes urbanos. En definitiva, el turismo rural se está revelando como una vía muy tangencial de fijación de población.

El turismo, por otra parte, se ha convertido en una actividad pujante en lugares donde ha existido un capital humano que ha sabido poner en valor los recursos locales existentes. En ciertos casos son lugares de larga tradición turística (Candelario, La Alberca, Covarrubias, Molinaseca, Villafranca del Bierzo, Lago de Sanabria) aprovechando la nobleza, el tipismo o la singularidad de su caserío tradicional y el valor de sus paisajes de montaña. Otros son casos más recientes con origen diverso. La declaración de Patrimonio de la Humanidad del paraje de Las Médulas, en El Bierzo, ha implicado la eclosión del turismo; en algún caso, lo que fue un pequeño pueblo abandonado se ha recuperado por entero para el turismo rural. En estos espacios de marcada personalidad turística es donde han surgido oportunidades ciertas para la promoción de productos artesanales locales (en especial agroalimentarios) orientados a los visitantes.

Cuadro 2

Estructura demográfica por grandes grupos de edad. 2004					
	0/14	15/44	45/64	65+	TOTAL
Béjar	1.678	5.953	3.566	3.905	15.102
%	11,1	39,4	23,6	25,9	100,0
Municipios rurales	533	2.435	1.568	2.499	7.035
%	7,6	34,6	22,3	35,5	100,0
Comarca	2.211	8.388	5.134	6.404	22.137
%	10,0	37,9	23,2	28,9	100,0

Fuente. Elaborado con datos del INE

En todo el vasto territorio regional en regresión dominado por la actividad agraria, excepción hecha de lugares puntuales de vocación turística o industrial (con más frecuencia vinculados a la extracción de rocas ornamentales –pizarra, granito– que a actividades de transformación) es muy limitada cuando no falta la impronta de actividades industriales y de servicios que vengan a hacer realidad la voluntarista pretensión de diversificar la base productiva existente. Son espacios de vocación asistencial apenas abiertos a su integración en el nuevo patrón de dinamización económica rural. Entre ellos, la comarca de Béjar puede servir de ejemplo para ilustrar la pesimista situación a la que se ha llegado en múltiples áreas rurales de la región.

Compuesta por 29 municipios pequeños (sólo Candelario supera los mil habitantes), en regresión demográfica (todos pierden población entre 1996 y 2004), muy envejecidos y dispersos en un territorio de montaña de mala accesibilidad, disfrutó en los años de autarquía del franquismo de su mejor coyuntura al abrigo de la expansión de la industria lanera concentrada en la cabecera comarcal. Sin embargo, la progresiva apertura del mercado español desde los primeros años sesenta abrió una lenta y persistente crisis económica en toda la comarca no cerrada aún, ya que no habrá capacidad de crear actividades que vengan a complementar el monocultivo lanero en regresión. Incluida en la geografía serrana salmantina que desde 1989 al presente ha disfrutado de los tres programas Leader, tan sólo la potenciación del turismo (Candelario es un centro de descanso de larga trayectoria) y apenas la industria chacinera (Ledrada está vinculada a la D.O. Guijuelo) están contribuyendo a amortiguar la profunda crisis económica y social que se abate sobre la comarca. El Cuadro 2 presenta el grado de degradación demográfica al que se ha llegado aunque son varios los municipios con una situación dramática. La revisión del Padrón municipal de 2004 arroja 10 municipios en los que las cohortes infantiles de 0-4 años han desaparecido por completo y en cuatro de ellos la ausencia infantil se extiende hasta los 14 años. Los más negros augurios sobre el fuerte envejecimiento rural que adelantábamos en páginas anteriores se cumplen sobradamente en los datos del cuadro.

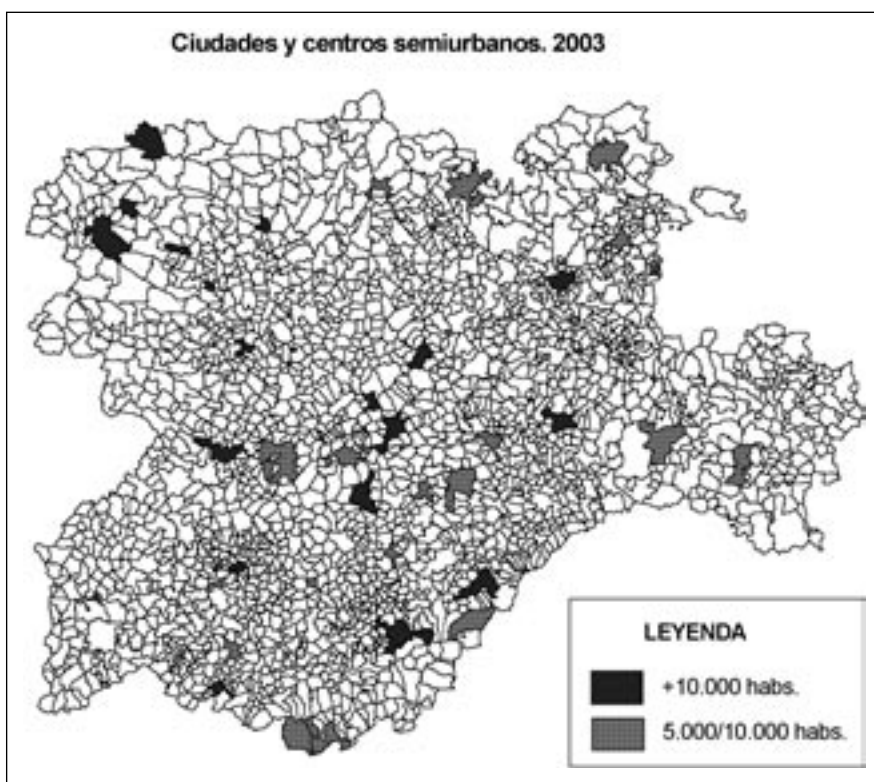
La situación que presenta la comarca funcional de Béjar, no siendo la peor que se puede encontrar en el espacio rural de Castilla y León, pone de manifiesto la incapacidad desarrollada en estos lugares para asumir la responsabilidad de desarrollarse por sí mismos en una Unión Europea de mercados abiertos y en competencia, sin subvenciones directas a la producción o indirectas a la promoción de nuevas actividades. Albergamos el temor de que la nueva política de desarrollo rural anunciada por el comisario de Agricultura, Desarrollo Rural y Pesca, F. Fischler y basada en los tres ejes de actuación: a) Mejora de la competitividad de la agricultura y la silvicultura; b) Medio ambiente y gestión del suelo y; c) Mejora de la calidad de vida y diversificación, vuelva a revelarse excesivamente laxa para la mayoría de los municipios rurales en regresión existentes en el país.

CONCLUSIONES

Retomando los principios formulados al inicio del artículo y ciñéndonos exclusivamente al espacio rural de Castilla y León, consideramos que:

- Castilla y León sigue siendo una región de bajo perfil urbano, desarrollo económico medio entre las regiones españolas y muy marcada aún por la economía agraria y el hábitat rural. Indicadores todos ellos de una modernización incompleta económica y social. En paralelo, la naturaleza y diversidad de sus recursos naturales, su patrimonio cultural o la cualificación de su mano de obra, son activos de notable importancia.

- En el medio rural los desequilibrios son mucho más violentos que en el conjunto de la región. La proliferación de municipios y la dispersión de la población en núcleos de población muy reducidos y distantes entre si es un grave inconveniente que sigue sin ser valorado en las políticas rurales realizadas. Es necesaria una política de ordenación del territorio orientada a potenciar la existencia de una red de centros funcionales urbanos (ciudades medias y pequeñas) que aporte cohesión territorial al poblamiento rural vinculándolo a cabeceras de comarca hoy, con frecuencia, inexistentes.

- Las políticas y programas de desarrollo rural deben ser orientadas hacia la integración coherente en el nuevo patrón funcional del medio rural identificando las potencialidades reales de desarrollo de las distintas zonas rurales (prioridad a producciones agrarias de calidad; nuevas actividades productivas no agrarias, con las agroindustriales en primer lugar; turismo diferenciado). Y en paralelo, en los abundantes espacios rurales en regresión, también calificados como espacios de renuncia en algún documento de la UE, deben practicarse medidas orientadas a garantizar a los residentes adultos/viejos actuales unas condiciones de vida en la vejez de cierta calidad. Es decir, fomento y potenciación de servicios a la tercera edad (entendemos que con frecuencia tendrán que ser públicos y subvencionados).

- La experiencia acumulada en la gestión de programas de desarrollo rural ha puesto de manifiesto la precaria capacidad de cooperación existente entre agentes públicos o privados de promoción y los agentes económicos y sociales rurales. La falta o escasez de nuevas iniciativas económicas es un problema de muy difícil solución en las áreas rurales envejecidas. La próxima desaparición o recorte de ayudas directas a las rentas agrarias por un lado y por otro la mengua de recursos de los programas de desarrollo rural auguran un deterioro aún mayor para todas estas áreas rurales. Y sin embargo, apostamos porque las experiencias de éxito económico y social que se vienen dando en algunos de estos espacios en regresión sean imitadas por nuevos creyentes del desarrollo rural.

BIBLIOGRAFÍA

- ABAD BALBOA, C. Y GARCÍA DELGADO, J.L. (1990): "La agricultura y la alimentación: una nueva etapa de cambio estructural", en GARCÍA DELGADO (dir.): *Economía española de la transición y la democracia*, CIS, pp. 600.
- ALBERTOS, J.M., CARAVACA, I., MÉNDEZ, R., SÁNCHEZ, J.L. (2004): "Desarrollo territorial y procesos de innovación socioeconómica en sistemas productivos locales", en ALONSO, J.L., APARICIO, L.J. Y SÁNCHEZ, J.L. (coords.): *Recursos territoriales y Geografía de la innovación industrial en España*, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 352.
- ALONSO, J.L. Y MÉNDEZ, R. (coords.) (2000): *Innovación, pequeña empresa y desarrollo local en España*, Cívitas, pp. 325.
- ALONSO SANTOS, J.L. (2002): "Los nuevos espacios industriales en Castilla-La Mancha y Castilla y León", en MÉNDEZ, R. Y ALONSO, J.L. (Coords): *Sistemas locales de empresas y redes de innovación en Castilla-La Mancha y Castilla y León*, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 293.
- ALONSO, J.L., APARICIO, L.J. Y SÁNCHEZ, J.L. (2002): "Procesos de innovación en los sistemas productivos locales de Castilla y León", *Revista de Economía y Finanzas de Castilla y León*, 5.
- ALONSO, J.L., APARICIO, L.J. Y SÁNCHEZ, J.L. (coords.) (2004): *Recursos territoriales y Geografía de la innovación industrial en España*, Ediciones Universidad de Salamanca, pp. 352.
- APARICIO, L.J.; ALONSO, J.L., SÁNCHEZ, J.L. (2000): "Innovación y territorio en los sistemas productivos locales de Castilla y León", en Alonso, J.L. y Méndez, R. (coords.): *Innovación, pequeña empresa y desarrollo local en España*, Cívitas, pp. 325.
- CABALLERO, P. (2002): "Población rural y estructuras demográficas en Castilla y León", en Blanco, A. (editor): *Castilla y León. Envejecimiento y mundo rural*, Estudios de la Fundación Encuentro, Madrid.
- COMISIÓN EUROPEA (2002): *Las acciones estructurales comunitarias en España y sus comunidades autónomas. Periodo 2000-2006*. Madrid. 2 vols.
- CUADRADO ROURA, J.R. (1990): "Cambio estructural, terciarización y remodelación territorial", en García Delgado (dir.): *Economía española de la transición y la democracia*, CIS, pp. 600.
- CLIMENT, E. (1997): "Sistemas productivos locales y distritos industriales: el caso de España", *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 24-Ferrao, J. (1992): *Serviços e inovação*, Celta Editora. Oeiras, pp. 112.
- FERREIRA DE ALMEIDA, et al. (1994): *Regiões rurais periféricas: que desenvolvimento?*, CASI/CIES, Lisboa, pp. 140.
- FRANCO, F. (2003): "Turismo rural en Castilla y León", en Blanco, A. (editor): *Castilla y León. Presente y futuro del turismo*, Estudios de la Fundación Encuentro, Madrid.
- FUENTES QUINTANA, E. (1995): *Problemas económicos españoles de la década de los 90*, Círculo de Lectores, pp. 552.
- GARCÍA DELGADO, J.L. (1990): "Claves de unos años decisivos", en García Delgado (dir.): *Economía española de la transición y la democracia*, CIS, pp. 600.

GAROFOLI, G. (1994): "Los sistemas de pequeñas empresas: un caso paradigmático de desarrollo endógeno", en Benko, G. y Lipietz, A. (eds.): *Las regiones que ganan. Distritos y redes. Los nuevos paradigmas de la geografía económica*, Instituto Alfonso el Magnánimo, Valencia.

MANERO MIGUEL, F. Y PASCUAL RUÍZ DE VALDEPEÑAS, H. (1998): "Castilla y León ante el cambio industrial: ajustes productivos y estrategias de desarrollo", en *La economía de Castilla y León ante el siglo XXI*, Junta de Castilla y León, pp. 435.

MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, L.C. Y LUENGO GALLEGO, J.A. (2004): "Concentración y difusión de la actividad industrial en Castilla y León. El papel de las infraestructuras del transporte en las dinámicas territoriales", *Revista de Economía y Finanzas de Castilla y León*, 9.

MÉNDEZ, R. (1994): "Sistemas productivos locales y desarrollo rural", *Revista de Estudios Regionales*, 39.

MÉNDEZ, R. (2000): "Procesos de innovación en el territorio: los medios innovadores", en ALONSO, J.L. Y MÉNDEZ, R. (coords.): *Innovación, pequeña empresa y desarrollo local en España*, Cívitas, pp. 325.

PÉREZ, C. (2001): "Cambio tecnológico y oportunidades de desarrollo como blanco móvil", Seminario *La teoría del desarrollo en los albores del siglo XXI*, CEPAL, Santiago de Chile, 28 y 29 agosto.

PRIETO, I. (2002): "Castilla y León ante la apuesta rural europea", *Revista de Economía y Finanzas de Castilla y León*, 5.

SALOM, J. (1997): "Política industrial de apoyo a la innovación en áreas de desarrollo endógeno: el caso de la Comunidad Valenciana a la luz de las experiencias europeas recientes", *Revista Cuadernos de Geografía*, 61.

MILLARS XIX

ESTUDIOS

Reflexiones en torno al establecimiento del poderío cartaginés en Hispania, por *Pedro Barceló*.

Poder económico en Roma: el *Ordo Publicanorum*, por *Juan José Ferrer Maestro*.

Planteamientos intervencionistas en el discurso y en el análisis económico en Valencia, 1939-1951, por *José María Gómez Herráez*.

Fiesta y arte efímero en la Villa de Castellón durante el Setecientos, por *Beatriz Lores Mestre*.

DOSSIER: Astros e imágenes celestes

Presentación, por *Víctor Mínguez*.

Aby Warburg y la imagen astrológica. Los inicios de la Iconología por *Rafael García Mahiques*.

«La Ciencia del Cielo»: representaciones del saber cosmocológico en el ambiente de la contrarreforma española, por *Fernando R. de la Flor*.

El bestiario astronómico: los motivos animalísticos en los mapas celestes en la Edad Moderna, por *José Julio García Arranz*.

El retrato áulico y la iconografía solar: la imagen astral de los reyes hispanos durante el Antiguo Régimen, por *Víctor Mínguez*.

La astrología y la astronomía en el arte. Referencias bibliográficas, por *Joan Feliu*.

NEORURALS A LA MUNTANYA MEDITERRÀNIA

Vicent Ortells Chabrera
Universitat Jaume I

Viure a la muntanya mediterrània al segle XXI és una opció cada vegada més escollida pels habitants autòctons i per altres procedents del medi urbà, tot i que les dificultats es mantenen en distints aspectes, com ara les mancances en les comunicacions terrestres, que agreugen les distàncies, el despoblament, l'absència de massa crítica i envelliment i l'atractiu mediàtic que té la vida urbana per al jovent.

Aquestes opcions de vida han augmentat i s'han diversificat en les darreres dècades, introduint-se noves activitats econòmiques o renovant-se les clàssiques (Sancho et al. 1999, Montiel, 2003, Delgado et al., 2004, Ortega, 2004). Nosaltres analitzarem aquestes "novetats" des dels anys vuitanta, en un àmbit territorial que va des d'Andalusia fins al sud de França, passant pel País Valencià i Catalunya. En primer lloc veurem aspectes generals, com ara els canvis socioeconòmics més destacats. Posteriorment, hom analitza quines són les principals activitats innovadores en l'àmbit de muntanya i, finalment, estudiem alguns casos concrets per ser paradigmàtics en els respectius camps econòmics.

I. CANVIS SOCIOECONÒMICS RECENTS

La població i les activitats econòmiques dels pobles de la muntanya mediterrània han tingut que adaptar-se a la nova situació creada en les darreres dècades, producte d'un despoblament generalitzat que deixà en herència una societat desestructurada amb un envelliment creixent i una economia quasi de subsistència i en bona part subvencionada. Tot i amb això a finals dels noranta s'inicien tendències de canvi, tant poblacionals com en l'economia.

A) Recuperació demogràfica i immigració estrangera

En algunes zones de muntanya, les més marginals, el despoblament es frenà de sobte, bé que per no haver-hi ja pràcticament gent per emigrar, però també seguint els nous processos generals de lleugera recuperació. Per una banda, es detecta un retorn de gent gran a casa seua i per l'altra una nova entrada de jovent provenent de països llunyants.

Taula I: Evolució de la població dels Ports de Morella(1930-2002)

1930 16.318 habitants.

1960 11.525 habitants.

1981 6.709 habitants.

1996 5.432 habitants.

2002 5.191 habitants.

Font: INE, IVE. Elaboració pròpia.

La comarca valenciana dels Ports de Morella i Vilafranca és un bon exemple de territori de muntanya– amb una altitud mitjana al voltant dels mil metres– i distàncies superiors als vuitanta kilòmetres dels nuclis urbans de la costa, com ara Castelló, Tortosa i Vinaròs-Benicarló. El despoblament s'agreuja en els seixanta i setenta del segle XX però es pot observar com es ralentitza en l'albir del segle XXI , amb només quaranta habitants menys per any. A més a més, es registra una entrada de jove població estrangera que si es consolida farà augmentar la població per la base. Concretament, als Ports hi havia censats 4 immigrants estrangers el 1997 que passen a ser 99 el 2001. Xifres semblants d'augment trobem a la comarca tarragonina de la Terra Alta, amb 48 residents estrangers en 1996 i 287 el 2001 (IEC). Sembla clar, almenys a curt termini, que la recuperació demogràfica de les zones de muntanya va de la mà de l'entrada de gent jove procedent d'altres llocs. La repercussió econòmica és directa i l'existència de ma d'obra jove té que ajudar a consolidar l'economia, tan clàssica com nova.

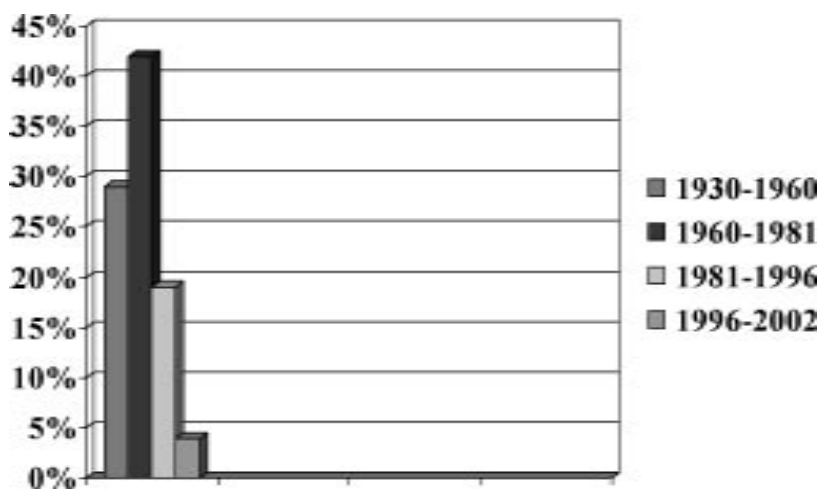

Figura 1: Pèrdues percentuals en la població dels Ports durant el període 1930-2002 (Font: IVE, elaboració pròpia).

B) Canvis en l'activitat econòmica. Augment de la producció pecuària, de l'agroindústria i del turisme

Les activitats innovadores, moltes d'elles necessàriament subvencionades (Márquez 1989), han abastat des de les clàssiques associades al medi natural fins als nous aprofitaments industrials o sectors beneficiats per les “modes”, com ara el turisme rural o agroturisme.

Taula II: Evolució de la producció ramadera a Els Ports (1982-1999)

ANYS	BOVÍ	OVÍ	CAP.	PORC.
1982	697	41.010	3.382	34.342
1999	5.220	4.278	337	32.053

Font: Obiol, E. (1988); IVE (1999). Elaboració pròpia.

La ramaderia ha estat i continua essent una activitat pròpia i directament associada al medi de muntanya. La tradicional mediterrània, l'ovina i caprina, reculen essencialment per la gran cura que necessiten. El porcellar es manté, pels beneficis de l'establació, i augmenta extraordinàriament el ramat boví, com es pot observar a la Taula II en la comarca dels Ports. En aquest cas, les vaques son alienes però amb avantatges d'extensivitat en la cria (Campesino, 1992).

En aquest cas, la innovació la trobem en el tractament ecològic, una eina fonamental per evitar malalties, com la de “les vaques boges”. En aquest sentit es manifesta gent pagesa com Guillem de Paldejà, membre de la Cooperativa Ramadera Mare Terra i del Col·lectiu Ramader Els Isards: “El procés és una alternativa viable per a la gent de muntanya que manté la cultura pagesa i evita el despoblament i l'agroturisme, que converteix al pagès en un cambrer dels burgesos” (www-ramaderia.ecologica).

L'agroindústria també ha trobat en alguns casos o bé noves formes o l'adaptació de les tradicionals per a ser competitiva.

Figura 2: La cooperativa Mas de Noguera a Caudiel (Alt Millars, País Valencià) fou fundada a principis dels 1980. Avui realitza diverses activitats, entre elles d'educació ambiental. En la imatge es poden apreciar plaques solars i també fan servir l'energia eòlica.

Taula III: Ocupats per sectors a la Terra Alta i Catalunya (1991-1996)

		Ocupats			
		agricultura	indústria	construcció	serveis
		Total			
Terra Alta	1996	33,244	25,395	9,405	31,956
	1991	39,786	24,833	11,148	24,232
Catalunya	1996	3,216	32,083	6,968	57,734
	1991	3,678	36,058	8,233	52,031

Fonts : Institut d'Estadística de Catalunya. Estadística de població 1996.
 Institut d'Estadística de Catalunya. Cens de població 1991.
 Anys disponibles : 1991, 1996

La Taula III ens mostra la davallada de l'ocupació agrícola, front al lleuger augment de la indústria –contràriament al total de Catalunya– i el notable increment dels serveis que en magnituds relatives també superen les xifres generals (Viruela, 1989). Cada comarca pot tindre especificitats, com ara la viticultura, però també hi ha agroindústries novedoses derivades de la ramaderia, com els formatges artesans, o podem recordar la utilització de la llet de cabra com a maternitzada, les activitats associades als tractaments termals o als productes de medicina i cosmètica natural. Més endavant recordarem alguns casos concrets.

En quant a l'anomenat turisme rural o agroturisme és clarament el sector econòmic que més ha incrementat els seus valors, en especial des de finals dels anys vuitanta. En aquest cas, també és important el nombre de nous petits empresaris, “neorurals” vinguts de les ciutats. Les visites forànies també beneficien als altres sectors productius per les despeses en productes artesans i gastronòmics.

*Taula IV: Cases rurals al País Valencià (2004)***ALACANT: 39.**

Agres, Aigües, Alcoleja, Alcoi (2), Alfafara (2), Alacant (2), Balones, Benialla, Benimantell (2), Benimeli, Benissa, Bihar (2), El Campello, Castalla, Castell de Castells, Confrides, Fageca, Guadalest, Xaló, Lorxa, Margarida (2), Orba, Penàguila,

Polop (2), Relleu (2), Sella, Tàrbena, Teulada, Vall de Gallinera (4), Vall de Laguart (4).

VALÈNCIA: 32.

Aielo de Malferit, Alborache (3) Alfauir, Alpuente, Alquería de la Comtesa, Antella, Benagéber, Bocairent, Casas Altas (3), Casas Bajas (3), Castelló de Rugat (3), Chera, Cuesta de Rato, Énguera, Enna, Jalance, Macastre, Novetlé, Pedralba, Piles, Polinyà del Xúquer, Requena (3), Sinarcas, València (2), Venta del Moro (2), Yátova (2).

CASTELLÓ: 66.

Albocàsser (5), Ares (2), Azuébar, Benassal (2), Benicàssim (2), El Boixar (2), Castellnovo, Catí (2), Xert (2), Chóvar, Cinctorres (2), Culla, Eslida, Llcena, Montán, Morella (3), Ortells, Pobla de Benifassà, Sant Jordi, Sant Mateu, La Serratella, Tírig, Todolella (2), El Toro, Torre d'En Besora, Les Useres, Vallibona (2), Villahermosa del Río (2), Viver.

CASTELLÓ, MASOS: Mas d'En Camanyes, Mas de la Sémola, Mas de Sant Pere (Albocàsser); La Surera (Almedíjar); Masía de San Juan (Altura); Mas de Llorens (Ares); Mas Donzell (Catí); Mas de Noguera (Caudiel); Mas de la Bassa (Culla); Mas de Madalena (Llcena); Torre Gargallo (Morella); Masia d'En Pollo, Mas Roig, Mas d'En Pollo Gran (Rosildos, Serra d'En Galceran); Mas de Covarxelles, Mas de Selma (Serratella); Masía Ferrer (Segorbe); Masia dels Vilars (la Torre d'En Besora); Mas del Botigué (Les Useres); El Molí (Vallibona); Mas de Borrás (Villahermosa del Río).

Font: Internet, Casas Rurales. Elaboració pròpia.

L'INE desagrega les xifres de turisme rural des de l'any 2000 i en l'últim bienni analitzat, 2001-2002, s'ha produït un augment del 12'2 % en les pernoctacions. Aquestes es produeixen essencialment els caps de setmana i en períodes de vacances i el 83'4% són espanyols per a tot l'Estat. Aquestes xifres canvien substancialment a les Illes on només són el 18%, mentre que els alemanys suposen el gros dels visitants. Les comunitats cantàbriques i pirinenques són les que disposen de més oferta i ús. Al País Valencià destaca Castelló, on s'han recuperat algunes masies, escoles rurals i cases de pobles per a aquesta nova funció que té possibilitats de continuar creixent i diversificar l'oferta.

II. NOVES ACTIVITATS ECONÒMIQUES EN LA MUNTANYA MEDITERRÀNIA

Des dels inicis dels anys vuitanta es detecta l'augment progressiu de noves formes de generar treball a les zones rurals i de muntanya, bé per gent del camp o procedents de la ciutat que s'hi instal·len de bell nou. Tot seguit recordarem iniciatives en els principals sectors, com ara l'agropecuari, les agroindústries i el sector terciari.

A) Diversificar la producció ramadera. Les granjes d'estruc

D'ença el final de la dècada dels vuitanta s'introdueix progressivament l'explotació intensiva d'aquesta singular espècie avícola, una mena de porc amb ales pel que fa al seu aprofitament integral: ous, carn, plomes..

Taula V: Granjes d'estruc espanyoles al 2004

Castelló	2
Burgos	1
Barcelona	1
Saragossa	1
C. Real	1
València	1
Granada	1
Astúries	2
Segovia	2
Toledo	1
Màlaga	1
Lleida	1

Font: ACADE. E.p.

Segons ACADE, associació professional de productors, hi ha a l'Estat espanyol 15 granjes d'estrucos moltes de les quals se situen en àmbits de muntanya, on troben condicions de pluviositat moderades i terrenys ben drenats. A més a més, les granjes poden gaudir de majors extensions que en zones de més densitat de població. Aquesta producció pot anar en augment ja que actualment suposa menys de l'1% del consum de carn d'au.

El subsector pecuari continua tenint bones possibilitats de desenvolupament, en especial en noves formes de producció, com la cria natural abans esmentada. En aquest sentit també són destacables els intents de recuperació d'espècies autòctones i la producció artesanal de formatges (en molts indrets) o llet maternitzada (Múrcia). De tota manera, la feblesa i dificultat de la cura dels ramats imposa les subvencions públiques, necessàries per a mantenir habitades moltes zones.

D'altra banda, la recuperació de fauna autòctona també pot esdevenir una explotació econòmica en espais controlats. Valga l'exemple dels voltors de la Val d'Ossau als Pirineus francesos, amb un observatori molt visitat a Laruns.

B) L'aprofitament dels rius. Piscifactories i Caviar

Des dels anys setanta, les nostres peixateries compten amb notables exemplars de truites criades en captivitat a piscifactories de tot arreu. Aquesta és una activitat ja ben assentada. Molt més innovadora és la introducció de peixos que havien desaparegut o no han estat mai als nostres rius, com és el cas de l'esturió i els seus ous, el quasi prohibitiu caviar. A casa nostra li deiem caviar per extensió i economia a molts altres ouets de peix. Però sembla que pot canviar almenys per proximitat d'origen d'aquesta preciada menja. La cria pionera comença en les vesants de la Serra Nevada, a Riofrío, cap al 1985. Després de deset anys s'aconsegueix el 2001 la primera i modesta producció de 30 Kg d'ous d'esturió (*Acipenser Naccarii*), però en foren ja 600 Kg en 2003. La cura és ecològica amb 200 tones de peixos que naden en 150 piscines. El caviar resultant és del tipus Beluga, un dels més valorats pel mercat.

Una versió més recent la trobem a Les, en la Val d'Aran, on ja es comercialitza el caviar *Nacarii*, procedent del "*Acipenser Baeri*", que seria com la versió científica del Beluga, més menut i per tant més a l'abast de butxaques normals. En aquest cas, uns 56.000 esturions viuen repartits en 6 piscifactories. En definitiva, pensem que pot cundir l'exemple en altres indrets i en sortirem tots beneficiats.

C) Herbes i aigües, productes naturals. Medicina i estètica

La cultura postmoderna actual torna a valorar la naturalesa en la seua amplíssima oferta d'aliments, plantes i aigües que curen i embel·lesen. La muntanya mediterrània produeix les més extenses notes de fragàncies florals. La Provença francesa és capdavantera a llocs com Gras, tot i que són grans ciutats com París o ara també Nova York les que venen la cara bonica del perfum. El conreu de l'espígol s'ha recuperat en algunes zones valencianes i d'altres, en especial per la desfeta dels Balcans, però també pels nous mercats i consumidors.

Algunes apostes han tingut veritable i merescut èxit, com ara l'empresa Soria Natural, possiblement la més coneguda a l'estat espanyol. Aquesta empresa va néixer l'any vuitanta per la voluntat de cinc persones que volien seguir vivint a la seua terra soriana. En Garray, a 1200 m d'altitud i als peus del massís ibèric de l'Urbió, s'hi troba l'actual fàbrica que ocupa més de 15.000 m² en instal·lacions, tenint a la zona més de 100 Ha conreades amb unes 70 espècies diferents de plantes medicinals. La Fitoteràpia ha esdevingut un recurs preventiu i curatiu per a moltes persones d'arreu el Mon. Per això, aquesta empresa compta amb una important xarxa comercial de distribució a Espanya i altres països. Avui són unes 300 persones les que se n'ocupen d'uns productes de màxima qualitat. El rigorós i continental clima sorià, la netedat ambiental i el curt cicle de les plantes valoren els productes i asseguren un bon futur.

Pel que fa a l'aigua, volem recordar que, a banda de la balneoteràpia, podem trobar noves activitats en el camp de la cosmètica termal, com és el cas del Laboratorio Agua de Baños a la localitat de Montanejos a l'Alt Millars de Castelló. Aquest laboratori desenvolupa les possibilitats dermatològiques inherents a l'aigua termal de la Fuente de Baños, que brolla a 25º C durant tot l'any i fou declarada d'utilitat pública ja al segle XIX. Les primeres formulacions començaren el 1997 i en 1999 es registra la marca de cosmètica personalitzada que avui ofereix més de 200 productes. Aquests es basen en l'esmentada aigua termal i també en principis actius procedents de vegetals ecològics i olis essencials purs obtinguts de plantes de l'entorn.

Figura 3: Depuradora del Mas de Noguera. La depuració d'aigües residuals funciona de forma natural amb decantació i absorció de les mates de joncs. L'aigua depurada rega els camps a l'estiu i la palla calenta els animals.

D) La Salut per l'aigua. El reviscolament dels tractaments termals

L'ús de les aigües des del punt de vista terapèutic és tan antic com les civilitzacions occidentals. Els romans deixaren bona mostra amb els seus *balneolos* d'on deriven topònims actuals com Bunyol. Molts pobles balnearis de l'Europa mediterrània s'identifiquen amb noms derivats de les seues aigües: Caldes, Baños, Aix, Les Eaux. A les nostres muntanyes s'exploten des de temps enrera les aigües termals i per a ús de taula: Cofrentes, Benassal, Catí, Montanejos, Malavella, Sant Hilari, Cardó.. Malgrat això, fins a la dècada dels noranta eren activitats poc lucratives ja que tan sols la gent amb problemes d'articulacions o respiratoris, entre d'altres, empraven aquestes instal·lacions. Darrerament, la intervenció pública amb ajudes com ara l'IMSERSO o les noves modes de cultura corporal han portat nova clientela a les anomenades zones Spa, és a dir, de "Salut per l'aigua".

Taula VI: Balnearis a Espanya, 2000.

CCAA	Nº
Catalunya	14
Galícia	13
Aragó	9
Andalusia	9
Castella i Lleó	6
Castella La Manxa	6
País Valencià	5
Extremadura	5
Cantàbria	3
Múrcia	2
Astúries	1
Euskadi	1
Balears	1
Navarra	1
La Rioja	1
TOTAL:	77

Font: Associació Nacional de
Balnearis i Estacions Termals.

Molt lluny de la capacitat balneària de França, l'estat espanyol viu a hores d'ara un reviscolament dels banys termals, terapèutics o senzillament de caràcter relaxant. A la muntanya mediterrània s'hi concentra la meitat dels balnearis espanyols i en algun cas han incorporat de bell nou les zones Spa. Podem destacar entre les més recents la "Casa de Banys de l'Avellà", en Catí. Aquestes aigües tenen una gran tradició en consum de taula i ara se n'afegeix la possibilitat dels banys, junt a passejades per un entorn immaculat.

E) Turisme actiu i d'aventura

La valorització del camp per part de la societat urbana ha portat noves formes d'explotació econòmica que reproduïxen, d'alguna manera, la forma de viure de les ciutats. En algun cas, per a nosaltres no desitjable, els camins de muntanya es converteixen en vies urbanes travessades per vehicles adaptats que produeixen sorolls i aires aliens, si més no. Malgrat això, molts joves han descobert les possibilitats d'oci de la muntanya i de pas alguns altres valors: descans, gastronomia de qualitat, paisatge..

Dins del que podem anomenar turisme actiu estaria el senderisme, practicat per famílies senceres, joves i gent gran. La balització de corriols

ha ajudat enormement, tot i que no aplega la informació a ser suficient en moltes ocasions (restauració, allotjament, temps probable de camí..). El mateix camí en *mountain-bike* també és una bona opció, tot i que no hi ha que oblidar que és el vianant el que té preferència. En aquest sentit són les “vies verdes”, com antics assagadors, o les antigues vies de tren recuperades, les millors opcions.

Pel que fa al turisme que busca sensacions fortes, és evident que la muntanya té recursos més que suficients: desnivells, rius, barrancs, neu.. Aquesta ha esdevingut el “sol i platja” de la muntanya, amb autèntics allaus de gent en caps de setmana i vacances hivernals. La resta d'estacions es practiquen altres esports de nou encuny, quasi tots coneguts amb neologismes d'arrel anglesa: *trekking*, *rafting*, *puenting*, *parapent*, *foret d'aventure*, *luge d'été*. L'alpinisme té més de 150 anys d'història, però avui hi ha cues per a pujar al Mont Blanc o s'organitzen expedicions per a fer grans marxes per les muntanyes, el *trekking*. Més majoritari és l'ús dels rius en tranquils piragües, com a les Gorges de l'Ardeche o del Tarn a França, o el barranquisme de la Sierra de Guara aragonesa i el *rafting* en les embravides aigües de les Nogueres, del Verdón i tants altres.

Si es tracta de volar o llençar-se al buit, res millor que el parapent practicat en les valls pirenenques (Superbagnères, Saint Lary..) o el més arriscat *puenting*, un pont i una corda suficientment curta, o la versió francesa, la *sous elastique*, amb caigudes excepcionals als Alps, com en La Mure.

Entre les darreres activitats d'aventura, menys perilloses que les anteriors, podem destacar l'adaptació del bosc de coníferes a un circuit on hom troba des de tirolines a la soga de Tarzán o les escaletes de corda, tot amb arnesos de seguretat i amb un entrenament previ i signatura d'acceptar les condicions i riscos. La part més tranquil·la del circuit és l'accés i tornada, vinculada en ocasions a una altra modalitat d'esbarjo, el *luge d'été* o trineus sobre circuit, de velocitat regulable per l'usuari. Aquesta combinació es troba prou desenvolupada a França, amb uns 10 parcs, com ara Chamomnix-Mont Blanc, Lac de Sapins, Col de Tontée, Talloires, Vercorin, Col de Marcién, Jaujac... En resum, tota una parafernàlia de possibilitats per a alliberar adrenalina.

III. LES ECOALDEES: ELS MONESTIRS DEL SEGLE XXI

L'opció de vida més o menys comunitària en un lloc aïllat, a la muntanya, ha estat de sempre una possibilitat variable en nombre segons les èpoques. La religió ha unit aquests grups en monestirs al llarg dels segles. Avui continuen existint, però han sorgit noves alternatives deslligades del fet religiós, tot i que tenen també un cert caire espiritual o de reflexió sobre la forma de vida actual. Aquestes noves formes de vida tenen nomenclatures variades: ecoaldees, granjes-escola, cases de repòs, centres de permacultura, cases d'espiritualitat i reflexió.. En comú tenen totes elles practicar una manera de

viure prou diferent a la general, més pausada i relacionada amb els ritmes de la naturalesa. També és molt important l'element educatiu, dirigit als més joves o també per a que els més grans es retroben moltes vegades en el seu propi passat o coneguen noves activitats corporals, ambientals, alimentícies o moltes altres.

Els exemples a la muntanya mediterrània són bastant abundants, ja que el medi ho permet per la bondat climàtica, el paisatge i la proximitat a zones molt poblades. En aquesta línia trobem "Permacultura Montsant", enclavada als peus del Montsant, a 700 metres d'altitud, dins del municipi d'Arbolí. En les seues paraules " utilitzem sistemes sostenibles en la producció d'aliments, un ús apropiat dels recursos i treballem en el disseny i construcció de vivendes i assentaments humans saludables, integrats i eficients en energia. També busquem formes de comunitat i economia que afavoresquen la salut del planeta i el desenvolupament humà". (www.permacultura-montsant.org)

Un altre cas destacable és la Cooperativa Mas de Noguera, al terme de Caudiel (Castelló). A més de 800 metres d'altitud i a l'empara del muntanyam calcari de la Serra d'Espadà s'hi localitza aquest antic Mas, avui convertit en una granja-escola i explotació agrària amb conreus ecològics sobre més de 100 Ha. La iniciativa supera els vint anys d'existència i es deu a uns joves de la zona que després d'estudiar magisteri decidiren apostar per un futur en la seua terra. Avui, és un centre de desenvolupament rural i d'educació ambiental de referència en el País Valencià. Les experiències i investigacions són variades, com ara l'estudi d'espècies autòctones com la gallineta valenciana o l'ovella guirra, alimentades amb cultius propis biològics. Un fet destacable és la reciclabilitat de les seues produccions i l'utilització d'energies renovables, on es combina la solar amb l'eòlica. Les aigües residuals del complex –on poden residir unes cinquanta persones a plena ocupació– es reciclen en una depuradora natural basada en la capacitat depurativa de plantes higròfiles com els joncs. Posteriorment, l'aigua rega els camps de cultius. Els cursos d'agricultura ecològica, educació ambiental, o simplement el descans en un lloc tranquil, són les activitats més freqüents en el Mas de Noguera per part dels visitants.

Figura 4: Un altre dels treballs realitzats al Mas de Noguera és la investigació amb espècies animals autòctones, com aquesta ovella guirra o la gallina negra valenciana.

IV. CLOENDA. NOUS VALORS, NOVES ACTITUDS FRONT AL MEDI RURAL I DE MUNTANYA

Durant molts anys, especialment en el franquisme, el camp i la muntanya eren mirats com a llocs endarrerits— més del que realment estaven— plens de tòpics i d'on era millor fugir cap a les zones urbanes. A partir dels vuitanta i, especialment en els noranta, el medi rural passa a ser un lloc quasi devocional on tot és bo i possible. Eclosiona el turisme rural i agroturisme, es valoren els paisatges i els parcs naturals, però també aplega gent disposada a alliberar l'adrenalina acumulada a les ciutats: esports d'aventura, d'hivern i noves macrourbanitzacions, en l'equivalència de sol-platja en muntanya-neu.

Figura 5: Els mitjans de comunicació, com ara la publicitat, tenen gran influència en les actituds de la societat actual envers el medi rural. Els misatges de les dues imatges són força diferents en quant a la manera de tractar la naturalesa.

La primera manera de mirar el camp està menys localitzada i potser més general i és la que nosaltres hem volgut destacar en les pàgines anteriors. El segon cas trasllada a la muntanya moltes vegades el model esgotat del litoral. En qualsevol cas, viure a la muntanya al segle XXI és una necessitat per a tota la societat i la permanència en aquests indrets és en benefici de tots.

BIBLIOGRAFIA

CAMPESINO FERNÁNDEZ, A. (1992): "El vacuno *charolais* en España o la intensificación ganadera a contrapeso del ecosistema". *El medio rural español. Cultura, paisaje y naturaleza*. Volumen II, Universidad de Salamanca, Centro de Estudios Salmantinos, pp. 949-958.

DELGADO, C.; GIL, C.; HORTELANO, L.; PLAZA, J. (2004): "La renovación rural en los espacios de montaña: las comarcas de la vertiente norte del sector central de la Cordillera Cantábrica". *Investigaciones Geográficas*. Universitat d'Alacant, nº 33, gener-abril, pp. 63-86.

MÁRQUEZ, D.; REQUENA, M. (1989): "La agricultura de montaña en el espacio andaluz". *XI Congreso Nacional de Geografía*, AGE, Universidad Complutense de Madrid, pp. 129-136.

MONTIEL, C. (2003): "Tradición, renovación e innovación de los usos y aprovechamientos en las áreas rurales de montaña". *Cuadernos Geográficos*., nº 33. Universidad de Granada, pp. 7-26.

OBIOL MENERO, E. (1989): *La ganadería castellonense*. Ajuntament de Castelló.

ORTEGA VALCÁRCCEL, J. (2004): "Áreas de montaña: de la supervivencia a la integración". *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*. nº 38, pp. 5-28.

SANCHO, J.; GALVE, A.; NAVALPOTRO, P. (1999): "Iniciativa local en áreas rurales deprimidas: el valle del Mijares en la provincia de Castellón". *Professor Joan Vilà Valentí. El seu mestratge en la geografia universitària*. Universitat de Barcelona, pp. 1.333-1.342.

VIRUELA MARTÍNEZ, R. (1989): "Diversidad de ocupación en un área de agricultura pobre sometida a un intenso éxodo: la montaña castellonense". *XI Congreso Nacional de Geografía*. AGE, Universidad Complutense de Madrid, pp. 277-286.

ESTUDIS

La muerte del héroe-la muerte del rey. Un modelo de la muerte en la Corona de Aragón.

Siglos XIII-XV, per *Salvador Antonio Vidal Castañ*

De la apicultura a la obtención de la cera. Las "otras manufacturas" medievales de Segorbe y Castellón, per *Joaquim Aparici Martí*

Prensa satírica carlina durant el regnat d'Amadeu de Savoia (1871-1872), per *José María Espinosa Mira*

El mercat de treball del districte industrial ceràmic de la Plana, per *Joan Carles Membrado i Tena*

La fotografia ¿una amenaza para la retratística tradicional?, per *Cristina Benaches Mifsud*

DOSSIER: DEMOGRAFIA HISTÓRICA CASTELLONENSE

La demografía histórica castellonense durante la Edad Moderna.

Aproximación al estado de la cuestión, per *Antonio Poveda Ayora*

Evolució demogràfica i reproducció social. Els grups residencials de Culla (1721-1758), per *Modest Barrera Aymerich*

La evolución de la población en la zona norte del País Valencià durante los siglos XVI y XVII, per *Teresa Ginés Vilar*

Demografia i societat. Vila-real, 1900-1940, per *Francisco Mezquita Broch i Pascual Mezquita Broch*

Aprofitament dels inventaris post mortem en demografia. El nombre màxim de fills de la família nuclear a Castelló de la Plana als segles XVI-XVII, per *Manuel Rosas Artola*

ELS PROGRAMES LEADER A LES ZONES DE MUNTANYA DE CATALUNYA

Santiago Roquer, Jordi Blay, Ruben Cabistany i Àlex García
*Grup de Recerques Urbanes i Rurals - Universitat Rovira i Virgili**

En el present article es repassen les característiques, les mesures de suport i els resultats de la iniciativa comunitària Leader II a Catalunya, en concret a les zones de muntanya que, en major o menor mesura, corresponen a 9 dels 10 programes comarcals afavorits per aquesta iniciativa. Com una breu introducció, recordarem, en primer lloc, el context en que neixen els programes de desenvolupament rural de la Unió Europea i les característiques de la iniciativa Leader II i, a continuació, ens centrarem en l'anàlisi d'aquesta iniciativa a Catalunya: els territoris on ha estat en funcionament, les diverses accions i mesures subvencionables i els principals resultats obtinguts, amb una valoració final sobre els èxits i també els aspectes menys reeixits de tot el programa.

1.- LA UNIÓ EUROPEA I EL DESENVOLUPAMENT RURAL

La política agrària ha estat, gairebé des de la seva fundació, un dels eixos essencials de la Unió Europea, però no va ser fins a mitjans del anys vuitanta del segle passat, que els responsables d'aquesta es van decidir a plantejar una acció centrada no sols, o no tant, en el simple augment de la producció, sinó, sobretot, en el desenvolupament integral de les zones rurals de la Unió Europea.

Aquest nou enfocament pretén ser la resposta a la crisi del món rural, fruit del doble procés de industrialització urbana i transformació i despoblament rural i, fins i tot, de la pròpia Política Agrària Comunitària (la PAC). Són prou coneguts els efectes d'aquesta crisi del món rural, amb una especial i major incidència a les àrees de muntanya. Entre els efectes principals podríem recordar des d'un punt de vista econòmic: la greu crisi de les petites explotacions per la seva baixíssima rendibilitat, l'escassa o nul·la diversificació econòmica, accentuada per la crisi de l'artesania tradicional i la desaparició dels petits comerços i serveis que existien a les zones rurals; des del punt de vista socio-demogràfic: el despoblament, el fortíssim envelliment de la població, el creixement natural negatiu, les escasses oportunitats per a dones i joves, la pèrdua de la cultura tradicional, etc. Des del punt de vista ambiental, els efectes derivats d'una producció intensiva, centrada més en la quantitat que en la qualitat i poc curosa en el respecte al medi natural. I

* Aquest article s'emmarca en el projecte BSO2001-3739-C05-05 finançat per la Dirección General de Investigación- Ministerio de Educación y Ciencia.

tot això, en el context d'una interrelació cada cop més intensa entre medi urbà i medi rural, en què el primer s'ha convertit en el referent per al segon i, al mateix temps, busca en el món rural moltes de les qualitats que no troba en el seu propi àmbit.

En aquest context neix la nova política de desenvolupament rural integrat de la Unió Europea. Un dels textos claus d'aquesta nova política és l'anomenada "Declaració de Cork", aprovada en el marc de la Conferència sobre Desenvolupament Rural, celebrada a aquesta ciutat irlandesa el novembre de 1996. En aquesta breu declaració es destaca que:

"El desarrollo rural sostenible debe constituir una prioridad de la Unión Europea y convertirse en el principio fundamental que sustente toda política rural en el futuro inmediato y tras la ampliación. Sus objetivos deben ser invertir el proceso de emigración del campo, combatir la pobreza, fomentar el empleo y la igualdad de oportunidades, responder a la creciente demanda de calidad, salud, seguridad, desarrollo personal y ocio y mejorar el bienestar de las comunidades rurales. La necesidad de preservar y mejorar la calidad del medio ambiente rural debe ser integrada en todas las políticas comunitarias relacionadas con el desarrollo rural... Los recursos disponibles deben destinarse en mayor medida al fomento del desarrollo rural y la consecución de los objetivos medioambientales" (Observatorio Europeo Leader, 2001, Anexo 3).

Aquesta nova política de desenvolupament rural es concretarà a dos nivells o marcs diferents, un de caràcter general, amb els Plans de Desenvolupament Rural (PDR) lligats al FEOGA, i un altre de molt més específic, molt més petit quant a la seva quantia econòmica i amb un caràcter innovador, el de la iniciativa LEADER.

2.- LA INICIATIVA COMUNITÀRIA LEADER II: CARACTERÍSTIQUES, FILOSOFIA I METODOLOGIA.

El terme Leader correspon a les sigles franceses "Liaisons entre Actions de Développement de l'Economie rurale", cosa que podríem traduir com a "Lligams entre Accions de Desenvolupament de l'Economia Rural", i, com altres iniciatives comunitàries, s'entén com un laboratori d'experimentació, en aquest cas en desenvolupament rural. Consisteix en un programa de foment al desenvolupament rural a través de l'ajut a la diversificació econòmica en determinats territoris rurals. Això es concreta mitjançant les subvencions a accions no agràries, bàsicament de tipus privat (més endavant ja es veurà quins tipus d'accions contemplava el Leader II), amb cofinançament, privat i de les diverses administracions públiques, i gestionades a través del "mètode Leader". Veurem una mica més endavant les característiques d'aquest mètode, centrades en concret en la iniciativa Leader II.

Leader va néixer arran de la reforma dels fons estructurals de 1989. La primera iniciativa es va desenvolupar entre 1989 i 1993. Va afavorir 217

territoris a la Unió Europea, 52 a Espanya i 2 a Catalunya, en concret la Terra Alta i el Pallars (Pérez Esparcia-Noguera, 1997). Per la seva part la iniciativa Leader II, en la qual ens centrarem en el present estudi, es desenvolupà entre 1994 i 1999, amb uns 1.000 territoris a la Unió Europea, 132 a Espanya i 10 a Catalunya. Per últim, des de 2000 fins a 2006, es troba en vigor la iniciativa Leader +, amb 938 territoris a Europa, 145 a Espanya i 12 a Catalunya.¹

Dèiem anteriorment que la iniciativa Leader conté tota una metodologia específica, que de fet s'ha convertit en un referent per a altres programes de desenvolupament rural dels estats de la pròpia Unió Europea i fins i tot a nivell mundial. Les principals característiques d'aquesta iniciativa són les següents (Observatorio Europeo Leader-AEIDL 2001):

- a) L'enfocament territorial i el caràcter endògen. Es tracta de partir d'una agrupació territorial relativament petita i força homogènia de la qual es tracta de treure les potencialitats específiques, mitjançant la posada en valor dels recursos propis. Es parteix, doncs, de la idea que cada territori és diferent i que el desenvolupament ha de ser endogen, és a dir, ha de partir del propi territori i dels seus propis recursos. Això comporta la necessitat d'aprovar un programa territorial on es contemplin les possibilitats d'aquest desenvolupament endogen i l'estratègia per a la seva posada en valor.
- b) L'enfocament ascendent. Molt en relació amb l'aspecte anterior, la iniciativa Leader planteja un enfocament de baix a dalt. L'objectiu que es persegueix es mobilitzar els agents locals (empresaris, productors, emprenedors, associacions diverses), de manera que es converteixin en els protagonistes del seu desenvolupament. Si cada territori té les seves potencialitats qui millor les pot conèixer i, sobretot, posar-les en valor és la gent del propi territori. Es tracta d'una visió totalment oposada a la tradicional del desenvolupament, que tenia un plantejament de dalt a baix.
- c) L'associacionisme o partenariat local. Coherentment amb el dos punts anteriors, la iniciativa Leader planteja la necessitat de crear un organisme, l'anomenat Grup d'Acció Local (GAL), que sigui el responsable de la gestió conjunta del programa de desenvolupament del seu territori. Format per representants del sector públic i privat, especialment de les diverses associacions representatives del territori, el GAL té la funció d'aprovar inicialment el programa de desenvolupament territorial, i, si és acceptat en les instàncies superiors, de la seva gestió: aprovar el pressuposts, portar una gestió financera pròpia, decidir les accions subvencionables

1. En realitat els terminis de les 3 iniciatives no s'han complert pas d'una manera exacta i tant el seu inici real com el tancament han sofert retards.

i la seva quantia, nomenar l'equip tècnic responsable del funcionament del GAL, etc.

- d) La multisectorialitat de les accions i la seva interrelació. Hem vist anteriorment que la lletra L de Leader correspon al terme "Liaisons" (lligams), de manera que en la pròpia formulació de la iniciativa es vol senyalar la conveniència de plantejar, per una banda, un programa territorial de tipus integrat, i, per l'altra, fomentar aquelles accions que presentin un caràcter multisectorial, aquelles accions de desenvolupament que generin sinèrgies entre diversos sectors, especialment entre l'agrari i els altres. Ja veurem, en analitzar el cas de Catalunya, com, malgrat que les accions s'han d'adscriure a una de les línies de suport, sovint apareixen aquestes interrelacions, sobretot entorn a l'activitat turística.
- e) Innovació i efecte demostració. Ja hem indicat anteriorment que la iniciativa Leader es concep com un laboratori d'experimentació de noves formes de desenvolupament rural. Aquesta idea té la seva manifestació més explícita, a part de la pròpia metodologia, en aquesta preocupació pel caràcter innovador de les accions. A Leader I, es perseguia sobretot la diversificació econòmica en les zones rurals mitjançant la valorització dels recursos locals. A Leader II es va ampliar l'objectiu i es buscava la innovació tecnològica, sigui en els tipus de productes i serveis ofertats, en els procediments emprats, en els mètodes de gestió, etc. Convé assenyalar, en tot cas, que el caràcter innovador de les accions ha suscitat un fort debat i, en general, s'entén que el concepte innovador depèn, almenys en part, del lloc on es dona l'acció, ja que es considera que allò que no té res de innovador per a un territori pot ser-ho per un altre. Com a complement al caràcter innovador, el mètode Leader busca també que les accions innovadores es converteixin en model a seguir en el propi territori o en altres.
- f) La cooperació i el treball en xarxa. Precisament amb l'objectiu de facilitar aquest efecte demostració, Leader planteja la necessitat de crear xarxes que facilitin el flux d'informació i l'intercanvi d'experiències, tant en el si del propi territori com entre territoris, del propi país o de tipus multinacional. Això ha comportat la creació, en primer lloc, de l'Observatori Europeu Leader, amb la correspondència també a nivell dels diversos estats, amb la finalitat de contribuir a aquesta cooperació i treball en xarxa. Així en el cas espanyol, per a Leader II es va crear *la Unidad Española del Observatorio Leader*². Al mateix temps els propis grups han tendit a associar-se. Així, a nivell espanyol existeixen dues xarxes: La *Red*

2. Precisament Jordi Blay i Santiago Roquer durant la fase de Leader II varen col·laborar amb aquest organisme, mitjançant la funció anomenada de *Antena en Cataluña de la Unidad Española del Observatorio Europeo Leader*.

Española de Desarrollo Rural i la *Red Estatal de Desarrollo Rural*, a més de diverses xarxes autonòmiques. Per la seva banda, els 10 grups catalans varen crear, l'any 2002, l'Associació Rural de Catalunya.

3.-EL LEADER II A CATALUNYA: ELS PROGRAMES DE DESENVOLUPAMENT I LES MESURES SUBVENCIONABLES.

Ja s'ha indicat anteriorment que la iniciativa Leader engloba tot el territori rural comunitari, però convé senyalar que la seva aplicació concreta passa pel marc estatal i, en el cas espanyol (igualment com en altres països comunitaris), també a nivell de comunitat autònoma, amb un paper força remarcable. En qualsevol cas les mesures subvencionables són les mateixes per a tots els territoris, amb una important diferència, el grau de subvenció per a les accions privades, que podia arribar al 50% a les zones d'objectiu 1 –aquelles regions europees amb menys del 75% de PIB comunitari–, mentre que a les altres regions, com és ara Catalunya, la subvenció màxima només podia ser del 30%.

Ja hem assenyalat anteriorment que l'objectiu primordial de la iniciativa Leader és el de l'estímul al desenvolupament de les zones rurals, primordialment a través de la diversificació econòmica, però també mitjançant la preservació i la valorització del patrimoni rural, tant des del punt de vista natural com cultural. Tot això s'havia de contemplar en el Programa d'Innovació Rural de cada grup. Al mateix temps, aquest programa havia de contemplar certes finalitats i prioritats: la creació o consolidació de llocs de treball, una especial prioritat a les accions promogudes per dones i joves, la millora dels recursos humans, la valorització de allò que és propi de cada territori i una especial cura per la preservació del medi ambient i per aquelles accions que poguessin suposar millores ambientals. D'acord, doncs, amb aquests objectius i tenint en compte aquestes prioritats, les accions que es podien subvencionar a través de Leader II s'agrupaven en 6 tipus de mesures. Són les següents:

Mesura B.1: Suport tècnic al desenvolupament rural. Es tracta simplement dels diners destinats al funcionament del propi Grup d'Acció Local, especialment de l'equip tècnic que treballa en el Centre de Desenvolupament Rural.

Mesura B.2: Formació professional i ajuts a l'ocupació. Com el seu nom indica, es tracta d'ajuts destinats fonamentalment a la formació, i, en alguns casos, també ha permès algunes contractacions. Com ja veurem, ha estat una mesura poc utilitzada, ja que els temes de formació tenen altres programes, especialment els del Fons Social Europeu, per al seu finançament.

Mesura B.3: Turisme rural. En aquesta mesura s'inclouen totes les formes lligades al turisme rural: restauració, allotjaments, activitats de lleure, esports d'aventura, etc.

Mesura B.4: Suport a les petites empreses, l'artesania i els serveis de proximitat. Potser és la mesura, amb l'anterior, més vinculada a l'objectiu de la diversificació econòmica. Contempla tant la petita indústria com l'artesania i el suport a aquelles petites activitats de servei que tan imprescindibles són a les petites localitats rurals per assegurar el benestar de la seva població.

Mesura B.5: Valorització i comercialització de la producció agrària. A partir dels productes agraris, silvícoles i pesquers de cada zona, la mesura pretén fer possible que els beneficis de tot el procés de producció restin al propi territori productor. És a dir, que el màxim de valor afegit d'una producció resti al territori. Es tracta, doncs, d'una diversificació a partir de la pròpia producció agrària: envasat de productes, transformació i comercialització de productes com és ara vins, olis, formatges, derivats dels cereals, embotits, mel, bolets, etc.

Mesura B.6: Conservació i millora del medi ambient, del patrimoni i de l'entorn. Aquesta mesura se centra en un altre gran objectiu del programa Leader II, el de la defensa del patrimoni rural, tant en termes d'espais naturals com de tipus cultural: edificacions, tradicions, festes, folklore, etc.

A més de les 6 mesures del Programa d'Innovació Rural, Leader II contemplava una mesura C dedicada a la cooperació transnacional, amb la finalitat de complir l'objectiu d'estimular la relació entre territoris dels diferents estats de la Unió Europea.³

4.- Els territoris Leader de Catalunya i les zones de muntanya

Com s'indicava amb anterioritat Leader va afavorir 10 territoris de Catalunya: Pallars, Alt Urgell Sud, Berguedà, Garrotxa, Salines-Bassegoda, Conca de Barberà, Priorat, Terra Alta; Massís dels Ports i Lidebre (figura 1). Es tracta de zones considerades com a Objectiu 5b, és a dir territoris rurals fràgils. Dos d'aquestes zones (Pallars i Terra Alta) ja havien gaudit del Leader I, mentre que els 8 grups restants hi accedien per primer cop.

Orogràficament, tal com es pot veure a la figura 1, trobem 4 territoris que, segons la legislació catalana, es consideren comarques de muntanya. Es tracta dels territoris de Pallars, Alt Urgell Sud, Berguedà i Garrotxa. Per altra banda, els territoris de Salines-Bassegoda, Conca de Barberà, Priorat, Terra Alta i Massís dels Ports contenen nombroses "zones de muntanya" segons la legislació catalana (Blay, Roquer, 2002). Es tracta, en realitat, de zones de muntanya mitjana mediterrània, on el factor limitant és més el pendent que l'alçada. De tot això en resulta que 9 de les 10 zones Leader II podem considerar-les totalment o en part territoris de muntanya. Per això, al present article ens centrarem fonamentalment en aquestes 9 zones Leader, però a l'hora d'elaborar els quadres inclourem també, sempre de manera

3. Leader II va tenir també una mesura A, denominada d'Adquisició de Capacitats, destinada als nous grups optants en el moment de preparar el seu Programa d'Innovació.

desagregada, la zona Lidebre, que no té cap característica de muntanya, ja que és formada pels municipis planers i litorals de les comarques del Baix Ebre i el Montsià. D'aquesta manera veurem, al mateix temps, l'impacte específic de la iniciativa Leader a les zones de muntanya i també al conjunt de Catalunya.

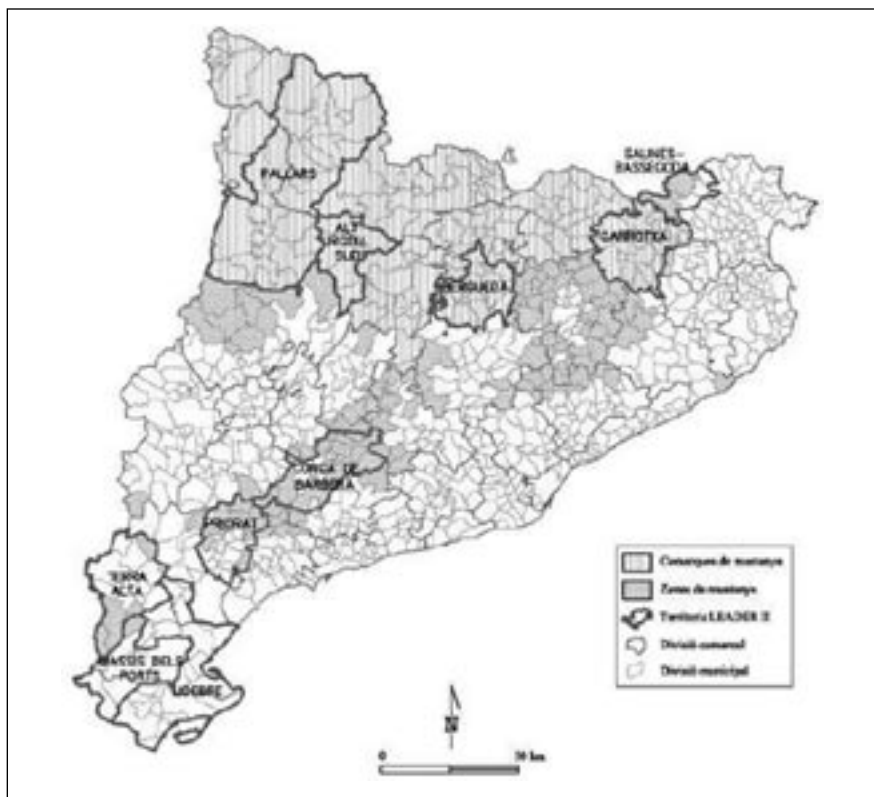

Fig. 1.- Les zones Leader II de Catalunya i els territoris de muntanya.
Font: Elaboració pròpia.

Pel que fa a l'organisme promotor dels diferents programes, els respectius consells comarcals ho van ser en 7 dels 10 casos. En concret, els consells comarcals del Pallars Jussà i Pallars Sobirà, varen promoure conjuntament el grup Pallars. Els consells comarcals de l'Alt Urgell, Berguedà, Garrotxa, Conca de Barberà, Priorat i Terra Alta ho van ser dels grups que porten el mateix nom, si bé en els 2 primers casos la zona Leader només era una part de la comarca (d'aquí que en el cas de l'Alt Urgell, el nom Leader fos Alt Urgell Sud). Les excepcions són els casos de Salines-Bassegoda, un grup molt petit format per alguns municipis de l'Alt Empordà, i els dos casos de la zona de l'Ebre, amb una història una mica singular. En concret, des de l'Institut

de Desenvolupament de les Comarques de l'Ebre (IDECE), organisme dependent del Departament de Política Territorial i Obres Públiques, la idea inicial era la d'un sol grup, però, com que superava el sostre dels 100.000 habitants, es va decidir integrar des del propi IDECE els municipis de la zona del delta i de la plana del Baix Ebre i el Montsià –a més de quatre termes de la Ribera d'Ebre– dins el grup Lidebre, mentre que els municipis d'aquestes dues comarques que comparteixen la zona muntanyosa dels Ports, des de Paüls fins a la Sénia, passant per Tortosa i Roquetes, es van agrupar sota el nom de Massís dels Ports, amb seu al municipi de Mas de Barberans. En definitiva, han estat els Consells Comarcals els principals promotors dels programes Leader a Catalunya⁴. Això ha comportat avantatges inicials, com el de l'existència d'una estructura prèvia per dissenyar l'estratègia territorial, allotjar la infraestructura organitzativa, els CEDER, etc., però al mateix pot haver comportat certs riscos de desvirtuar el significat de la iniciativa Leader. Analitzarem aquesta qüestió en la part final de l'article.

Quadre 1.- Característiques de les 10 zones Leader-II de Catalunya. 1996

Zona Leader	Nombre de Municipis	Superfície (km ²)	Població 1996	Densitat (habs/km ²)
Salines-Bassegoda	6	261,0	2.129	8,2
Garrotxa	21	734,2	45.708	62,2
Berguedà	14	548,2	31.192	56,9
Alt Urgell Sud	7	505,2	4.609	9,1
Pallars	29	2.645,2	18.632	7,1
Conca de Barberà	22	648,9	18.285	28,2
Priorat	23	496,2	9.212	18,6
Terra Alta	12	740,0	12.584	17,0
Massís dels Ports*	6	652,5	42.950	65,8
TOTAL 9 «zones muntanya»	140	7.231,4	185.281	25,6
(Lidebre)	25	1.179,0	81.224	68,9
TOTAL zones Leader	165	8.410,4	266.525	31,7
CATALUNYA	942	32.113,0	6.059.494	188,7

Font: García, Alexandre (2003), p. 28.

* Inclou el municipi de Tortosa, que només en part es podia beneficiar de la iniciativa Leader.

4. Fins i tot en el cas dels 3 territoris en els quals el Consell no n'era promotor, el corresponent a la comarca ha format part del GAL respectiu.

Al quadre 1 es mostren algunes característiques territorials i demogràfiques de les zones Leader II de Catalunya al començament de la iniciativa, al 1996. Podem observar que la iniciativa ha afavorit 165 municipis, que territorialment representen una mica més de la quarta part del territori català, però només suposa el 4,4% de la població del Principat. Les diferències entre els territoris són considerables. El més extens territorialment és el Pallars, que agrupa dues comarques senceres, mentre que els més poblats són la Garrotxa i el Massís dels Ports, si bé la població d'aquest últim és enganyosa, ja que s'hauria de descomptar la població del nucli estricte de Tortosa, que estava exclosa dels ajuts de la iniciativa. En sentit contrari, la zona més petita en extensió i en nombre d'habitants és la de Salines-Bassegoda i també resulta molt reduït el grup de l'Alt Urgell Sud, que, com el seu nom indica, només ocupava la zona meridional d'aquesta comarca. També els contrastos en la densitat de població són notables, relativament alts a les zones de la Garrotxa, el Berguedà i el Massís dels Ports (amb la peculiaritat ja senyalada en aquest), molt baixos a les comarques pirinenques, les més muntanyenques, i bastant baixos a les zones de l'interior de la província de Tarragona.

Deixant al marge la zona Lidebre, una agrupació geoeconòmica dels territoris objecte d'estudi ens permetria fer els següents grups:

- a) Zones pirinenques de muntanya (Pallars i, amb matisos, Alt Urgell Sud), caracteritzades pel pes tradicional de la ramaderia i l'auge actual del turisme de muntanya: neu, esports d'aventura, etc.
- b) Zones prepirinenques de vella tradició industrial, més o menys en crisi. Serien els casos de la Garrotxa i el Berguedà.
- c) Zones de muntanya mitjana mediterrània, amb presència també de conques interiors, caracteritzades tradicionalment per una agricultura mediterrània de secà (sobretot de vinya, olivera i altres arbres de secà) i amb intents actuals, més o menys consolidats, d'industrialització i de turisme rural. Formarien aquest grup les 4 zones de la província de Tarragona (Conca de Barberà, Priorat, Terra Alta i Massís dels Ports) i, amb certes especificitats, la zona de Salines-Bassegoda.

Tindrem ocasió de comprovar com les diferents característiques socio-econòmiques d'aquests territoris es reflecteixen en la diferent distribució de les accions segons mesures.

5.- Els resultats de la iniciativa per mesures, accions i inversions: el conjunt de Catalunya

Passem a continuació a veure els resultats econòmics de la iniciativa, en termes d'accions dutes a terme, inversions pressupostades i realitzades i subvencions rebudes. Ens basarem en les dades del «Llistat d'expedients

amb certificació des de l'1/07/1995 al 14 /01/ 2003", subministrades amablement pels responsables de la Direcció General de Desenvolupament Rural del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya (DARP, 2003). Encara que no són totalment definitius (en algun grup pot faltar algun expedient per certificar), els resultats obtinguts els podem considerar gairebé definitius i plenament representatius dels resultats econòmics de la iniciativa Leader II a Catalunya.

Les dades per al conjunt de Catalunya, desglossades per mesures, es poden veure a la figura 2 i també al quadre 2. El nombre d'accions subvencionades ha estat de 1.289, amb una inversió total de 14.321.914.000 pessetes, és a dir, 86.076.437 euros. Si comparem les inversions i el que s'havia pressupostat, apareix una primera dada ben interessant: la inversió ha estat sensiblement superior al que s'havia previst, (un 35 % més), cosa que sembla mostrar, ja d'entrada, l'èxit de la iniciativa.⁵

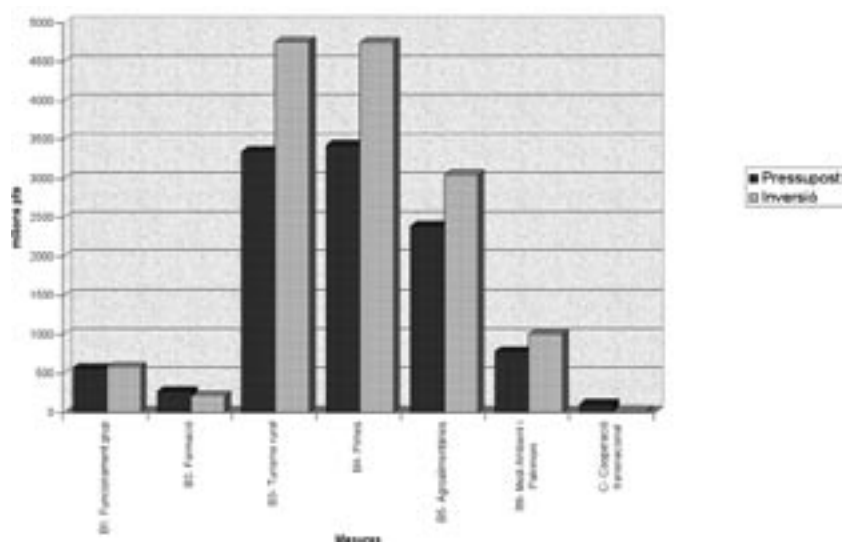

Fig. 2.- Pressupost i inversió per Mesures de la iniciativa Leader II a Catalunya.
 Font: elaboració pròpia segons dades de: DARP: Llistat d'expedients... i web de La Unidad Española del Observatorio Europeo Leader.

5. Es tracta d'un fet que s'ha donat també en altres regions com Aragó, Castella-Lleó, etc (Climent, Frutos, Ruiz, 2000; Martín, 2000).

Quadre 2.- Inversions per mesures (B i C) a les 10 zones Leader II de Catalunya (en milions de ptes.)

Mesura	Pressupostat	%	Inversió	%
B1- Funcionament grup	555,0	5,1	577,762	4,0
B2- Formació	259,7	2,4	208,352	1,5
B3- Turisme rural	3.343,6	30,8	4.745,139	33,1
B4- Pimes	3.423,7	31,6	4.736,512	33,1
B5- Agroalimentari	2.385,2	22,0	3.044,408	21,2
B6- Medi Ambient i Patrimoni	780,9	7,2	997,442	7,0
C- Cooperació transnacional	99,6	0,9	12,299	0,1
TOTAL	10.847,7	100,0	14.321,914	100,0

Font: DARP: "Llistat d'expedients..." i Web de la *Unidad Española del Observatorio Europeo Leader*. Nota: En tots els quadres, els valors s'ofereixen en pessetes, ja que així ho expressa la font, degut a que durant la vigència de la iniciativa la pesseta era la moneda oficial.

L'anàlisi per mesures (figura 2) permet observar aspectes molt interessants. En primer lloc, es pot veure que, a quasi totes les mesures, la inversió ha estat sensiblement superior a la partida pressupostada. Hi ha dues excepcions: la de la cooperació transnacional, que només l'han realitzat 2 grups, amb un total de 4 accions i un cost de 12,3 milions de pessetes, i la de la formació. Com s'ha indicat anteriorment, les accions de formació tenen als Consells Comarcals i, en general a Catalunya, altres àmbits per dur-se a terme, cosa que explicaria, almenys en part, el poc pes d'aquesta mesura.

En segon lloc, s'observa que les mesures més importants són, amb molta diferència, aquelles que podríem dir més productives i que gairebé sempre són dutes a terme pel sector privat (mesures B-3, B-4 i B-5); al mateix temps, es veu que són les que més s'han desviat dels pressupostos inicials. En definitiva, això demostra que la iniciativa privada s'ha implicat fortament en el Leader II, com tindrem ocasió de ratificar més endavant. Destaquen especialment les mesures dedicades al turisme rural (B-3) i a les petites empreses industrials, d'artesanía i de serveis (mesura B-4), que amb valors pràcticament similars, han suposat entre les dues el 66,2% de la inversió efectuada. El, predomini d'aquestes dues mesures, i de manera especial el turisme, és força habitual; així, per exemple, en el cas d'Aragó els resultats cap a l'any 2000 eren gairebé similars (Climent, Frutos, Ruiz, 2000, p. 609), mentre que en altres el predomini ha estat sobretot del turisme.⁶ Convé

6. Vegeu els exemples de Castella-Lleó (Martín, 2000), de les zones perifèriques d'aquesta (Sánchez, Somoza, Maya, 2000), o de Málaga (Navarro, Larrubia, 2000).

senyalar, al mateix temps, que el pes de les inversions turístiques podria considerar-se fins i tot més alt, ja que si s'examinen les accions concretes, s'observa que en ocasions s'han inclòs en altres mesures accions que, almenys en part, es relacionen amb l'activitat turística (Garcia, 2003, pàgs 72-74).

La supremacia de la mesura dedicada al turisme rural en els programes Leader queda demostrada també si s'observa el nombre d'accions d'aquesta. En efecte, tal com es veu al quadre 3, la mesura B-3, amb 344 accions, és amb diferència la més important, tot i que percentualment el seu pes és molt semblant al que s'obté amb les inversions. És a dir, el turisme rural ha estat la mesura amb més accions, però la seva inversió mitjana és inferior a la que es dona en les altres dues mesures «productives». En efecte, mentre la inversió mitjana en turisme rural fou de 13,8 milions de pessetes, a les mesures dedicades a les petites i mitjanes empreses industrials i de serveis (B-4) i a les agroalimentàries (B-5) és mou entre 17 i 18 milions de ptes. Es tracta d'un fet força lògic, ja que al turisme rural predominen els petits negocis familiars, mentre que a les altres dues mesures la grandària empresarial acostuma a ser major. Un altre fet remarcable en l'anàlisi del quadre 3, és el nombre força alt de les accions de formació, que representen un 12% del total. Això demostra que, contràriament el que es veia en analitzar les inversions, la formació ha estat força present en les accions dels diversos GALs, però el seu cost ha estat molt modest (només 1,6 milions per acció). Quelcom semblant podem dir de la mesura B-6, dedicada a Medi Ambient i Patrimoni, amb un nombre remarcable d'accions, 141 (13,3%), però un pes escàs en el total d'inversions.

Quadre 3.- Nombre d'accions per mesures a les 10 zones Leader II de Catalunya (en milions de ptes.)

Mesura	Nombre d'accions	Inversió	Inversió/acció
B2- Formació	128	208,352	1,628
B3- Turisme rural	344	4.745,139	13,794
B4- Pimes	265	4.736,512	17,874
B5- Agroalimentari	177	3.044,408	17,200
B6- Medi Ambient i Patrimoni	141	997,442	7,074
C- Cooperació transnacional	4	12,299	3,075
TOTAL	1.059	13.744,152	12,978

Font: DARP: "Llistat d'expedients..."

Nota: en aquest quadre no es contemplen les accions de la mesura B-1, dedicades exclusivament al funcionament del grup, i per tant, sense interès quant al seu nombre.

6.- Els resultats per grup: les inversions totals

A les planes anteriors s'ha pogut veure la diferent grandària demogràfica dels grups, cosa que, almenys en part, s'ha traduït en uns pressupostos i unes inversions força diferents (quadre 4). Però molt més interessant que això, ho és contemplar la desviació que s'ha produït entre el pressupost previst i la inversió realment efectuada. Amb l'excepció del grup Salines-Bassegoda, que tenia un pressupost molt alt en relació a la seva petita demogràfica, tots els altres grups han tancat amb unes inversions força superiors a les pressupostades (figura 3). Destaquen, en aquest sentit, els casos del Pallars (amb unes inversions que quasi doblen el pressupost), el Berguedà (desviació del 84%), la Terra Alta (quasi el 50% més) i la Conca de Barberà (quadre 4). Aquesta desviació pressupostària ha suposat que la subvenció obtinguda ha estat inferior a la prevista i, com més alta ha estat la desviació, menor ha estat la subvenció mitjana.

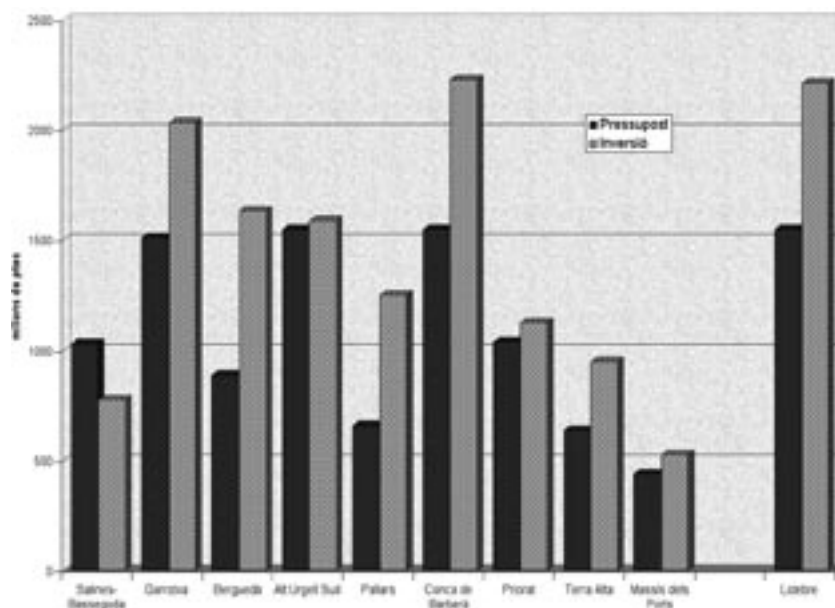

Fig. 3.- Inversió i pressupost dels grups Leader II

Font: elaboració pròpia segons dades de: DARP: Llistat d'expedients... i web de La Unidad Española del Observatorio Europeo Leader

Quadre 4.- Pressupost i inversió total dels grups Leader II (en milions de ptes.)

Grup	Pressupost	Inversió	Inversió per a Pressupost=100
Salines-Bassegoda	1.029,3	774,6	75,2
Garrotxa	1.512,7	2.034,0	134,5
Berguedà	888,2	1.632,1	183,7
Alt Urgell Sud	1.548,1	1.588,2	102,6
Pallars	656,9	1.251,5	190,5
Conca de Barberà	1.548,1	2.228,4	144,0
Priorat	1.037,5	1.124,5	108,4
Terra Alta	638,1	949,0	148,7
Massís dels Ports	440,7	526,0	119,5
Total 9 «zones muntanya»	9.299,6	12.108,3	130,2
Lidebre	1.548,1	2.213,6	143,0
TOTAL zones Leader	10.847,7	14.321,9	132,0

Font: DARP: “Llistat d’expedients...” i Web de la *Unidad Española del Observatorio Europeo Leader*.

Les diferències en la subvenció per grups es poden veure a la figura 4, on es mostra el pes de la inversió pública i la privada sobre les inversions totals. Convé senyalar que el concepte d’inversió pública no és exactament el mateix que la subvenció, ja que aquesta sembla entendre’s més en el cas de les accions promogudes per la iniciativa privada, i, en canvi, existeixen accions (des del funcionament del grup, fins a moltes de la mesura B-5 o la mesura C) que per la seva pròpia naturalesa poden tenir una inversió pública del 100%. Així, doncs, el pes més o menys elevat de la inversió pública està lligat també a la importància de les diverses mesures. Sigui com sigui, el que es pot veure clarament a la figura 4 és que les zones que més s’han desviat del pressupost previst són les que presenten un percentatge més baix de les inversions públiques, cosa que confirma el que venim dient. Observi’s, per exemple, com les inversions públiques més baixes corresponen a les zones amb més desviació positiva i viceversa (Pallars, Berguedà o Terra Alta amb els valors més baixos i Salines-Bassegoda amb el més elevat).

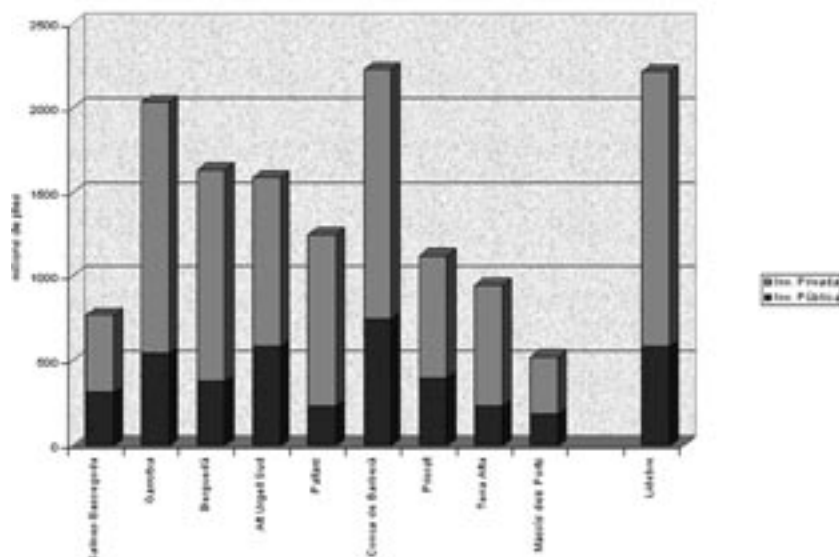

Fig. 4.- Inversió pública i privada dels grups Leader II

Font: elaboració pròpia segons dades de: DARP: Llistat d'expedients...

Quines poden ser les raons que expliquen les desviacions entre el pressupost i la inversió? Una primera, ben positiva, s'explica per el major dinamisme d'aquestes comarques i per l'èxit de la pròpia iniciativa Leader II, que ha anat força més enllà del que s'havia previst. Una altra explicació, que fins i tot es podria relacionar amb l'anterior, procediria de l'estratègia dels diversos grups, alguns dels quals han preferit una política menys selectiva en la tria de les accions i més igualitària en la concessió dels ajuts.

7.- L'especificitat socioeconòmica dels territoris i el seu reflex en la distribució de les inversions per mesures

Senyalàvem anteriorment les diferències geoeconòmiques dels diferents territoris i indicàvem també que una de les característiques fonamentals de la iniciativa Leader és la de posar en valor allò que és característic de cada territori, els seus recursos propis. L'encert d'aquesta idea es veu molt bé quan s'analitza la distribució de les subvencions per mesures (figura 5). Una observació d'aquesta ens permet fer una classificació de les comarques segons les inversions:

- Un primer grup, constituït pel Pallars, Salines-Bassegoda i Alt Urgell Sud, mostra un fort predomini de les accions directament vinculades al turisme rural, mesura B-3. Es tracta de les comarques més pròpiament

pirinenques, si bé en el cas de Salines-Bassegoda ja en una zona de muntanya mitjana.

- b) Un segon grup destaca per l'elevada incidència de la mesura B-4, dedicada al suport de les petites i mitjanes empreses, sobretot industrials però també de serveis, i a l'artesania no alimentària. Cinc comarques tenen aquesta mesura com la més important, però val la pena de senyalar certs matisos. A la Garrotxa, comarca de vella tradició industrial, i a la Conca de Barberà, industrialment emergent, el turisme també hi ha tingut un paper important; a la Terra Alta, ha estat el sector agroalimentari (gràcies a la producció vinícola i oleícola), mentre que al Berguedà i al Massís dels Ports es dona una situació de cert equilibri entre les tres mesures "productives".
- c) Finalment, un cas molt interessant és el del Priorat, on han predominat fortament les inversions de la mesura B-5, és a dir la dedicada al sector agroalimentari. La gran importància i el prestigi de la producció vinícola en aquesta comarca, amb dues denominacions d'origen específiques (Priorat i Montsant) i altres produccions com la de l'oli, també emparada sota la denominació d'origen Siurana, expliquen sens dubte aquest fet.

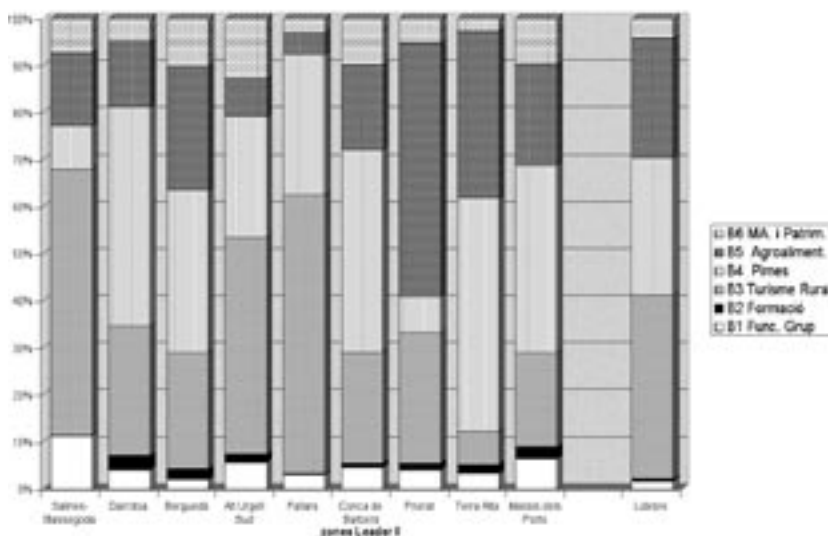

Fig. 5.- Distribució per Mesures de la inversió dels grups Leader II (%)

Font: elaboració pròpia segons dades de: DARP: Llistat d'expedients...

Com vèiem per al conjunt de Catalunya, les mesures propiament "productives" s'emporten a totes les zones la immensa majoria de la inversió, amb valors que no baixen mai del 85-90%.

Quadre 5. Nombre d'accions per mesures

Grup	B2 Formació	B3 Turisme Rural	B4 Pimes	B5 Transf. Agrària	B6 M. Ambient i Patrimoni
Salines-Bassegoda	1	32	3	10	11
Garrotxa	22	64	62	22	13
Berguedà	17	21	9	14	14
Alt Urgell Sud	9	33	38	9	22
Pallars	1	63	42	9	8
Conca de Barberà	11	24	28	12	24
Priorat	22	22	17	43	22
Terra Alta	20	12	24	17	1
Massís dels Ports	13	15	10	10	13
total 9 «zones muntanya»	116	286	233	146	128
Lidebre	12	58	32	31	13
TOTAL	128	344	265	177	141

Font: DARP: "Llistat d'expedients...". Nota: en aquest quadre no es contemplen les accions de la mesura B-1, dedicades exclusivament al funcionament del grup, ja que el seu major o menor nombre no te cap interès, ja que simplement depèn de la forma d'administració de cada grup.

Com era previsible, la mesura dedicada a la formació (B-2) mostra, en general, una proporció bastant baixa. Això no obstant les diferències entre els grups és força notable. Un bon nombre d'ells, cas de la Garrotxa, Priorat, Terra Alta, Berguedà, etc. han realitzat un nombre força important d'accions de baix cost (quadre 5 i figura 5). En sentit contrari, crida l'atenció el valor i el nombre ínfim, una sola acció, dels grups del Pallars i Salines-Bassegoda. També mostra una escassa importància la mesura B-6, dedicada a la conservació del Medi Ambient i del Patrimoni Cultural, si bé les diferències entre grups és força considerable, tant en el nombre d'accions com en la inversió realitzada; en aquest últim aspecte, es va des de valors una mica per sobre o per sota del 10% a percentatges al voltant del 2-3%. Vet aquí, una vegada més, la mostra de les especificats i estratègies pròpies de cada grup.

8.- Unes valoracions finals a manera de conclusió

Un cop analitzades les característiques del Leader II a Catalunya, amb especial incidència a les zones de muntanya, és el moment de preguntar-nos pels efectes no sols econòmics, sinó també demogràfics i socials d'aquesta iniciativa.

En primer lloc, convé recordar que els diners destinats a Leader II són certament una part petita de tot el que la Unió Europea destina al món rural, ja que sobre aquest hi recauen altres programes com és ara tot el que fa referència a la Política Agrària Comunitària (la PAC), al PDR (Programa de Desenvolupament Rural) de Catalunya, etc. Això no obstant, s'ha de reconèixer que la iniciativa Leader s'ha convertit en el programa de referència quan es parla de desenvolupament rural i no sols a nivell europeu, sinó fins i tot mundial. Recordi's, per exemple, que en el si de UE, ha estat l'inspirador de programes nacionals com són el PRODER espanyol o el POMO finlandès. En el cas espanyol, l'èxit de la iniciativa Leader I va moure el govern espanyol, d'acord amb les CCAA, a dur a terme un programa força similar per aquells territoris que s'havien quedat sense Leader II. És l'anomenat programa PRODER, que en la seva primera experiència només va afectar les regions d'objectiu 1, però que en la seva segona etapa, l'actual, s'ha aplicat també a altres comunitats autònomes, com és el cas de Catalunya. Actualment el Proder 2 afecta 162 grups a Espanya i 10 a Catalunya.⁷

Una altra característica econòmica remarcable del Leader és que la inversió mitjana per acció es francament baixa, entorn als 13 milions de pessetes, tal com ja s'ha vist en el quadre 3. Així doncs, Leader s'ha convertit en un estímul econòmic per a moltes petites accions, fenomen ben favorable per a les zones rurals. Per altra banda, per la seva pròpia naturalesa, ha estimulat la diversificació econòmica de les àrees rurals afavorides amb la iniciativa, bé mitjançant la consolidació, transformació o modernització d'activitats ja existents bé a través de l'aparició de noves activitats.

Per altra banda, es pot afirmar que el suport de Leader ha servit per la creació de nous llocs de treball i, tenint en compte el seu suport especial a les accions promogudes per dones i joves, pot haver servit per fixar aquesta població en el territori, fet d'una importància demogràfica i social indiscutible.

En resum, malgrat ser un programa financerament modest, es pot afirmar que des del punt de vista econòmic i social ha tingut un èxit força remarcable, amb unes inversions clarament per sobre de les previstes, amb un gran nombre d'accions que s'hi han acollit, cosa que ha fet possible la consolidació, modernització, transformació o creació d'activitats no agràries en els àmbits rurals beneficiats per la iniciativa.

Per concloure l'estudi ens resta preguntar-nos si darrera aquest notable èxit econòmic hi ha també un èxit metodològic, és a dir fins a quin punt s'han complert les grans característiques de la iniciativa Leader. Els estudis realitzats fins al moment no ens permeten donar una resposta concloent a aquesta qüestió, de manera que el que veurem a continuació són més hipòtesis o intuïcions que fets plenament provats, tenint en compte, per altra

7. Veure la web <http://redrural.mapya.es/web/>

banda, que el que direm vol ser una visió general, però que en certs casos les diferències entre els grups poden haver estat considerables. Se seguirà el mateix ordre en què hem vist les grans característiques de la iniciativa Leader anteriorment (veure apartat 2).

Pel que fa a la valorització dels recursos propis, del desenvolupament endògen (allò que se'n diu l'enfocament territorial), creiem que les accions Leader s'hi han acomodat força, de manera que aquesta primera característica s'ha complert prou. Cada territori ha trobat les seves especificitats, tant a nivell de recursos econòmics directes, com també en la posada en valor d'elements naturals i culturals.

Al nostre entendre, en canvi, l'enfocament ascendent i, sobretot, el tema de l'associacionisme no han funcionat pas tan bé, almenys en certs grups. Certament que els GAL han fet la seva feina, però, salvant les distàncies entre grups, el paper del sector públic, sobretot dels Consells Comarcals, ha estat molt gran i, en ocasions, s'ha entès la iniciativa més com una competència del propi consell –i per tant, de dalt a baix i no a l'inrevés– que com un programa en el que tots els agents públics i privats de la comarca s'hi havien d'implicar. Lligat a aquest fet, poden haver sorgit altres defectes, com el risc que la distribució dels ajuts es fes més per raons territorials (és a dir, «cafè per a tots») que per criteris més objectius. Potser per la consciència d'aquests defectes, les directrius de la nova iniciativa Leader + han reforçat el paper del sector privat, que com a mínim ha de representar el 50% del GAL.

Pel que respecta a la innovació, ja hem senyalat anteriorment el caràcter relatiu i la discussió d'aquest concepte entre els implicats en el desenvolupament rural. Això no obstant, buscant una certa homogenització, creiem que la majoria d'accions no han estat excessivament innovadores, però, examinant els expedients, s'observa que en tot els grups s'han produït accions molt notables, molt valuoses, que encaixen clarament en aquest caràcter innovador, bé sigui pel tipus d'acció, bé per algun aspecte de la producció (per exemple les millores ambientals), bé per la metodologia emprada, etc.⁸

Respecte a la interrelació de les accions i la multisectorialitat es pot dir quelcom semblant al tema de la innovació. Potser majoritàriament les accions no responien massa a aquest principi, però no han faltat iniciatives que, vinculades més o menys al turisme, han afectat a camps i mesures molt diverses. Per posar alguns exemples es podrien citar la inserció de certes produccions agropecuàries en els rutes turístiques, començant pels magnífics cellers modernistes de les comarques vinícoles de la província de Tarragona i continuant per certes explotacions agrícoles i ramaderes de

8. Un bon nombre d'aquestes accions innovadores, seleccionades pel propi grup, es poden veure a la web <http://redrural.mapya.es/web/>, que conté també la documentació de l'antiga *Unidad Española del Observatorio Europeo Leader* (veure l'apartat de *Innovación y Cooperación*).

les zones pirinenques i prepirinenques. En la mateixa línia podríem senyalar la promoció dels productes agraris locals (el vi, l'oli, les patates, els bolets, els embotits, la mel, etc.) als restaurants de la zona i, fins i tot, l'establiment de rutes agro-gastronòmiques. Un altre exemple també bastant freqüent han estat les accions de millora ambiental i patrimonial que s'han inserit en rutes turístiques.

Finalment, el treball en xarxa s'ha anat implantant progressivament tant a nivell català com espanyol. Creiem que en els primers anys la tutela de l'administració autonòmica va ser més alta i que progressivament els grups han anat prenent més autonomia i han augmentat la seva relació. Pel que fa a la cooperació transnacional, com ja s'ha vist amb anterioritat, s'ha quedat quasi només en bones intencions.

En conclusió, doncs, la iniciativa Leader II a Catalunya mostra llums i ombres, aspectes ben positius i altres menys exitosos, però creiem que globalment ha estat una mesura amb resultats positius, que ha estimulat la diversificació econòmica, que ha permès potenciar els recursos de cada zona, que ha estimulat l'associacionisme rural, que ha millorat les oportunitats a dones i joves i que, a través de la presa de consciència de les potencialitats de cada territori, ha contribuït a l'autoestima dels seus habitants, un aspecte fonamental per la pervivència de les zones rurals.

BIBLIOGRAFIA:

BLAY, JORDI I ROQUER, SANTIAGO (2002): «El auge del turismo rural en las zonas de montaña mediterránea de Cataluña en relación con la aplicación de la iniciativa comunitaria Leader II» a *Los espacios rurales entre el hoy y el mañana. Actas del XI Coloquio de Geografía Rural*, Santander, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, pàgs. 523-533.

BLAY, JORDI (2004): «L'experiència de Leader-II a les Terres de l'Ebre. Valoració dels principals resultats», a PRADILLA, M.A., ed.: *Història i Territori a les comarques de la diòcesi de Tortosa*. Benicarló, Onada edicions, p. 67-82.

CLIMENT E., FRUTOS, L. M., RUIZ, E. (2000): «La iniciativa comunitaria Leader II y el desarrollo rural: el caso de Aragón», a GARCÍA, F., LARRULL, F. I MAJORAL, R. (2000): *Los espacios rurales en el cambio de siglo: incertidumbres ante los procesos de globalización y desarrollo- X Coloquio de Geografía Rural de España*, Lleida, p. 606-614.

COMISIÓN EUROPEA (1988): *El futuro del mundo rural*. Comunicación de la Comisión al Parlamento y al Consejo. Bruselas, Comisión Europea.

DEPARTAMENT D'AGRICULTURA, RAMADERIA I PESCA (DARP) (s.d.): *Iniciativa comunitària Leader II a Catalunya*, DARP-Generalitat de Catalunya, Barcelona.

DARP (2003): «Llistat d'expedients amb certificació des de l'1/07/1995 al 14 /01/ 2003», Direcció General de Desenvolupament Rural del Departament d'Agricultura, Ramaderia i Pesca de la Generalitat de Catalunya (document mimeografiat).

PÉREZ ESPARCIA, J. Y NOGUERA, J. (1997): «El programa LEADER-I y el desarrollo rural en España: análisis y evaluación», a LÓPEZ ONTIVEROS, A. Y MOLINERO HERNANDO, F., coords. (1997): *La investigación hispano-británica reciente en Geografía Rural: del campo tradicional a la transición postproductivista*, Córdoba-Valladolid, Asociación de Geógrafos Españoles, p. 269-284.

GARCÍA GARCÍA, Alexandre (2003): *El turismo como factor de desarrollo rural: El Programa Leader II (1994-1999) en Cataluña*, trabajo de programa de doctorado "Planificación territorial y Desarrollo Regional", Universidad de Barcelona (mimeografiado).

GARCÍA MARCHANTE, JOAQUÍN S. Y GARCÍA CLEMENTE, FRANCISCO, M. (2002): «Efectos de los programas de desarrollo europeos en las zonas de montaña de Castilla-La Mancha», a *Los espacios rurales entre el hoy y el mañana. Actas del XI Coloquio de Geografía Rural*, Santander, Servicio de publicaciones de la Universidad de Cantabria, pàgs. 605-614

MARTÍN, Mª I. (2000): «El turismo rural en Castilla-León. Análisis territorial», a GARCÍA, F., LARRULL, F. I MAJORAL, R. (2000): *Los espacios rurales en el cambio de siglo: incertidumbres ante los procesos de globalización y desarrollo- X Coloquio de Geografía Rural de España*, Lleida, p. 327-334.

OBSERVATORIO EUROPEO LEADER-AEIDL (1997): *Guía metodológica para el análisis de las necesidades locales de innovación*. Bruselas, Comisión Europea, AEIDL.

OBSERVATORIO EUROPEO LEADER-AEIDL (1999): *La competitividad territorial. Construir una estrategia de desarrollo territorial con base en la experiencia de Leader*. Innovación en el medio rural. Nº 6, fascículo 1.

OBSERVATORIO EUROPEO LEADER-AEIDL (2001): *Leader, de una iniciativa a un método*. Comisión Europea/ Observatorio Europeo Leader/AEIDL (en CD).

RAMOS; Eduardo, coord. (1999): *El desarrollo rural en la agenda 2000*, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Serie estudios, nº 40, Madrid.

REQUENA, M.D. (1999): “Desarrollo rural en Andalucía”, en AAVV: *Professor Joan Vilà Valentí, Homenatge*. Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 1249-1259.

RODRÍGUEZ, S., LARRUBIA, R. (2000): “Desarrollo y diversificación productivas en el medio rural. Los programas Leader en la provincia de Málaga”, a GARCÍA, F., LARRULL, F. I MAJORAL, R. (2000): *Los espacios rurales en el cambio de siglo: incertidumbres ante los procesos de globalización y desarrollo- X Coloquio de Geografía Rural de España*, Lleida, p. 706-715.

SÁENZ LORITE, M.; CEJUDO GARCÍA, E.; MAROTO MARTOS, J.C. (2000): “Una iniciativa comunitaria para el desarrollo rural. Análisis del LEADER I y II en Andalucía”, en AAVV: *Lecturas geográficas. Homenaje al profesor José Estébanez*. Madrid, Editorial Complutense, vol. I, p. 899-916.

SÁNCHEZ, Mª J., SOMOZA, J. MAYA, A. (2000): “Valoración de los programas de desarrollo rural en las áreas periféricas de Castilla-León”, a GARCÍA, F., LARRULL, F. I MAJORAL, R. (2000): *Los espacios rurales en el cambio de siglo: incertidumbres ante los procesos de globalización y desarrollo- X Coloquio de Geografía Rural de España*, Lleida, p. 734-743.

Principals Webs utilitzades:

- Celula de Promoció y Animación del Desarrollo Rural (Leader +): <http://redrural.mapya.es/web/>
- Comisión Europea- Agricultura: http://europa.eu.int/comm/agriculture/index_es.
- Diario Oficial de las Comunidades Europeas (DOCE): <http://europa.eu.int/eur-lex/es/oj/index.html>
- Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación: <http://www.mapya.es>
- Observatorio Europeo Leader: <http://www.rural-europe.aeidl.be>
- Unidad Española del Observatorio Europeo Leader: <http://redrural.tragsatec.es>

CURRICULA

José Luis Alonso Santos

Profesor de la Universidad de Salamanca y presidente del Grupo de Geografía Económica de la Asociación de Geógrafos Españoles. Sus últimas publicaciones versan sobre el desarrollo rural, haciendo especial hincapié en el análisis de la constitución de redes y los procesos de innovación.

Joan Damià Bautista i Garcia

Es llicencià en Història de l'Art a la Universitat de València el 1982, tenint com a professors, entre d'altres, a Fernando Benito, Joaquín Berchez, Pilar Pedraza, Carmen Gracia i Santiago Sebastián. Ha publicat quatre llibres: *Pintures i pintors a Vila-real* (1987), *Esglésies-saló a les comarques valencianes* (2002), *Notes sobre el patrimoni historicoartístic de Betxí* (2005) i *Mig segle d'activitat artística a Almassora (1889-1938)* (2005), així com nombrosos articles sobre variats temes de la història de l'art al nord del País Valencià en revistes com ara *Estudis Castellonencs*, el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, el del *Centro de Estudios del Maestrazgo* i *Millars*. Va ser becari de la Diputació de Castelló, de la *Fundación Dávalos-Flétcher* i de l'Institut de Promoció Ceràmica. Ha obtingut els premis d'investigació d'Almenara (1985), d'Almassora (2003) i de Betxí (2004).

Jordi Blay Boqué

Professor titular de Geografia humana, membre del Grup de Recerques Urbanes i Rurals. Especialista en patrimoni i desenvolupament rural.

José Escrich Barberá

Doctor en Geografia i catedràtic d'escola universitària de la Universitat Jaume I de Castelló, amb docència a les titulacions de mestre i turisme.

Ruben Cabistany Esqué

Llicenciat en Geografia per la URV.

Joan Feliu Franch

Doctor per la Universitat Jaume I amb qualificació d'excel·lent cum laude (1998) i premi extraordinari de doctorat. Des de 1996 és professor de la Universitat Jaume I, docència que ha compaginat amb la codirecció del Pla director de la Catedral de Segorbe del Pla Nacional de Restauracions de Catedrals, la direcció dels Camps de Restauració del Patrimoni Artístic Valencià, la confecció del pla de desenvolupament turístic de Benassal, la Serra d'Espadà i Nord de Nicaragua, o els càrrecs de secretari del Centre d'Investigacions d'Amèrica Llatina de Catalunya, Centre d'Investigacions

d'Amèrica Llatina (CIAL-UJI), secretari de la revista Millars, coordinador editorial de la revista Tiempos de América i Secretari General del CIAL. És membre de l'Asociación Española de Emblemática, del CEHA i del GETUR. Les seues investigacions es desenrotllen entorn de la ceràmica, les arts industrials i decoratives i la seua vessant americana, la iconografia i la conservació del patrimoni. És autor de nombrosos articles en revistes especialitzades i dels llibres *Patrimonio Cultural* (1998), *La ceràmica arquitectònica d'Onda en el segle XIX* (2000), *La arquitectura esmaltada* (2001), *Finestres del cel* (2002), *Conservar el devenir* (2002) i *Dinero color azul cobalto* (2005).

Àlex García García

Llicenciat en Geografia per la URV. DEA en «Planificació Territorial i Desenvolupament Regional» (UB).

Verónica Marsá González

Licenciada en Humanidades, profesora de viola y Doctora por la Universitat Jaume I en la modalidad europea. Es miembro del Comité científico del Grupo Europeo de Investigación Histórica POTESAS. Su investigación actual se centra básicamente entre dos áreas de estudio y análisis. La primera, trata de comprender todo proceso que, sistematizado por leyes armónicas, tiene lugar en un constructo social de convivencia reglamentado, como es la polis griega durante el periodo Helenístico. La segunda, abarca las referencias político-sociales relacionadas con el Santuario de Apolo en Delfos.

Belén Molla Cantavella

Licenciada en humanidades (2000) por la Universitat Jaume I. Doctoranda del programa “Procesos históricos, cultura y desarrollo” de la Universitat Jaume I. Becaria FPU del Ministerio de Educación y Ciencia. Sus investigaciones abordan el campo de la Dencronología, la reconstrucción de climas del pasado a partir de series arbóreas.

Enrique Montón Chiva

Doctor en geografía y profesor titular de Escuela Universitaria de la Universitat Jaume I de Castellón, con docencia en las titulaciones de humanidades y turismo.

Vicent Ortells Chabrera

Llicenciat en Geografia i Història amb Premi Extraordinari de fi de Carrera i doctor en Geografia per la Universitat de València. Professor de geografia des de 1978 en el Col·legi Universitari de Castelló i posteriorment en la Universitat Jaume I. Professor-tutor de la UNED des de 1980.

Subdirector i Secretari en l'últim equip de govern del CUC En la UJI ha sigut membre de la mesa del Defensor de la Comunitat Universitària, director dels departaments d'Humanitats i d'Història, Geografia i Art, així com Degà de la Facultat de Ciències Humanes i Socials, fins maig del 2002. Ha publicat vora cent treballs d'investigació distribuïts entre llibres i revistes, a Espanya, França, USA, Perú i Cuba. En 1986 va obtenir el premi d'Humanitats de l'Ajuntament de Castelló per la seua tesi doctoral sobre "Geografia urbana i del poblament en la Plana de Castelló". Les seues línies principals d'investigació són l'urbanisme, la població, la toponímia i el medi rural. Amèrica Llatina i en especial Amèrica Central han sigut objecte de diverses de les seues investigacions, tractant algunes d'elles sobre la cooperació al desenvolupament. En este sentit és membre de la ONG ACSUD-Las Segovias des de la seua fundació en 1986. També ha sigut secretari del Grup de Treball d'Amèrica Llatina de l'Associació de Geògrafs Espanyols. Ha participat o organitzat un total de 17 congressos, destacant el de la IGU (*International Geographical Union*) a Washington, 1992; la Conferència Europea d'Universitats, a Brussel·les, 2000 i a Benicàssim, va organitzar la Reunió del Grup nord-americà CLAG (*Conference of Latinamericanist Geographers*). També ha treballat en l'inventari d'antigues infraestructures hidràuliques als Ports, amb financiació de la Fundació Mediambiental (1997-1998). Ha dirigit tres tesis doctorals i tres tesi de llicenciatura, així com diversos projectes d'investigació i informes de PGOU i normes subsidiàries del planejament urbanístic. En l'actualitat és professor en les llicenciatures d'Humanitats, Publicitat i Relaciones Públiques, i en la Universitat de Majors de la UJI. Recentment ha col·laborat en el Pla Territorial de Castelló en l'àrea de població i vivenda. L'última publicació és el "Atlas de Castelló de la Plana" (2004), promogut per la Fundació Dávalos-Fletcher.

Raül Pons Chust

Nascut el 19 d'agost de 1973 a Almassora (Castelló), és llicenciat en Geografia i Historia (secció de Geografia) per la Universitat de València (juliol, 1996) i Diploma d'Estudis Avançats en Processos Històrics, Cultura i Desenvolupament (àmbit de Geografia Humana) per la Universitat Jaume I (octubre, 2002). La seua tasca investigadora, centrada en l'àmbit de la Geografia, comença amb la publicació de l'article *La Població d'Almassora (I)* a la Revista del Museu Municipal d'Almassora i una beca d'investigació de conformitat al conveni subscrit entre l'Ajuntament de Vila-real i la Universitat Jaume I, el 1999. Posteriorment, publica a la revista Cadafal, *Els primers anys de La Panderola* (2000) i, el seu primer llibre *La Panderola (1888-1963). Estudi geogràfic ...* (Brosquil, 2002), extracte de la tesi de llicenciatura. A més, ha participat en el projecte *Atlas geogràfic de Castelló de la Plana* (Fundació Dávalos Fletcher, 2004) sota la direcció del professor Vicent Ortells i Chabrera. Actualment, treballa en la seua Tesi Doctoral, col·labora

amb l'Àrea de Geografia Humana de la Universitat Jaume I i col·labora en el projecte d'investigació *Historia del retablo cerámico en la plana de de Castellón. Análisis de un recurso patrimonial* dirigit pel professor Joan Feliu Franch, guanyador de la beca a un projecte d'investigació en el camp de les ciències socials i humanitats de la Fundació Dávalos Fletcher.

José Quereda Sala

Catedrático de análisis geográfico regional de la Universitat Jaume I de Castellón. Profesor de climatología en la titulación de ingeniería técnica agrícola.

Santiago Roquer Soler

Catedrático de Geografía humana, coordinador del Grup de Recerques Urbanes i Rurals de la URV. Especialista en temes demogràfics i de desenvolupament rural.

Ana Belén Ruescas

Licenciada en Geografía e Historia por la Universitat de Valencia, con especialización en geografía física. Comenzó su doctorado en la Universitat de Valencia, especializándose en Sistemas de Información Geográfica y Teledetección. Máster internacional en SIG por la Universitat de Girona. En la actualidad realiza su tesis sobre aplicaciones de la teledetección a los estudios de climatología en la Universitat Jaume I.

Javier Soriano Martí

Profesor asociado de la Universitat Jaume I desde 1999 en el área de Geografía Humana y se doctoró en enero de 2000 con la tesis titulada "Aprovechamientos forestales y situación actual del bosque en Castellón". Sus principales campos de investigación están ligados al medio rural, el paisaje agroforestal y el patrimonio. Su última publicación, como resultado de una beca de la Fundación Dávalos-Fletcher, es el "Atlas de Castelló de la Plana", en colaboración con Vicent Ortells, Raül Pons y Antonio Querol.

ABSTRACTS

Una inscripción griega-funerari-poética en Sagunto.

Verónica Marsá González

En 1958 es va trobar a Sagunt, part del rastell de la vorera del carrer Falcó 2, una xicoteta llosa inscrita amb caràcters grecs. Les lletres d'estructura redona ofereixen la possibilitat de datar-la, per la freqüència ja del seu ús, en època romana, probablement entre el s. I d.C. i II d.C. Les escasses paraules que componen la inscripció, ens permeten hipotetitzar una inscripció funerària, el poema de la qual al·ludix al trajecte de l'esperit en el moment de la mort que fluïx a l'abandonar la matèria, la sacralitzeu del sepulcre i les excel·lències del difunt. Els termes danyats han sigut completats per analogia en textos i inscripcions, la qual cosa ofereix una més àmplia possibilitat de conjectura.

En 1958 se encontró en Sagunto, parte del bordillo de la acera de la calle Alcón 2, una pequeña losa inscrita con caracteres griegos. Las letras de estructura redonda ofrecen la posibilidad de datarla, por la frecuencia ya de su uso, en época romana, probablemente entre el s. I d.C. y II d.C. Las escasas palabras que componen la inscripción, nos permiten hipotetizar una inscripción funeraria, cuyo poema alude al trayecto del espíritu en el momento de la muerte que fluye al abandonar la materia, la sacralidad del sepulcro y las excelencias del fallecido. Los términos dañados han sido completados por analogía en textos e inscripciones, lo que ofrece una más amplia posibilidad de conjectura.

In 1958 it is found in Sagunto, part of the curb of the sidewalk of the 2 Alcón street, a small slab recorded with Greek characters. The letters of round structure offer the possibility to date it in Roman Age, probably among the first century and second century. The scarce words that compose the slab, they permit us thinking an mortuary stones. The words damaged they have been completed for similarity in texts and inscriptions, what offers a but extensive possibility of conjecture.

Dona, literatura i societat: l'humor a costa de l'hetera als «fragments de costums» de la comèdia àtica.

Rubén J. Montañés Gómez

La comèdia àtica dels ss. V i IV aC, i especialment els fragments conservats, presenten en abundància la prostituta, sota diverses denominacions: la pròpia, *povrnh*, l'eufemisme habitual *eJtaivra*, d'altres que fan referència a la qualitat o a falses ocupacions, com ara *camaituphv*»

i auijhriv». El present article, tant com és possible, confronta el tipus còmic amb el referent real, obtenint així una mostra de l'imaginari-ideari dels atenesos de l'època sobre la dona en general i la prostituta en particular.

La comedia ática de los ss. V i IV aC, y especialmente los fragmentos conservados, presentan en abundancia a la prostituta, bajo diversas denominaciones: la propia, povrn̄h, el eufemismo habitual eJtaivra, otras que hacen referencia a la calidad o a falsas ocupaciones, como camaituphv» y auijhriv». El presente artículo, tanto como ello es posible, confronta el tipo cómico con el referente real, obteniendo así una muestra del imaginario-ideario de los atenienses de la época sobre la mujer en general y la prostituta en particular.

The Attic comedy of 5th and 4th centuries B. C., and specially the conserved fragments, displays in abundance the prostitute, under several denominations: the strict one, povrn̄h, the usual euphemism eJtaivra, or other ones that make reference to the quality or false occupations, such as camaituphv» and auijhriv». The present paper, as much as it is possible, confronts the comedy character with the real person, obtaining therefore a sample of the images and ideals of that time Athenians on the woman in general and prostitute in individual.

Cambio climático y situaciones de sequía en la región mediterránea.

J. Quereda, A. B. Ruescas, E. Montón, J. Escrig y B. Mollá

La preocupació pel comportament de les precipitacions mediterrànies ve actualment augmentada pel possible agreujament de les sequeres, previst en els principals models de canvi climàtic. L'objectiu del present treball és el de projectar algun dels impactes que un canvi climàtic podria tindre sobre les precipitacions de la regió mediterrània espanyola. Per a això s'analitza el nostre sistema climàtic, organitzat entre les fonts càlida i freda associades respectivament a la radiació solar i a la irradiació de la terra cap a l'espai. La reducció del gradient energètic entre ambdós podria al·legar la ciclogènesi de la regió mediterrània.

La preocupación por el comportamiento de las precipitaciones mediterráneas viene actualmente aumentada por el posible agravamiento de las sequías, previsto en los principales modelos de cambio climático. El objetivo del presente trabajo es el de proyectar alguno de los impactos que un cambio climático podría tener sobre las precipitaciones de la región mediterránea española. Para ello se analiza nuestro sistema climático, organizado entre las fuentes cálida y fría asociadas respectivamente a la radiación solar y a la irradiación de la tierra hacia el espacio. La reducción del gradiente energético entre ambas podría alegar la ciclogénesis de la región mediterránea.

The alerts by the behavior of the mediterranean haste comes at present enlarged by the possible worsening of the drynesses, predicted in the main models of climatic change. The objective of the present work is that of projecting some of the impacts that a change climatic would be able to have on the haste of the mediterranean Spanish region. For it our system is analyzed climatic, organized between the sources hot and cold associated respectively to the radiation and to the irradiation of the land toward the space. The reduction of the gradient energy among both would be able to allege the cycle genesis of the mediterranean region.

Aproximació geogràfica a la problemàtica de la N-340 al seu pas per la província de Castelló.

Raul Pons Chust

A propòsit del projecte de desdoblament de la carretera N-340 al seu pas per la província de Castelló i la iniciativa de perllongar l'autovia A-7 per l'interior fins Catalunya, han aparegut una sèrie de qüestions territorials que s'han de resoldre el més aviat possible. La conflictivitat de la N-340 al seu pas per Castelló és antiga i presenta difícils solucions. En aquest sentit, el mètode DAFO que consisteix a avaluar tant els aspectes negatius com els positius d'una situació, ens permetrà discernir millor el problema i llençar una sèrie d'idees innovadores centrades en analitzar les vertaderes repercussions territorials de la planificació d'infraestructures a Castelló, basada en un model de creixement que comença a ser insostenible. En definitiva, aquest article pretén oferir una visió diferent del tema des de l'àmbit de la Geografia (ciència que no s'ha pronunciat massa sobre el transport al País Valencià) i amb criteris sostenibles, vertader horitzó del desenvolupament del segle XXI.

A propósito del proyecto de desdoblamiento de la carretera N-340 a su paso por la provincia de Castelló y la iniciativa de prolongar la autovía A-7 por el interior hasta Cataluña, han aparecido una serie de cuestiones territoriales que se deben resolver lo más pronto posible. La conflictividad de la N-340 a su paso por Castelló es antigua y presenta difíciles soluciones. En este sentido, el método DAFO que consiste en evaluar tanto los aspectos negativos como los positivos de una situación, nos permitirá discernir mejor el problema y lanzar una serie de ideas innovadoras centradas en analizar las verdaderas repercusiones territoriales de la planificación de infraestructuras en Castelló, basadas en un modelo de crecimiento que comienza a ser insostenible. En definitiva, este artículo pretende ofrecer una visión diferente del tema desde el ámbito de la Geografía (ciencia que no se ha pronunciado demasiado sobre el transporte en el País Valenciano) y con criterios sostenibles, verdadero horizonte del desarrollo del siglo XXI.

To the project of deployment of the N-340 highway to its pass by the province of Castelló the initiative to prolong A-7 by the interior until Catalonia they have appeared a series of territorial questions that are due to solve. The confliction of the N-340 to its passage by old Castelló and presents solutions. In this sense, DAFO methode that consists of evaluating so much the negative aspects as the one positives to allow better the problem to us and to send a series of centered innovating ideas in analyzing the true territorial repercussions of infrastructures planning in Castelló, cradles in a growth model that begins to be untenable. Really, this article tries to offer a different glance of the subject from the Geography (science that has not pronounced too much on the transport in the País Valencià) and with sustainable criteria, true horizon of the development of XXI century.

Algunes obres a la recerca d'autor.

Joan Damià Bautista i Garcia

En aquest article, l'autor compila alguns dels millors exemples de la nostra herència històrica artística dels segles XVII i XVIII que segueixen sense atribució, amb la intenció de determinar un possible autor a través de les seues característiques estilístiques i comparant amb altres obres. L'article també intenta corregir algunes dades sobre Capuz o Orrente, artistes amb una posició excepcional en la historiografia de l'art, així com d'alguns de coneixement recent com José Dols o altres que encara estan esperant un estudi cuidadosos com Joseph Orient o Pere Ebri.

En este artículo, el autor compila algunos de los mejores ejemplos de nuestra herencia histórica artística de los siglos XVII y XVIII que seguían sin atribución, con la intención de determinar un posible autor a través de sus características estilísticas y comparando con otras obras. El artículo también intenta corregir algunos datos sobre Capuz u Orrente, artistas con una posición excepcional en la historiografía del arte, así como de algunos de conocimiento reciente como José Dols u otros que todavía están esperando un estudio cuidadoso como José Orient o Pere Ebri.

In this article, the author compiles some of the best examples of our artistic historical heritage of the 17 th and 18 th century which remained without any attribution. The basic intention will be inferring possible authorships through their stylistic features and by comparing with other researched works. Furthermore, the article has been also endeavoured to correct some datings, which seemed to be mistaken. Established authors such as Capus or Orrente, who have an outstanding position in the art historiography, accompany recent rising authors such as Joseph Dols and others who are still waiting for a careful study such as Joseph Orient or Pere Ebri.

Significados alquímicos de la iconografía cristiana.

Joan Feliu Franch

L'alquímia era l'art de les transformacions de l'ànima i com a tal no tenia perquè cenyir-se a cap forma concreta. La majoria de la iconografia alquímica utilitzava imatges bíbliques per a emmascarar un segon significat, normalment relacionat amb una concepció astronòmica del passat, en connexió al seu torn amb la filosofia rosacruziana, i és lògic, perquè estava concebuda com una part de la mística, el fi de la qual era la unió de l'home amb Déu, sent necessària l'alquímia per a aconseguir el restabliment de la noblesa primitiva de l'home, l'Adam semblant al seu creador, abans del pecat original. Amb la seua assimilació a la fe cristiana, l'alquímia tenia un camí espiritual per a funcionar, perquè la seua pràctica pressuposava la fe en Déu, i feia necessària l'oració.

La alquimia era el arte de las transformaciones del alma y como tal no tenía porque ceñirse a ninguna forma concreta. La mayoría de la iconografía alquímica utilizaba imágenes bíblicas para enmascarar un segundo significado, normalmente relacionado con una concepción astronómica del pasado, en conexión a su vez con la filosofía rosacruziana, y es lógico, pues estaba concebida como una parte de la mística, cuyo fin era la unión del hombre con Dios, siendo necesaria la alquimia para lograr el restablecimiento de la nobleza primitiva del hombre, el Adán semejante a su creador, antes del pecado original. Con su asimilación a la fe cristiana, la alquimia tenía un camino espiritual para funcionar, porque su práctica suponía la fe en Dios, y hacía necesaria la oración.

The alchemy was the art of the transformations of the soul. The alchemic iconography used the bible to mask a second meaning, normally related to a astronomic conception of the past, in connection also with Rose Croix philosophy. The alchemy was conceived like a part of the mystic art, whose aim was the union of the man with God. The alchemy tapeworm a spiritual way to work, because his it practices meant the faith in God, and towards necessary the oration.

El patrimonio rural iletrado. Nuevos recursos para el desarrollo en áreas de montaña.

Javier Soriano Martí

Aquest article analitza els problemes actuals del denominat patrimoni il·letrat, és a dir, eixa part del patrimoni rural que ha estat generada pels habitants locals, gràcies a la saviesa dels quals disposem avui d'una sèrie de construccions –i altres elements com la toponímia, el folklore...– que tenen un indubtable valor com testimoniatge de les maneres de vida en

la muntanya mediterrània. Les amenaces a la perdurabilitat d'aquests elements són evidents en el segle XXI, encara que és major la potencialitat d'aquest patrimoni per a impulsar el desenvolupament endogen d'aquestes comarques que han estat maltractades en les últimes sis dècades pel despoblament.

Este artículo analiza los problemas actuales del denominado patrimonio iletrado, es decir, esa parte del patrimonio rural que ha sido legada por los habitantes locales, gracias a cuya sabiduría disponemos hoy de una serie de construcciones –y otros elementos como la toponimia, el folklore...– que tienen un indudable valor como testimonio de los modos de vida en la montaña mediterránea. Las amenazas a la perdurabilidad de esos elementos son evidentes en el siglo XXI, aunque todavía es mayor la potencialidad de ese patrimonio para impulsar el desarrollo endógeno de esas comarcas que han sido maltratadas en las últimas seis décadas por el despoblamiento.

This article analyzes the current problems of the patrimony called uncultured, that is to say, this part of the rural patrimony that has been created by the local inhabitants, thanks to which wisdom we have today a series of constructions –and other elements as the toponymy, the folklore ...– an undoubted value as testimony of the manners of life in the Mediterranean mountain. The risks to the sustainability of these elements are evident in the XXIst century, though it's major the potential of this patrimony to stimulate the endogenous development of these regions.

Desarrollo y procesos de innovación económica en espacios rurales. Valoración de experiencias en Castilla y León

José Luis Alonso Santos

El món rural ha sofert els últims anys una pèrdua de personalitat com a conseqüència de la urbanització i els forts canvis econòmics de la societat. Aquesta realitat provoca que aquelles comarques que no siguin capaces d'adaptar-se a la nova economia, mitjançant la innovació i la competitivitat, vegin agreujada la seva crisi i marginalitat en un món dominat pels mercats oberts i la globalització.

El mundo rural ha sufrido los últimos años una pérdida de personalidad como consecuencia de la urbanización y los fuertes cambios económicos de la sociedad. Esa realidad provoca que aquellas comarcas que no sean capaces de adaptarse a la nueva economía, mediante la innovación y la competitividad, vean agravada su crisis y marginalidad en un mundo dominado por los mercados abiertos y la globalización.

The rural world has suffered last years a loss of personality as consequence of the urbanization and the strong economic changes of the

society. This reality causes that those regions that are not capable of adapting to the new economy, by means of the innovation and the competitiveness, see his crisis and marginality aggravated in a world dominated by the opened markets and the globalization.

Neorurals a la muntanya mediterrània

Vicent Ortells Chabrera

Aquest article estudia les noves activitats rurals des dels anys vuitanta, en un àmbit territorial que va des d'Andalusia fins al sud de França, passant pel País Valencià i Catalunya. En primer lloc veurem aspectes generals, com ara els canvis socioeconòmics més destacats. Posteriorment, hom analitza quines són les principals activitats innovadores en l'àmbit de muntanya i, finalment, estudiem alguns casos concrets per ser paradigmàtics en els respectius camps econòmics.

Este artículo estudia las nuevas actividades rurales desde los años ochenta, en un ámbito territorial que va desde Andalucía hasta el sur de Francia, pasando por el País Valenciano y Cataluña. En primer lugar veremos aspectos generales, como los cambios socioeconómicos más destacados. Posteriormente, analizamos cuáles son las principales actividades innovadoras en el ámbito de montaña y, postreramente, estudiamos algunos casos concretos por ser paradigmáticos en los respectivos campos económicos.

This article studies the new rural activities from the eighties, in a territorial environment that goes from Andalusia to the south of France, passing for the País valenciano and Catalonia. In the first place we will see general aspects, as the most noticeable socioeconomic changes. Subsequently, we analyze which are the main innovative activities in the environment of mountain and, more latter, we study some concrete cases by being paradigmatic in the respective economic fields.

Els programes Leader a les zones de muntanya de Catalunya

Santiago Roquer, Jordi Blay, Ruben Cabistany i Àlex García

La iniciativa Leader s'ha convertit en un referent dels programes de desenvolupament rural, gràcies al seu caràcter innovador, la seva metodologia, basada en un desenvolupament de baix a dalt, a partir de les potencialitats i els recursos econòmics i humans de cada territori. El present article consisteix bàsicament en una anàlisi i valoració dels resultats de la iniciativa comunitària Leader II (1994-1999) a Catalunya. Aquesta iniciativa de desenvolupament rural va afavorir 10 zones del territori català, però el nostre estudi se centre especialment en 9 d'elles, les quals, amb més o menys

mesura, corresponen a zones de muntanya. Després d'una introducció on es repassen breument les característiques i la metodologia de la iniciativa, l'article es dedica primerament a l'anàlisi dels resultats al conjunt de Catalunya, on s'observa que les inversions efectuades han estat sensiblement superiors a les previstes i que aquestes s'han centrat fonamentalment en dos grans línies o mesures: el turisme rural i les activitats de les petites empreses industrials i de serveis. A continuació, s'analitzen les diferències de resultats a les 9 zones estudiades, especialment en la distribució de les diverses mesures, d'acord amb el principi de que les diferències han d'estar estretament lligades a les característiques geoeconòmiques de cada territori. Així es pot veure el predomini del turisme en alguns, el fort pes de les accions de les petites i mitjanes empreses en altres i, fins i tot, el predomini de l'agroindústria en algun. Finalment, l'article conclou amb unes valoracions/reflexions sobre si, a més del seu indubtable èxit econòmic, el programa ha complert més o menys les característiques i la metodologia Leader II.

La iniciativa Leader se ha convertido en un referente de los programas de desarrollo rural, gracias a su carácter innovador, su metodología basada en un enfoque de abajo a arriba, a partir de las potencialidades y los recursos económicos y humanos de cada territorio. El presente artículo consiste básicamente en un análisis y valoración de los resultados de la iniciativa comunitaria Leader II (1994-1999) en Cataluña. Esta iniciativa de desarrollo rural favoreció 10 zonas del territorio catalán, pero nuestro estudio se centra especialmente en 9 de ellas, que, en mayor o menor medida, corresponden a zonas de montaña. Tras una introducción, en que se repasan brevemente las características y la metodología de la iniciativa, el artículo se centra, en primer lugar, al análisis de los resultados en el conjunto de Cataluña, observándose que las inversiones efectuadas han sido sensiblemente superiores a las previstas y que éstas se han centrado fundamentalmente en dos grandes líneas o medidas: el turismo rural y las actividades de las pequeñas empresas industriales y de servicios.. A continuación, se analizan las diferencias de resultados en las 9 zonas estudiadas, especialmente en la distribución de las diversas medidas, partiendo del principio de que las diferencias han de estar estrechamente vinculadas con las características geoeconómicas de cada territorio. Así se puede observar el predominio del turismo en algunos, el importante peso de las acciones de las pequeñas y medianas empresas en otros e, incluso, el predominio de la agroindustria en alguno. Finalmente, el artículo concluye con unas valoraciones/reflexiones sobre si, aparte del indudable éxito económico, la iniciativa ha respondido más o menos a las características y la metodología Leader II.

The Leader initiative has become a referent for programmes of rural development because of its innovative nature, its methodology, which is based on a bottom-up approach, and the fact that it uses the potentialities and economic and human resources of every area. The present analysis

is basically an analysis and an evaluation of the results of the community initiative Leader II (1994-1999) in Catalonia. This rural development initiative covered ten areas in Catalonia, but our study focuses in particular on nine of them, largely mountain zones. After an introduction that briefly summarizes the characteristics and the methodology of the initiative, the article first focuses on the results for the whole of Catalonia, where it can be seen that the investments made were considerably higher than had been predicted and that they were concentrated in two main lines or measures: rural tourism and the activities of small industrial and service companies. The article then goes on to analyse the differences in the results of the nine areas studied, particularly in the distribution of the various measures, in accordance with the principle that the differences must be closely linked to the geoeconomic features of each area. Therefore, tourism can be seen to predominate in some areas, the considerable weight of the actions of the small and medium-sized businesses in others and, in yet others, even the agroindustry. Finally the article concludes with an appraisal/reflection on whether the programme, its undoubted economic success aside, complies with the characteristics and the methodology of Leader II.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

1. Els treballs seran originals i inèdits. La temàtica versarà sobre les àrees de Geografia, Història i Història de l'Art.
2. Els treballs tindran una extensió màxima de 15 fulls, a 30 línies per 70 caràcters, incloent gràfics, taules, fotos, notes i bibliografia. al primer full hauran de figurar les següents dades: títol de l'article, nom i cognoms de l'autor o autors i lloc de treball.
3. A banda s'hauran d'incloure en full les dades necessàries per poder contactar amb l'autor o autors (adreça completa, telèfon i correu electrònic si hi hagués). Igualment s'haurà de presentar en full a banda un breu currículum de l'autor o autors, i l'abstrac en català o castellà i anglès del contingut de l'article (màxim 10 línies a 70 espais).
4. Les ressenyes bibliogràfiques tindran una extensió màxima de dos fulls, i aniran encapçalades pel nom de l'autor del treball ressenyat, el títol, editorial, lloc d'edició, any i pàgines. El nom de l'autor de la ressenya es posarà al final del text.
5. Els treballs es presentaran en disquets de 3,5 polzades, en format Word 6 per a PC o superior, adjuntant també còpia en paper. Si inclou gràfics o altres figures, aquestes aniran degudament numerades fent constar la seua correcta ubicació en el text així com la seua localització en el disquet.
6. Les notes s'ordenaran numèricament en el text i en col·locaran a peu de pàgina. També podrà utilitzar-se el sistema de cites entre parèntesi fent referència a la bibliografia recopilada al final del treball.
7. La bibliografia es presentarà al final de l'article. El sistema per citar la bibliografia, tant en les notes a peu de pàgina com en el recull final, serà: cognoms en majúscula, nom de l'autor, títol del llibre o revista en cursiva i articles entre cometes, número o volum de la revista, editorial, lloc d'edició, any i pàgines.
8. El consell de redacció es reserva el dret de publicar o no els treballs rebuts. Els originals no seran tornats.
9. La correspondència s'adreçarà a:
Joan Feliu, Secretari de la revista MILLARS. ESPAI I HISTÒRIA
Departament d'Història, Geografia Art
Universitat Jaume I-Campus de la Carretera de Borriol
Apartat 224
12080 CASTELLÓ DE LA PLANA
Telèfon: 964 729 296 / 964 723 200
Fax: 964 729 355
Mail: jfeliu@his.uji.es

